

संहितासमीक्षा आणि पारिभाषिक संज्ञा

व सं त दा व त र

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक अकादमी, मुंबई ४०० ४०२

SS-~~296~~
297

250
3/5/88

234

तैलाद्रक्षेद्जलाद्रक्षेत् रक्षेदग्निभयात् तथा ।
मूर्खहस्ते न दातव्यं बालज्ञागणकोत्सैः ॥

संहितासमीक्षा आणि पारिभाषिक संज्ञा

वसंत बावतर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२

प्रथम आवृत्ति, १ जून १९८७

प्रकाशक : सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मंत्रालय,
मुंबई ४०० ०३२

© वसंत दावतर, ३३, शेफाली, मकरंद सहनिवास, स्वा. सावरकर मार्ग,
मुंबई ४०० ०१६

मुखपृष्ठ आणि मांडणी व मुद्रणसंकल्पना

शांताराम पवार

मुद्रक : शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, चर्नी रोड, मुंबई ४०० ००४

मूल्य ६३ रुपये

निवेदन

(/) ज्ञान, विज्ञान आणि कला यासंबंधी शास्त्रीय आणि संशोधनात्मक लेखनाचा पुरस्कार करणे हा साहित्य आणि संस्कृति मंडळाच्या कार्याचा एक भाग आहे. त्याप्रमाणे अनेक चिकित्सक व माहितीपर पुस्तके मंडळाने प्रकाशित केली आहेत. 'संहितासमीक्षा आणि पारिभाषिक संज्ञा' हे अशा पुस्तकांपैकी एक आहे.

ग्रंथांचे संशोधन आणि संपादन हे एक जिकिरीचे व गुंतागुंतीचे काम असते. त्यांतहि हस्तलिखिते आणि जुने मराठी ग्रंथ यांच्या संहिता निश्चित करणे, हे अधिक चिकट. साधने, पुरावे, यांचे वस्तुनिष्ठ संतुलन करून निष्कर्ष काढण्यासाठी व्यासंग, प्रतिभा आणि चिकाटी, यांचे सहाय्य अपरिहार्य ठरते. साधनांचा अपुरेपणा, पुराव्यांचे निसरडे स्वरूप, यांमुळे निर्णय करण्यासाठी कल्पकता आणि तपश्चर्या आवश्यक ठरतात. घाईगदीने किंवा लवकरांत लवकर कांहीं निष्कर्ष काढून काम हातावेगळे करता येत नाही. साहजिकच अशा क्षेत्रांत तुरळक माणसे व्यग्र असतांना दिसतात. जी थोडीं माणसे जिद्दीने अशी कामे करीत राहातात, त्यांच्या कामाची व्याप्ति एकूण कामाच्या मानाने मर्यादित राहिलेली असते, ती प्राप्त परिस्थितीमुळे. परिणामी या अभ्यासक्षेत्राचे शास्त्र गतिमान व विकसित होण्यास मर्यादा पडलेल्या असतात. मराठीत संहितासमीक्षेच्या क्षेत्रांत असेच दृश्य दिसते. संकल्पनात्मक जाणीव आणि पारिभाषिक संज्ञा यांची मर्यादा हीमुद्दां या कामांतील गति रोधण्यास कारणीभूत होत असते. या परिस्थितीत प्रस्तुत पुस्तकाच्या प्रकाशनाने अभ्यासाचे एक मूलभूत साधन अभ्यासकांना उपलब्ध होत आहे. विशेषतः या क्षेत्रांतील पारिभाषिक संज्ञा इतक्या व्यापक प्रमाणांत विवरणासह मराठीत प्रथमच येत असल्यामुळे अभ्यासक्षेत्राचा बराच मोठा मार्ग मोकळा होईल, असा विश्वास बाळगता येईल.

सुरेंद्र बारलिंगे
यशोधन, मुंबई ४०० ०२०

अध्यक्ष, साहित्य आणि संस्कृति मंडळ
सप्टेंबर १९८६

(०) इतिहास आणि ऋण

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या मराठी संशोधन मंडळाच्या विद्यमानें कै. प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांच्या स्मृतिदिनानिमित्त १३ एप्रिल १९७७ रोजी मी textual criticism या विषयाशी संबंधित अशा एका विषयावर व्याख्यान द्यावे, अशी सूचना त्यावेळचे संशोधन मंडळाचे संचालक प्रा. सुरेंद्र गावस्कर यांनी मला केली. ही सूचना जेव्हा केली गेली, तेव्हापासून व्याख्यानाच्या दिवसापर्यंतचा मधला अत्यल्प कालावधि बघून व्याख्यान देण्याची सूचना स्वीकारावयाचीच झाली, तर निदान व्याख्यानाचा विषय तरी बदलून द्यावा, असें मी सुचविलें. कारण 'टेक्स्ट्युअल क्रिटिसिझम' ह्या विषयासंबंधी त्यावेळीं मला काडीचीहि माहिती नव्हती. पण व्याख्यान मीच द्यावे व तेंहि याच विषयावर, असा प्रा. गावस्कर यांचा निग्रह दिसला आणि ते आपला आग्रह सोडीनात. तेव्हा, 'संहितासमीक्षा : कांहीं विचार' असा गरजेप्रमाणें कसाहि फिरवतां येईल, असें मला त्यावेळीं वाटलें होतें, असा विषय ठरवून मी तयारीला लागलों. ही तयारी अर्थातच या विषयाचें कसलेंच पूर्वशिक्षण, माहिती किंवा मार्गदर्शन नसल्यामुळें स्वतःच्या बुद्धीनेच अगदी मूळाभरांपासून मला करावी लागली. ही तयारी करीत कसतांना माझ्या लक्षांत आले तें असें कीं, या विषयाची व्यापित इतकी मोठी आहे कीं, त्यांतील कांहीं भागासंबंधीहि 'कांहीं विचार' मांडण्याइतकी तयारी त्यावेळीं उपलब्ध कालावधीत आपण करूं शकणार नाहीं. तरी तयारी चालू ठेवली, कारण दुसरें गत्यंतरच नव्हतें. मी हें व्याख्यान देऊं शकत नाहीं, असें सांगूनहि सुटका करून घेतां येणें शक्य नव्हतें. त्यामुळें तयारी करीत राहिलों आणि व्याख्यानाच्या दिवसापर्यंत—नव्हे, व्याख्यानाच्या वेळेपर्यंत 'संहितासमीक्षेची परिभाषा' असा विवक्षित विषय मर्यादित करून घेऊन मी हें व्याख्यान दिलें. पण हा मर्यादित विषयहि व्याख्यानाच्या वेळेच्या बंधनामध्ये मी पुरा मांडूं शकलों नव्हतां.

ह्या व्याख्यानाची संहिता संशोधन मंडळाला लिहून द्यावी, अशी सूचना होती. त्यानुसार व्याख्यानानंतर मी ती लिहून काढण्यास बसलों. कारण व्याख्यानाआधीं त्याची संहिता लिहून काढणें शक्य झालेलें नव्हतें. लिहितां लिहितां त्याचा विस्तार अपेक्षेपेक्षां किती तरी अधिक होतो आहे, याचें भान येत गेलें. पण संक्षेप करणें मला इष्ट वाटलें नाहीं. म्हणून मी पुढें पुढें लिहीत गेलों आणि प्रस्तुत ग्रंथांतील 'पारिभाषिक संज्ञा' हा मजकूर तयार झाला. हा मजकूर लिहून तयार झाल्याबरोबर मी तो प्रा. गावस्कर यांच्या स्वाधीन केला. तो वाचून पाहिल्यानंतर प्रा. गावस्करांनीं मला आणखी असें सुचविलें कीं, या मजकुराला संहितासमीक्षेसंबंधीं आणखी मजकूर जोडला, तर बरें होईल. हें लेखनहि मी पाठोपाठ करावे, म्हणजे एकूण मजकूर मिळून स्वतंत्र पुस्तक छापतां येईल, असें प्रा. गावस्करांनीं सांगितलें. या सूचनेप्रमाणें पुन्हां या विषयांत मी डोकें खुपसून बसलों. परिणामी 'संहितेचें सामाजिक अभिसरण आणि संहितासमीक्षा,' तसेंच, 'संहितासमीक्षा : स्वरूप आणि यंत्रणा,' हे दोन निबंध लिहून ते मी प्रा. गावस्करांच्या स्वाधीन केले. व्याख्यानाच्या दिवसापासून या साऱ्या गोष्टींना एक वर्ष लागलें.

त्यावेळच्या एकूण परिस्थितींत प्रा. गावस्कर हें लेखन त्यांच्या स्वाधीन केल्यानंतरहि बराच काळ छापखान्याकडे पाठवूं शकले नाहीत. मध्यंतरी प्रा. गावस्करांचा आकस्मिक दुःखद अंत झाला. त्यानंतर मी या मजकुराचें बाड आणून माझ्याकडेच ठेवून दिलें. मराठी संशोधन मंडळ जेव्हां केव्हां पुस्तक प्रकाशित करण्याचें ठरवील, तेव्हां तें पुन्हां त्यांच्या स्वाधीन करावे, असें ठरवून मी गप्प बसलों. कै. प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांच्या स्मृतिदिनाच्या व्याख्यानामधून निष्पन्न झालेलें हें लेखन असल्यामुळें तें मराठी संशोधन मंडळाकडून प्रकाशित होणें औचित्यपूर्ण होतें. पण

प्रा. गावस्करानंतरच्या संशोधन मंडळांतील जबाबदार मंडळींना किंवा मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयांतील कर्त्या मंडळींना तसे ते वाटत होते की नाही, याची निश्चित कल्पना मला कधी आली नाही. पुस्तक प्रकाशनाचा योग जुळून येत नव्हता. वर्षे अशीच निघून चालली होती व अखेरपर्यंत परिस्थिती अशीच होती.

आतां हें पुस्तक— 'संहितासमीक्षा आणि पारिभाषिक संज्ञा'—महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळाकडून प्रकाशित होत आहे. यामधला पुढाकार आणि कर्तृपणा डॉ. सुरेंद्र बारलिंगे यांचा आहे. त्यांचा लोभ, आस्था आणि त्वरा, यांमुळेच हा योग आला. साहित्य आणि संस्कृति मंडळाकडे हें हस्तलिखित सुपूर्द केल्यानंतरही मुद्रणाची व्यवस्था मनासारखी होईना, म्हणून दोन-तीन वर्षांचा कालावधि मध्ये गेला. पण त्याला कुणाचाच इलाज नव्हता.

प्रस्तुत विषयाचे सगळेच क्षेत्र आज मराठीत प्रयोगावस्थेत आहे, असे म्हटले, तर त्यांत अतिशयोक्ति होणार नाही. या अवस्थेतील एक प्रयोग म्हणजेच हें लेखन आहे. या विषयांतील जाणते आणि अनुभवी माझ्या या प्रयोगाची पाहणी करून योग्य तो निष्कर्ष काढतीलच. मी सुचविलेल्या पारिभाषिक संज्ञांबद्दल मी इतकेच म्हणतो की, त्या संज्ञा संहितासमीक्षेच्या मराठी व्यवहारांत व विचारांत वापरल्या गेल्या, तरच जिवंत राहणार; नाहीतर त्यांवर इतिहासाचा पडदा पडणार. पण त्यांतून अभ्यासक पुढची मजल मारण्यास सज्ज होऊ शकतील, असा विश्वास बाळगण्याइतकी मेहनत घेण्याबाबत माझ्याकडून मी कसूर केलेली नाही.

हें लेखन करतांना डॉ. अशोक केळकर व डॉ. स. गं. मालगे, यांनी मला कांहीं सूचना केल्या, अभ्याससाधने सुचविलीं. डॉ. अशोक केळकरांनी तर परिभाषेसंबंधी संपुर्ण हस्तलिखित वाचून कांहीं शंकास्थळें दाखवून दिलीं. परिभाषाविषयक या हस्तलिखिताचा आपल्या अभ्यासासाठी आपणांस खूप उपयोग झाला, असा दिलासाहि त्यांनी मला दिला. त्यामुळे आपण फालतू कांहीतरी केलेले नाही, असा विश्वास मला प्राप्त झाला. त्यांच्या सर्व सूचना मी पाळू शकलो, असे नाही. पण मला अधिक विचाराला त्यांनी नक्कीच प्रवृत्त केले. डॉ. भीमराव कुळकर्णी यांनी कांहीं सामग्री तत्परतेने मिळवून दिली होती. मुळांत मला पूर्ण अपरिचित असलेल्या एका नव्या विषयाच्या या अभ्यासांत प्रथम प्रा. गावस्कर आणि त्यानंतर ही सर्व आस्थेवाईक व माझ्यावर लोभ ठेवणारी मंडळी, यांच्यामुळे मी या कामांत कांहीं थोडा रस घेतला. या सर्वांचाच मी ऋणी आहे. आभारीहि आहे.

डॉ. सुरेंद्र बारलिंगे व साहित्य आणि संस्कृति मंडळ यांचा मी विशेष ऋणी आहे.

याबरोबर साहित्य आणि संस्कृति मंडळाचे सचिव, ग्रंथप्रकाशन आणि मुद्रणव्यवस्था यांशी संबंधित असे मंडळाचे अधिकारी व कर्मचारी यांच्या सक्रिय पाठिंब्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानणे मी माझे कर्तव्य समजतो.

महाराष्ट्र राज्य मुद्रण आणि लेखनसामग्री संचालनालयाचे संचालक, उपसंचालक व इतर अधिकारी, तसेच कर्मचारी, आणि शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक, उपव्यवस्थापक, इतर अधिकारी, कर्मचारी व कामगार या सर्वांनीच या पुस्तकाच्या मुद्रणाबाबत दिलेले सहकार्य आणि घेतलेले श्रम, यांबाबत त्यांचे ऋण मोठे आहे. आस्थेने आणि त्वरेने त्यांनी हें काम नेटकेपणाने करून दिले.

पुस्तकाच्या सूचीच्या कामांत सी. उमा पाध्ये यांची मदत झाली. त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

श्री. शांताराम पवार यांनीं स्नेहभावानें मुखपृष्ठ, मांडणी, रेखाटणें, छपाई, सर्वच बाबतींत जातीनें लक्ष घालून अवश्य तेव्हां धांवपळहि केली. ही गोष्ट अनुल्लेखित किंवा अनामिक ठेवणें मला शक्य नाहीं. त्यांचे आभार मानून त्यांच्या ऋणांतून मोकळें होण्याची मला कल्पनाच करतां येणार नाहीं. रेखाटणांतील आणि विशेषकरून मजकुरांतील मोडी अक्षरांच्या संयोजनाची कार्यवाही करण्यांत त्यांनीं जें लक्ष घातलें, त्यामुळें संबंधित अंगांची मुद्रणपूर्ति यथार्थपणें होऊं शकली. ही गोष्ट नमूद केलीच पाहिजे.

माझें काम माझ्या मर्यादित मी केलें आहे. यांतील न्यून पुरतें करण्याचें काम आतां या विषयांतील विशेष जाणते व अनुभवी यांच्यावर सोपवून मी मोकळा होत आहे.

वसंत दावतर

३३, शेफाली, मकरंद सहनिवास, स्वा. सावरकर मार्ग,
माहीम मुंबई ४०० ०१६

सप्टेंबर १९८६

(००) विवेचनाची बैठक

००/१ मुद्रणकलेचा महाराष्ट्राला परिचय झाल्यानंतर जीं हस्तलिखिते छापून काढण्यांत आलीं, त्यांमागें तीन उद्दिष्टे दिसतात :

(अ) भाविकांना धर्मग्रंथ उपलब्ध करून देणें.

(आ) पूर्वसंचित अशा वाङ्मयाचें जतन करणें.

(इ) नवशिक्षणांत जुन्या मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासासाठीं ग्रंथ उपलब्ध करून देणें.

००/२ यांपैकी पहिल्या दोन उद्दिष्टांनुसार विचार करतां उपलब्ध हस्तलिखितांमधील संहितांची छाननी प्रामाण्य, अधिकृतता, अन्वयकता, या दृष्टींनीं करण्याचा फारसा प्रश्न उद्भवण्याचें कारण नव्हतें. कारण अशा उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठीं जें हातीं आलें, तें तसेंच, किंवा भाविकांना रुचेल अशा स्वरूपांत छापून काढलें, तर त्यांत बिघडण्यासारखें कांहीं नव्हतें. साहजिकच, उपलब्ध हस्तलिखितांची विचारपूर्वक किंवा अभ्यासपूर्वक अथवा विशेष पद्धतीनें छाननी करून संपादित संहिता प्रसिद्ध करण्याची कांहीं प्रक्रिया आणि व्यवस्था असूं शकेल का, याची माहिती करून घेऊन त्यानुसार हस्तलिखिते प्रतिशुद्ध करून छापून प्रसिद्ध करण्याचें भान राखलें गेलेलें नसेल, तर त्यांत नवल वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. तेव्हां, उपलब्ध झालेली किंवा उपलब्ध करून घेतलेलीं हस्तलिखिते मिळालीं तशीं अथवा वैयक्तिक मतानुसार कांहीं दुरुस्ती करून छापून प्रकाशित केलीं गेलेलीं असणें स्वाभाविक मानतां येतें.

००/३ तिसऱ्या उद्दिष्टाच्या पूर्तीसाठीं लेखकाचा काल, ग्रंथाचा काल, संबंधित साहित्याची व त्या साहित्याच्या निर्मितीच्या किंवा रचनेच्या काळांतील भाषिक वैशिष्ट्ये, ग्रंथाचें स्वरूप, लेखक-कवीचा उद्देश, अशा गोष्टी व त्यांचा परस्पर संबंध आणि संहितेचा अन्वय, अर्थ, यांबद्दल विवरण करून किंवा हें भान राखून ग्रंथसंपादन व ग्रंथप्रकाशन करण्याची गरज कांहीं प्रमाणांत तरी लक्षांत येण्यासारखी परिस्थिति होती. त्यामुळे तिसऱ्या उद्दिष्टानुसार ग्रंथप्रकाशन करतांना उपलब्ध हस्तलिखितांमधून संहितांची कांहीं प्रमाणांत छाननी अथवा चिकित्सा झालेली असणें स्वाभाविक ठरतें. या प्रक्रियेमधून संहितासमीक्षेचीं कांहीं मूळाक्षरे जाणतेपणानें किंवा अजाणतेपणानें गिरवलीं गेलेलीं असणें शक्य आहे. पण या प्रकरणीं संहितेंतील पाठांची निवड करतांना संबंधित व्यक्तीची आवड किंवा तिच्या वैयक्तिक दृष्टीनें मताचा कल यांना निर्णयामध्ये प्राधान्य किंवा मान्यता मिळून संहितासमीक्षेचीं हीं मूळाक्षरे शास्त्रकांट्याच्या कसोटीला उतरणारी किंवा तशी क्षमता बाळगून उतरलेलीं असतील, ही शक्यता नव्हती. याचें प्रत्यंतर मराठीमधील संहितासमीक्षेच्या प्राथमिक काळांतील प्रयत्नांचें अवलोकन केलें असतां सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. त्यासाठीं पुरावे देण्याची गरज नाहीं, इतकी ही परिस्थिति सार्वत्रिक मानतां येईल. साहजिकच, या काळांत मराठी संहितासमीक्षेचा पद्धतशीर पाया घातला जाणें शक्यच नव्हतें.

००/४ मुद्रणकलेच्या परिचयापूर्वीं हस्तलिखितांच्या प्रती होत आणि प्रतिशुद्धीसुद्धां होत. पण या प्रती किंवा प्रतिशुद्धि करतांना कांहीं पद्धति अवलंबिल्या जात कीं संबंधित व्यक्ति (प्रती करणाऱ्या) किंवा अभ्यासक (प्रतिशुद्धि करणारे) यांच्या वैयक्तिक मतप्रामाण्यानें संबंधित पाठांची स्वीकृति होई अथवा निश्चित होई, याबद्दल मराठीच्या अभ्यासक्षेत्रांत व्यवस्थित किंवा अव्यवस्थित कसलीच माहिती मिळत नाहीं. त्यासंबंधीं कांहीं अनुमान करण्यासाठींही माहिती मिळालेली नाहीं. त्यामुळे अशा प्रती आणि प्रतिशुद्धि यांच्यासंबंधीं पूर्वसंचिताचा अभाव आहे. तेव्हां,

अशा पूर्वसंचिताच्या बळावर मराठी संहितासमीक्षेचा नक्की पाया पाहणें किंवा उभारणें शक्य अथवा संभवनीय नाही.

००/५ या परिस्थितीमुळे मराठी संहितासमीक्षेची आणि तिच्या परिभाषेची त्या काळांत अगदी प्राथमिक स्वरूपांत देखील पद्धतशीर पायावर जडणघडण झालेली असणें किंवा याविषयीं प्रक्रियेला प्रारंभ झालेला असणें मान्य करतां येण्यासारखें दिसत नाही. अशा परिस्थितींत उपलब्ध हस्तलिखितांमधून एकाच ग्रंथाच्या निरनिराळ्या संहिता दृष्टोत्पत्तीस येतील अशा आवृत्ति पुरेशा प्रमाणांत अवलोकनांत आल्यानंतरच आणि त्यांची तौलनिक छाननी करण्याचें भान आल्यानंतरच, तसेंच, इंग्रजीद्वारा संहितासमीक्षेसंबंधीं कांहीं मार्गदर्शनायें लक्ष वळत्यानंतर मराठी संहितासमीक्षा आणि तिची परिभाषा दबकत दबकतच पुढें येणें स्वाभाविक मानावें लागतें, असें म्हटलें, तर तें गैर ठरणार नाही. किंबहुना, हीच वस्तुस्थिति आहे, असें मान्य करावें लागेल.

००/६ अशी पुढें आलेली मराठीतील संहितासमीक्षा आणि तिची मराठी परिभाषा लक्षांत घेतली, अगदीं आजतागायत या क्षेत्रांत झालेली व होत असलेली अल्पस्वल्प प्रगति नजरेखालून घातली, म्हणजे पहिली गोष्ट लक्षांत येते ती अशी कीं, ही समीक्षा आणि तिची परिभाषा अगदीं तुटपुंजी आहे. या मराठी परिभाषेची इंग्रजी परिभाषेशीं केवळ सांख्यिकी जरी तुलना केली, तरी मराठी परिभाषा किती भयानक तुटपुंजी आहे, याचें प्रत्यंतर येतें. अगदीं बारीकसारीक तपशील वगळण्याचें ठरविलें, तरी इंग्रजीतील संहितासमीक्षेच्या परीघांत जवळजवळ दोनगुंथ्या घरांत जाणारा संज्ञांचा वावर दिसतो. अगदीं आजतागायतची परिस्थिति पाहिली, तरी मराठीत जेमतेम पन्नाससाठच संज्ञा दृष्टीस पडतात. याचा अर्थ असा कीं, मराठी संहितासमीक्षेचा व्यवहार इतका मर्यादित आहे. म्हणजेच असें कीं, संहितासमीक्षेची तीनचतुर्थांश व्याप्ति मराठीला अज्ञातच राहिलेली आहे. साहजिकच यामुळे या क्षेत्रातील मराठी परिभाषाहि खुरटलेल्या अवस्थेंत आहे.

००/७ अशा अवस्थेंत संहितासमीक्षा आणि तदन्तर्गत पारिभाषिक संज्ञा यांचें घरकुल मराठींत बांधणें, ही एक अवघड बाब ठरणारी आहे. पण हें अवघड आहे, म्हणून टाळलें, तर एका विद्याक्षेत्रीय विषयाच्या प्रगतीला मुकण्यासारखें आहे. तेव्हां, या परिस्थितींतून मार्ग काढणें आवश्यक आहे.

००/८ हा मार्ग काढतांना नैसर्गिक प्रक्रियेचा स्वीकार करणें शक्य आहे, असें दिसत नाही. नैसर्गिक प्रक्रिया अशी : मराठीतील प्रत्यक्ष संहितासमीक्षा-व्यवहारांतून संज्ञांचें संकलन करणें आणि त्यांची व्यवस्था लावणें. या प्रक्रियेचे कांहीं लक्षणीय फायदे असतात. उदाहरणार्थ : पारिभाषिक संज्ञा आकलनसुलभ असणें; त्यांची वास्तविकता पटणें; त्या रूढण्यास मदत होणें; विशेष भाषिक अडचण न होतां त्यांद्वारे आवश्यक तें आदान-प्रदान आणि संदेशन सुलभतेनें होणें; या संज्ञांना सार्वत्रिक अशी समाजांत सहजपणें मान्यता मिळणें; या संज्ञांद्वारा विषयान्तर्गत व विषयाचा इतर विषयांशीं संबंधित व्यवहार सहजतेनें करतां येणें; विषयासंबंधीं व्यवहाराची व त्या अनुरोधानें परिभाषेची प्रगति होणें, त्यांचा विकास होणें; विषयान्तर्गत सैद्धान्तिक व व्यावहारिक विनिमयाला, चर्चाला, विवेचनाला आणि पारिभाषिक संज्ञांच्या निर्मितीला व व्यवस्थेला वेग येणें; इत्यादि. या प्रक्रियेचें सैद्धान्तिक आणि व्यावहारिक श्रेय फार मोठें आहे, हें मान्य करावें लागेल. पण या नैसर्गिक प्रक्रियेचा मराठींत किती उपयोग होण्यासारखा

आहे? जिथे मुळांत अभ्यासाचें तीनचतुर्थांश क्षेत्र अजात आहे, तिथें या प्रक्रियेनें हातीं काय लागणार? या दोन्ही प्रश्नांचें नैसर्गिक उत्तर नकारार्थी आहे. दुसरा मार्ग कोणता?

००/९ अगदींच नवा विषय जेव्हां प्रथमच एखाद्या भाषेंतून मांडावयाचा असतो, आणि त्यासंबंधीच्या संज्ञा प्रतीकात्मक किंवा चिन्हात्मक असतात, तेव्हां कांहीं मार्ग चटकन सांपडणें सोपें असतें. कारण अशा वेळीं दुसऱ्या एखाद्या भाषेंतील सिद्ध संज्ञा जशाच्या तशा सरळ उचलून घेतां येतात. म्हणजेच त्या दत्तक घेतां येतात आणि व्यवहार करतां येतो, तो प्रगतिपथावर ठेवतां येतो. संहितासमीक्षेच्या संदर्भांत मराठीमध्ये इंग्रजींतून अशा संज्ञा सहज दत्तक घेऊन व्यवहार करतां येईल का? प्रथमदर्शनीं तरी हा मार्ग व्यवहारसुलभ वाटणारा आहे. कारण या क्षेत्रांत विशेष काम करणाऱ्या किंवा करूं इच्छिणाऱ्या अभ्यासकांना यासाठी आवश्यक तेवढी इंग्रजी भाषा अवगत आहे आणि इंग्रजीत ग्रीक-लॅटीन परंपरेमधून ही परिभाषा सिद्ध आहे. या व्यवहारातील तीनचतुर्थांश क्षेत्र मराठीत अजातच राहिलेले असल्यामुळे इतक्या मोठ्या प्रमाणांत संज्ञाहि अजातच आहेत. तेव्हां, याविषयीं मराठीतून व्यवहार करण्यासाठी इंग्रजी संज्ञाच वापरण्याचा मार्ग सहज सुचणारा आहे. पण हा मार्ग वाटतो तितका सोपा नाही. एक तर, संबंधित संज्ञा प्रतीकात्मक किंवा चिन्हात्मक क्वचितच; सामान्यतः नाहीतच. दुसरें असें कीं, इंग्रजी-मराठी भाषिक रचना, वळणें, स्वभाव, इत्यादीमधील भेदांमुळे मराठींत या संज्ञा चपखलपणें व सहज वाटतील अशा बसणार नाहीत. शिवाय, याप्रकारें इंग्रजी संज्ञा वापरून केलेला व्यवहार मराठींतून होतो आहे, असा आभासहि होणार नाही. आणि मुख्य म्हणजे या मार्गानें मराठी पारिभाषिक संज्ञांचा या विषयांत विकासाहि स्वतंत्रपणें करण्याचा प्रश्न बाजूलाच पडेल. आणखी एक गोंधळांत टाकणारी गोष्ट अशी कीं, आधींच मराठी व्यवहारांत वापरलेल्या आहेत म्हणून एकचतुर्थांश संज्ञा मराठी आणि तीनचतुर्थांश इंग्रजी, असा प्रमाणवार गंगाजमनी प्रयोग अडचणींत आणणारा ठरेल. व्यवहारातील तुटपुंज्या मराठी संज्ञा बाद टरवून सर्वच संज्ञा इंग्रजीमधील घेतल्या, तर उद्भवणाऱ्या परिस्थितीचें निर्देशन आधीं केलें आहे. कसेंहि घेतलें, तरी संहितासमीक्षा आणि तिची मराठी परिभाषा या संदर्भांत सर्व इंग्रजी संज्ञा घेण्याचा किंवा कांहीं इंग्रजी संज्ञा घेण्याचा मार्ग वर्ज ठरतो.

००/१० आणखी एक मार्ग असा कीं, मराठीशीं कुलसंबंध असलेल्या एखाद्या भाषेंत अशी परिभाषा सिद्ध असेल, व ती अनर्थ घडविणार नसेल, तर ती उचलून घेणें. या दृष्टीनें पाहातां लक्षांत घेण्यासारखा एक प्रयत्न संस्कृत भाषेंतच आढळतो. 'प्रौढमनोरमा-शब्दरत्नम्' चें संशोधन-संपादन करतांना श्री. वेंकटेश लक्ष्मण जोशी यांनीं ही परिभाषा, पारिभाषिक संज्ञा निर्माण करून सूचि केलेली आहे. या पारिभाषिक संज्ञा जशाच्या तशा वापरून व्यवहार करतां आला, तर सोन्याहून पिवळें होईल. पण निरनिराळ्या कारणांनीं तशी शक्यता दिसत नाही. एक म्हणजे, यांतील कांहीं संज्ञांचा मराठीत याआधीं वापरल्या गेलेल्या संज्ञांशीं मेळ घालतां येणार नाही. ही आपत्ति टाळण्यासाठीं मराठीत आधीं वापरल्या गेलेल्या सर्वच संज्ञा व्यवहारांतून बाद कराव्या, असें म्हटलें, तरी तें शक्य होणार नाही. आणि दुसरें म्हणजे श्री. जोशी यांनीं संस्कृतमध्ये संज्ञा म्हणून स्वीकारलेल्या शब्दांचा किंवा शब्दसमुच्चयांचा मराठी म्हणून स्वीकार करणें शक्य होणार नाही. हें कसें तें पुढें इंग्रजी संज्ञा, तिच्यासाठीं श्री. जोशी यांनीं स्वीकारलेली संस्कृत संज्ञा आणि त्यापुढें ती मराठीत कां स्वीकारतां येणार नाही, यासंबंधीं विवरण, या क्रमानें नमुन्यादाखल मांडून दाखवीत आहे.

Codex – हस्तलिखितम्, मातृका : मातृका ही संज्ञा मराठीत प्रस्तुत संदर्भात स्वीकारणें शक्यच नाही. कारण matrix या अर्थी ती आधीच मराठीत रूढ होऊन बसली आहे. एकच संज्ञा दोन वेगवेगळ्या शाखांत किंवा क्षेत्रांत निरनिराळ्या अर्थानीं किंवा कांहींशा फरकानें घेणें शक्य असलें, तरी प्रस्तुत प्रकरणीं तसें करतां येणार नाही. कारण ज्या मुद्रणव्यवहारांत 'मातृका' ही संज्ञा विशिष्ट अर्थानें रूढ होऊन बसली आहे, त्या मुद्रणव्यवहाराच्या क्षेत्रांतील व्यवहार बाजला ठेवून संहितासमीक्षेच्या परिभाषेचा, पारिभाषिक संज्ञांचा विचार करणें शक्य होणार नाही. (हस्तलिखितम् या संज्ञेला मराठी वळण देऊन तिचा उपयोग मराठी संज्ञा निर्माण करतांना होण्यासारखा आहे. हीच गोष्ट codex या संज्ञेशीं निगडित इतर संज्ञांची आहे.)

Colophon – पुष्पिका, इतिकथनम्, प्रकरणान्त भागः, ग्रंथान्तभागः : यांपैकीं पुष्पिका ही संज्ञा मराठीत एका अभ्यासकानें वापरलेलीच आहे. तिचें स्वागत करणें शक्य आहे. पण प्रस्तुत संदर्भातील इतर संज्ञा एक तर वर्णनात्मक आहेत, भिन्नभिन्न संदर्भात वापरतां येणाऱ्या आहेत, सर्व संदर्भात प्रकरणान्त भाग आणि ग्रंथान्त भाग यांपैकीं कोणतीही एक वापरली, तर चालणार नाही. उदाहरणार्थ, प्रकरणाच्या अखेरीच्या प्रस्तुत संदर्भातील निवेदनाच्या अर्थानें ग्रंथान्तभाग ही संज्ञा वापरतां येणार नाही. या संज्ञापेक्षां मराठीत आधीच वापरलेल्या आहेत त्या समाप्तिवाक्य किंवा समाप्तिलेख या संज्ञा उजव्या ठरणाऱ्या आहेत. (हें विधान मी येथे केवळ तुलनात्मक दृष्टीनें करीत आहे.)

Composite Version – संकुलिता, संमिश्रावृत्तिः : येथील संकुलिता हा शब्द मराठीच्या संदर्भात समर्पक नाही. कारण 'संकुल'चे मराठी अर्थ – दाट, गर्दीचा, आच्छादित, या अर्थाशीं निगडित आहेत. दुसऱ्या संज्ञेतील 'संमिश्र' या शब्दाचा उपयोग करून घेतां येईल. पण 'आवृत्ति' हा शब्द त्याला जोडून निर्माण होणारी संज्ञा मराठीत मुळींच उपयोगाची नाही. कारण मराठीत आवृत्ति हा edition या शब्दासाठीं वापरला जाणारा शब्द आहे. श्री. जोशी यांनीं copy आणि edition या अर्थांहि 'आवृत्ति' याच संज्ञेचा वापर केलेला आहे. याचा अर्थ असा होतो कीं, तीन संकल्पनांसाठीं एकच शब्द वापरला जातो किंवा वापरला जातो. याशिवाय, version या संज्ञेच्या स्वतंत्र नोंदीत श्री. जोशी यांनीं 'पुस्तक' अशी संज्ञा दिली आहे. म्हणजे एके ठिकाणीं version म्हणजे आवृत्ति आणि दुसऱ्या ठिकाणीं पुस्तक. संदर्भानेंहि हें बरोबर नाही. या धरसोडीचें मराठीत केलेलें अनुकरण गोंधळाची परिस्थिति निर्माण करील. हें प्रस्तुत संदर्भात फलदायी ठरण्यासारखें नाही.

Accidental – अनवधानजन्य, अहेतुक : येथें योजलेल्या या दोन संज्ञा मूळ इंग्रजी शब्दाला समानार्थक नाहीत. त्या परस्परहिं समानार्थक नाहीत. मराठीत त्या इंग्रजी शब्दाला पर्यायी ठरणाऱ्या नाहीत. मराठीत अनवधानजन्य म्हणजे लक्ष न दिल्यामुळें निर्माण झालेला आणि अहेतुक म्हणजे हेतु नसतां घडलेला आणि accidental म्हणजे तर अपघातानें किंवा आकस्मिक. या परिस्थितीत श्री. जोशी यांनीं सुचविलेल्या संज्ञा स्वीकारणें शक्य दिसत नाही.

Conflation – मिश्रीकरणम्, व्याकुलीकरणम्, पाठमिश्रणम् : यांपैकीं पाठमिश्रण ही संज्ञा मराठीत वापरली जातेच; पण व्याकुलीकरण ही संज्ञा मराठीत अपेक्षित अर्थाने भिन्न अर्थ व्यक्त करणारी ठरेल. व्याकुळ म्हणजे मराठीत दुःखी-कष्टी. यावरून ही संज्ञा मराठीत किती अनर्थकारक ठरण्यासारखी आहे, तें स्पष्ट आहे.

Margin – पत्रस्य पार्श्वभाग : वास्तविक येषु संज्ञा योजलेलीच नाही. इंग्रजी शब्दाच्या अर्थाने संस्कृतमध्ये स्पष्टीकरण दिलेले आहे. त्यांचे मराठीकरण केले की, साहजिकच ती संज्ञा न ठरतां स्पष्टीकरण होईल. तेथेहि पार्श्वभाग या शब्दाने मराठीत कागदाच्या डाव्या किंवा उजव्या बाजूला सोडलेली जागा असा अर्थ व्यक्त होत नाही. मराठीत याचा अर्थ कागदाची मागील बाजू असा होईल. हुंगण हा अर्थ आपण बाजूलाच ठेवू.

Hermenia आणि Interpretation : यांना श्री. जोशी यांनी समान संज्ञा वापरल्या आहेत. त्या तशा मराठीत घेणे सयुक्तिक नाही आणि व्यवहारांतहि त्या सोयीच्या ठरणार नाहीत. हीच गोष्ट omission व lacuna या संज्ञांसाठी त्यांनी योजलेल्या शब्दांची.

कांही ठिकाणी श्री. जोशी यांनी वर्णनेच संज्ञा म्हणून दिल्या आहेत. किंवा संज्ञा देण्याऐवजी इंग्रजीत वापरल्या गेलेल्या संज्ञांची त्या जागी अर्थ देणारी वर्णने दिली आहेत. उदाहरणार्थ पाहावे :

Propria manu – समानाक्षरेण लिखितम् । एकेनैव लेखकेन लिखितम् ।

Recencio – मूलग्रंथनिर्धारम् चिकित्सा । मूलग्रंथरूपदर्शनीचिकित्सा ।

Transmission – पूर्वास्मात् पुस्तकात् संक्रमणम् लेखनम् ।

Documental probability – लेखनिकशैलीमालिकावर्णान्तरस्य शब्दान्तरस्य वा शक्यता ।

Editio princeps – संपादितासु नैकासु आवृत्तिषु आद्यावृत्तिः ।

ही वर्णने संज्ञा म्हणून मानतां येणे कसे शक्य आहे ? अर्थात् एखाद्या भाषेत दुसऱ्या भाषेतील शब्दाला एकच पर्यायी शब्द सांपडणे नेहमीच शक्य होते असे नाही. अशा वेळीं या प्रकारच्या वर्णनांनीं कार्यभाग उरकावा लागतो, हे खरे. पण अशीं वर्णने देऊन मराठीत संहितासमीक्षेच्या परिभाषेची त्रुटि भरून काढतां येणार नाही. याशिवाय पर्यायच नाही कीं काय, याचा मराठीत स्वतंत्र विचार करावा लागेल.

Recensioners – या संदर्भात अतिनव किंवा नूतन या संज्ञा मराठीत योग्य तो अर्थ व्यक्त करणाऱ्या ठरणार नाहीत. तीच गोष्ट **exemplar** – या संदर्भात आदर्शपुस्तक या संज्ञेची. कारण या संज्ञांनीं प्रस्तुत विषयांत अभिप्रेत संकल्पना निर्देशित होत नाहीत.

Homoeoarcta – पंक्तिग्रास, **Haplography** – अक्षरघास, या संज्ञामधील 'ग्रास' हा प्रस्तुत संदर्भात अपेक्षित अर्थाने वापरतांना मराठी वाटणार नाही. तीच गोष्ट **apparatus criticus** – नवेवणसामग्री या संज्ञेची.

Recto – अनंक पृष्ठम् आणि **verso** – अंकपृष्ठम्, या संज्ञामधील अर्थसंकेत त्या त्या अर्थी मराठीत नाहीत. ते आधीं समजावून घेऊन तसे नवे संकेत रूढ करणे शक्य दिसत नाही.

Stichometry – पत्रपङ्क्त्यक्षरमापनम् । **Variant Bearer** – विचारारुपाठभेदवत् । **Haplography** – आद्याक्षरसादृश्यजनितत्रुटि ।

Eliminatio codicum Descriptorum – अप्रमाणित-अनधिकृत-हस्तलिखितवर्जनम् । – या संज्ञामधील दीर्घ सामासिकता मराठी म्हणून रुढवणे अवघड आहे; आणि त्याला पर्याय नाही, असेंहि नाही.

या सर्वच संज्ञांचा येथे विचार केलेला आहे, तो त्या बरोबर कीं चूक, या दृष्टीनें नाही. संस्कृत भाषेंत प्रस्तुत विषयाचा ऊहापोह करण्यासाठी ज्या संज्ञा उपयोगांत आणलेल्या आढळतात, त्या मराठीसाठी जशाच्या तशा किंवा अल्प फरकानें सर्वच उचलून घेतां येतील का, या विचाराच्या संदर्भात हें केवळ उदाहरणादाखल निर्देशन आहे. यांतून निघणारा निष्कर्ष असा कीं, कांहीं बाबतींत प्रचलित मराठी संज्ञा बाजूला ठेवून किंवा त्यांच्या बरोबरीनें संस्कृतमधील या संज्ञा मराठीत रुढवतां येणार नाहीत; दीर्घसामासिक संज्ञा घेतां येणार नाहीत; कांहीं संज्ञांबाबत संस्कृतमधील निर्देशित अर्थ मराठीत सुसंगतपणें व्यक्त होणार नाहीत; कांहीं संज्ञा मराठीत फारच कृत्रिम ठरतील; कांहीं संज्ञांबाबत भाष्यात्मक वर्णनांचा, निवेदनांचा आश्रय घेतलेला आहे, तसा तो मराठीत अपरिहार्य आहे का, हा प्रश्न आहे; कांहीं ठिकाणीं एका संकल्पनेला दोन-तीन संज्ञा आहेत, तशा त्या मराठीत आवश्यक ठरण्याची शक्यता दिसत नाही; उलट कांहीं ठिकाणीं एकाच संज्ञेनें दोन-तीन संकल्पनांचा निर्देश केलेला आहे, त्यामुळें आकलनांत गोंधळ उडण्याची शक्यता नाकारतां येत नाही. अशा कांहीं गोष्टी विचारांत घेतां या संस्कृत संज्ञांचा मराठीला नेमकेपणानें अर्थबोध होण्याच्या दृष्टीनें उपयोग होण्यासारखा नाही. समान भाषाकुल हें दोन भाषांमधील संज्ञा समान ठेवण्यास उपयुक्त ठरतेंच असें नाही, असा याचा अर्थ होतो. संस्कृत भाषेच्या संदर्भात जर ही अवस्था, तर इतर संस्कृतोद्भव भाषांमधील संज्ञांबाबत अधिकच अडचणी उद्भवतील. कारण प्रत्येक भाषेची परंपरा व परिस्थिति वेगवेगळी असते; व त्याप्रमाणें संज्ञांचा अर्थबोध त्या त्या भाषेंत वेगवेगळा ठरविणारीं प्रकरणे असतात. शिवाय, इतर भारतीय भाषांमध्ये या विषयाचा परिपूर्ण किंवा अधिक विकास झालेला आहे, असें मानण्यासारखी परिस्थिति माझ्या तरी निदर्शनास आलेली नाही. सारांश, इतर भाषांचाहि उपयोग या कामीं मराठीला होण्यासारखा नाही.

००/११ तेव्हां, उरला अनैसर्गिक वाटणारा मार्ग. तो म्हणजे – आधीं परिभाषेची निर्मिति आणि या पूर्वनिर्मित परिभाषेच्या दारांतून विषयाच्या व्यवहाराच्या प्रपंचाचे घर थाटणें. तत्त्वतः आणि व्यवहारतःहि अशा अनैसर्गिक वाटणाऱ्या प्रक्रियेचा जिथें अंगीकार करावा लागतो, तिथें पारिभाषिक संज्ञा या क्लिष्ट, बोजड, अपरिचित, कृत्रिम आणि व्यवहाराला कांहींशा अडचणीच्या वाटणें शक्य असतें. याबाबत, संज्ञा नव्याने निर्माण करतांना ज्या भाषेंतील व्यवहारासाठीं त्या असतात, त्या भाषेच्या प्रकृतीचें व परंपरेचें तारतम्य राखलें गेलें, तर हा व्यवहार सुलभ करतां येणें शक्य असतें. अडचणी मुळापासून सर्व नाहीशा होतील, असें नाही. पण बराच मार्ग मोकळा करून घेतां येईल. अशा अडचणी प्रत्यक्ष व्यवहारांतून अनुभव घेतच क्रमशः सोडवावयाच्या असतात. त्यासाठीं प्रथम कुठें तरी सुरुवात करावी लागते. व्यवहार सुरू व्हावा आणि पुढें जावा म्हणून कामचलाऊ म्हणून कां होईना, पण सुचतील त्या संज्ञा घेऊन मार्गक्रमणा केली पाहिजे. म्हणून अशा संज्ञा सिद्ध केल्या पाहिजेत. तसें केले नाही, तर पारिभाषिक संज्ञा नाहीत, म्हणून विषयान्तर्गत व्यवहार नाही; आणि विषयान्तर्गत व्यवहार नाही, म्हणून संज्ञानिर्मितीची प्रक्रियाच सुरू होत नाही; प्रगति, विकास, या गोष्टी तर दूरच राहिल्या; अशा दुष्टचक्रांत सांपडलें जाणें अटळ ठरतें. या दुष्टचक्रांतून बाहेर पडण्यासाठीं अनैसर्गिक ठरणाऱ्या प्रक्रियेनें कां होईना, संज्ञा उपलब्ध करून घेतल्या पाहिजेत.

००/१२ उपयुक्त ठरेल त्या मार्गांनी आणि पद्धतीने मराठीत संहितासमीक्षेची परिभाषा सिद्ध करतांना किंवा संघटित करतांना एका अपरिहार्य अडचणीला तोंड देत मार्ग काढावा लागेल. ती अडचण अशी : कांहीं अल्प प्रमाणांत कां होईना, मराठीत या विषयाचा व्यवहार आहे आणि त्या अनुरोधाने कांही संज्ञा निर्माण झाल्या आहेत, त्यांचा वापर होत आला आहे. या संज्ञा संकल्पनांच्या दृष्टीने किती व्यवच्छेदक आहेत, किती अचूक आहेत, याविषयी विचार करून पुनर्मांडणी करावी लागेल. निरनिराळ्या अभ्यासकांनी वापरलेल्या वेगवेगळ्या संज्ञांमध्ये एकवाक्यतेचा अभावहि आढळेल. त्यासंबंधी विचार करावा लागेल. अशा वेळीं वापरामधील संज्ञांना कांहीं संदर्भात तरी दूर ठेवून नवी घडी बसविणे आवश्यक ठरेल. प्रचलित किंवा रूढ आहे तें न बदलतां स्वीकारावें, ह्या दंडकाला किंवा संकेताला चिकटून राहातां येणार नाही. एकूण या परिभाषेचा व्याप लक्षांत घेऊन नवीच घडी बसवावी लागेल. हे अटळ आहे. कांहीं उदाहरणांनीं याचें प्रत्यंतर घेण्याचा प्रयत्न करूं.

Autograph आणि Emendatio या दोन वेगळ्या संज्ञांनीं इंग्रजीत व्यक्त संकल्पनांचा वेगळेपणा लक्षांत घेऊन मराठीतील यांसंबंधी संज्ञा वापरल्या गेल्या आहेत, असें दिसत नाही.

Collation, colophon, corruption, omission, misreading, अशा कांहीं संज्ञांनीं व्यक्त होणाऱ्या संकल्पना मराठीत शक्य तितक्या अचूक व्यक्त व्हाव्या, स्पष्टता राखली जावी आणि मराठी वळण मिळविलें जावें, अशा दृष्टींनीं वापरातील संज्ञांचा पुनर्विचार करावा लागेल.

Interpolation — या संकल्पनेसाठीं मराठीत प्रक्षेप अशी संज्ञा योजली आहे, म्हणून तिच्याशीं सूत्र राखून सुसंगति राखतां यावी म्हणून omission — या संकल्पनेसाठीं विरोध दर्शविणारी अवक्षेप अशी संज्ञा वापरावी कीं मराठीत अव या उपसर्गाच्या अर्थच्छटेचा विचार करून स्वतंत्र संज्ञा निर्माण करावी, हेसुद्धां विचारपूर्वक ठरवावें लागेल.

००/१३ असा सर्व विचार करून नवी व्यवस्था, नवें विवरण, आणि नवे निष्कर्ष हे अनेक ठिकाणीं प्रस्तुत ठरतील. तीनचतुर्थांश व्याप्तीचा तर पूर्णपणें नवीनच विचार करावा लागेल. पूर्वसूरींनीं वापरलेल्या संज्ञा या कालमानानें कामचलाऊ होत्या, असें मानून पुढचा मार्ग निश्चित करावा लागेल. इंग्रजीशीं संपर्क ठेवून हा मार्ग काढावा लागणें अपरिहार्य आहे. एका भाषेतील एखाद्या शब्दाला दुसऱ्या भाषेत समानार्थी शब्द सांपडतोच असें नाही. तसा शब्द घडवतां येतोच असें नाही. अशा वेळीं मूळ शब्दाला अर्थ दृष्ट्या त्यांतल्या त्यांत जवळचा ठरेल, असा शब्द निवडावा लागेल किंवा निर्माण करावा लागेल.

००/१४ अशा कांहींशा जाणिवेनें प्रस्तुत लेखनाच्या तिसऱ्या विभागांत एक प्रयत्न केलेला आहे. यांतील दोनशेंहून अधिक संज्ञापैकीं पांच-सहा संज्ञा या विषयांतील पारिभाषिक संज्ञा नव्हेत (उदा. amend, antonym, synonym, hypernetic, इत्यादि), असें कांहीं अभ्यासकांचें मत दिसतें. पण कांहीं अभ्यासक अशा संज्ञांचा समावेश या विषयांतील संज्ञांमध्ये करीत असतात, असेंहि मला आढळलें आहे. अशा संज्ञांची संख्या एकूण संज्ञांच्या हिशोबांत फारच अल्प आहे, असें दिसल्यामुळें त्यांचा समावेश मी प्रस्तुत विवरणामध्ये केला आहे. एक तर अवश्य तें शक्यतों गाळलें जाऊं नये; अजाणतेपणानें किंवा अज्ञानामुळें गाळलें गेलें, तर त्याची पुढें दुरुस्ती करतां येईल; पण जाणूनबुजून किंवा कांहीं अभ्यासक तरी हे शब्द पारिभाषिक संज्ञा म्हणून

मानतात; हे माहीत असतांना पुरेशा चर्चेच्या अभावी त्या शब्दांना पदभ्रष्ट करून नये, असा विचार करून ते शब्द मी संज्ञांच्या माझ्या यादीत घेतले आहेत. अभ्यासकांनी यासंबंधी अधिक विचार करावा, असे मला वाटते. इतर कांहीं विषयांतील अशा संज्ञा या विषयांतहि विशेष अर्थाने वापरण्यांत येत असतील किंवा येण्यासारख्या असतील, तर त्यांचा अन्वय करून नये, अशी माझी दृष्टि आहे.

००/१५ प्रस्तुत संहितासमीक्षेविषयीच्या किंवा पारिभाषिक संज्ञासंबंधी माझ्या विवेचनांतील दृष्टि, मते व पद्धति, सारंच माझ्यापुरते प्रयोग म्हणून आहे. याचें एक कारण असें कीं, संहितासमीक्षेच्या प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रांतील अधिकारी म्हणून मी स्वतःला मानीत नाही; आणि दुसरें असें कीं, प्रयोग करीत, चुकीच्या दुरुस्ती करीत कांहीं करीत जावें, पुढें जाण्याचा प्रयत्न करीत जावें, अशा कार्यपद्धतीकडे माझा ओढा आहे; निदान असा ओढा जागृत किंवा वाहाता ठेवण्याचा माझ्याकडून शक्य तितका प्रयत्न मी हातीं घेतलेल्या कामांत करीत असतो. या ठिकाणीं सुद्धा माझी भूमिका तीच आहे. या प्रयत्नांत प्रत्यक्ष विवेचनामध्ये पारिभाषिक संज्ञांच्या विभागांत संज्ञांचा विवेचनासाठीं जो क्रम मी स्वीकारला आहे, तो अकारविल्हेनें नाही. मी जो क्रम स्वीकारला आहे, त्यामागे या विषयांतील निरनिराळ्या कृति व प्रक्रिया यांचा क्रम माझ्या दृष्टीनें लक्षांत घेतला आहे. या क्रमानें केलेल्या विवेचनांतून विषयांतील व्यवहाराचें एक क्रमवार, सलग चित्र उभें राहण्यास मदत होईल, असा विश्वास वाटल्यामुळे आहे हा क्रम स्वीकारला आहे. प्रत्येक संज्ञेची चर्चा स्वतंत्र असल्यामुळे कांहीं पुनरुक्ति झाली आहे. पण ती त्या त्या संज्ञेच्या संदर्भांत स्पष्टतेसाठीं आवश्यक वाटली म्हणून तशी ठेवली आहे. केवळ संज्ञासंग्रह (अर्थासह) किंवा शब्दावलि तयार करण्याची दृष्टि मी बाळगलेली नाही. म्हणूनहि अकारविल्हेनें क्रम स्वीकारलेला नाही. या प्रयत्नाचें स्वरूप त्यामुळे शब्दकोशासारखें नाही. (संदर्भ पाहण्याची सोय म्हणून पुढें अकारविल्हेनें मराठी-इंग्रजी आणि इंग्रजी-मराठी अशा दोन सूचि दिलेल्या आहेत.)

एकूण पुस्तकांत प्रथम विषयसिद्धि, त्यानंतर विषयव्यवस्था आणि पुढें संकल्पना-संज्ञा-विवरण, अशी योजना आहे. अशी या पुस्तकाची व्याप्ति आणि व्यवस्था आहे.

(१) संहितेचें सामाजिक अभिसरण आणि संहितासमीक्षा

१/१ कोणतेहि मनोगत जेव्हां शब्दरूपानें व्यक्त होतें, तेव्हां त्याची संहिता निर्माण होते. हें शब्दरूप मौखिक असेल किंवा लिखित. त्यानुसार संहितेच्या मौखिक व लिखित अशा दोन परंपरा निर्माण होतात. कधी यांपैकी एका परंपरेला दुसऱ्या परंपरेचा आधार लाभतो व त्यांतून मिश्र परंपराहि निर्माण झालेल्या असतात. उदाहरणार्थ: अभंगासारखी स्फुट रचना घ्या. मुखावाटे सहजोद्गार म्हणून ती प्रकट झाली. श्रवण आणि श्रवणांतून संक्रमण, अशी ही अभंगाची संहिता प्रसारित झाली. पुढे ती लिहून काढली गेली. लिहून काढलेल्या या संहितेचें पठण होऊं लागलें. म्हणजे क्रमानें मौखिकाला लिखित व लिखिताला पुन्हां मौखिक अशी संमिश्र परंपरा निर्माण झाली. हीच मौखिक संहिता पुन्हां लिहून काढली कीं, पुन्हां तिची लिखित परंपरा निर्माण झाली. नित्यपठणांतील अशा संहितेचें हें संमिश्रतेचें चक्र असेंच पुढें सरकत जातें.

१/२ मनोगत ही एक जाणीव असते. साहजिकच जाणिवेचें जें स्वरूप तें संहितेचें स्वरूप असतें. मनोगत ज्या उद्देशानें व्यक्त होतें, त्या उद्देशानुसारहि संहितेचें स्वरूप ठरतें. मनोगत व तें व्यक्त करण्याचे उद्देश अनेक आणि अनेकविध असू शकतात. त्यामुळें संहितेची स्वरूपे अनेकविध होतात. कसेंहि असलें व हीं स्वरूपे कितीहि असलीं आणि त्यांच्या वैशिष्ट्यांनुसार त्यांच्या वर्गीकरणांत संहितेचेमुद्रां कितीहि प्रकार झाले, तरी शब्दरूपाशिवाय संहितेची कल्पनामुद्रां करतां येणार नाहीं.

१/३ भाव, विचार आणि किंवा कल्पना, तसेंच या सान्यांच्या प्रस्फुरणाची व्याप्ति — कालमर्यादा — यांनुसार मनोगताच्या अभिव्यक्तीचे विविध प्रकार व उपप्रकार संभवतात. गद्य, पद्य, गद्यपद्यमिश्रित, हे झाले ढोबळ प्रकार. त्यांचे कविता, नाटक, कादंबरी, कथा, गीतकाव्य, आख्यानकाव्य, खंडकाव्य, महाकाव्य, पत्रलेखन, आदेशलेखन, निबंध, बखर, इत्यादि विवक्षित प्रकार होतील व त्यांचेहि किती तरी प्रकार, उप प्रकार सांगतां येतील. अनुभव घेण्याच्या, ज्ञान मिळविण्याच्या व देण्याच्या, कल्पना करण्याच्या आणि भावरूपे संघटित करण्याच्या माणसाच्या बौद्धिक — मानसिक क्षमतेला मर्यादा नसतात. म्हणून मनोगताच्या धारणेच्या स्वरूपाला व प्रकारांना मर्यादा नसतात, यांत नवी भर पडतच राहाते. ही भर अखंड सातत्यानें पडत जाते असें नसलें, तरी हीं स्फुरणें होत राहणें, सातत्यानें — विशिष्ट कालांतरानें होत राहणें, ही मानवेतिहासाच्या निरीक्षणाद्वारा आढळून येणारी वस्तुस्थिति आहे. तेव्हां, नव्या नव्या धारणा, संकल्पना, अनुभव, विचार आणि कल्पना, यांसंबंधी बुद्धीची व मनाची क्षमता, यांच्या अनुषंगानें मनोगत हें अनंतरूपी आहे, असें मानणें भाग आहे. जसें मनोगत हें अनंतरूपी, तशीच स्वाभाविकच संहितामुद्रां अनंतरूपी मानावी लागते. संहितेच्या या रूपांना कायमची किंवा तात्कालिक मर्यादा घालतां येत नाहीं. त्यांची परंपरागत व प्रचलित अशीं जीं रूपे असतात, तीं ऐतिहासिक अभ्यासानें नोंदतां येतात, त्यांसंबंधीं विवरण करतां येतें. पण त्यांच्या भावी स्वरूपासंबंधीं कांहींच कुंडली मांडतां येणार नाहीं. साहजिकच याविषयीं अमर्यादता किंवा अनंतरूपता गृहीत धरून संहितेसंबंधीं कसलाहि झाला तरी विचार करणें अपरिहार्य असतें. संहितेचीं रूपे आणि त्यांचे प्रकार याबाबत ही गृहीत—axiomatic स्थिति आहे.

१/४ मनोगताच्या अभिव्यक्तीनें निर्माण झालेली संहिता ही अचल राहात नाहीं. म्हणूनच ती स्थिर नसते. ती स्थिर ठेवण्याचा मानवाचा मनोभाव व प्रयत्न असला, तरी तें एक कल्पनासुत्र—केवळ तात्त्विक सत्य असतें. कारण संहिता निर्माण झाली कीं, तिचें सामाजिक प्रसरण अथवा

अभिसरण सुरू होते. हे अभिसरण पाठांतर, मौखिक निवेदन किंवा हस्तलिखिते अथवा मुद्रित आवृत्ति, यांच्या द्वारा सामान्यतः होत असते. संहितेच्या प्रसरण-अभिसरणाचीं कारणे, निमित्ते व उद्दिष्टे वेगवेगळीं व अनेक असू शकतात. उदाहरणार्थ: ज्ञान, माहिती, बोध, धर्म, पंथ, श्रद्धा, कर्मकांडे, पुण्य, क्लेशहरण, मनोरंजन (करमणूक), कुलपरंपरा, संग्रह, परंपरा, अभ्यास-स्वाध्याय, पाठांतर, प्रतिष्ठा, व्यापार, व्यवसाय, छंद, इत्यादिकांचे संपादन, संवर्धन, प्रसार, यांसाठी किंवा यांपैकी कोणत्याहि एकासाठी अथवा कांहींसाठी हे प्रसरण-अभिसरण होत असते, असे मानवी जीवन-व्यवहाराच्या निरीक्षणांतून लक्षांत येण्यासारखे आहे. अर्थात् नमुन्यादाखल प्रसरण-अभिसरणाचीं कारणे, निमित्ते, उद्दिष्टे, यांची ही नांद केली आहे. ती पर्याप्त आहे, असे मानण्याची मुळीच गरज नाही.

१/५ संहितेचे प्रसरण-अभिसरण कोणत्याहि मार्गांनी आणि कारणांनी, निमित्तांनी, उद्दिष्टांनी झाले, तरी प्रसरण-अभिसरणाचा एक धर्म असा आहे की, या प्रक्रियेत सांपडलेली संहिता बदलत जाते. संहिता ही भाषेद्वाराच प्रकट होते व प्रसारित होते. त्यामुळे परिवर्तनक्षमता व परिवर्तनाची प्रक्रिया यांबाबत भाषेशी तिचे साम्य किंवा साधर्म्य दिसणे स्वाभाविक आहे. संहितेच्या प्रसरण-अभिसरणाच्या परंपरा मौखिक, लिखित आणि मौखिक-लिखित मिश्र, अशा आढळून येतात. भारतीय परंपरेत पाहिले, तर संपूर्ण वैदिक वाङ्मयाच्या संहितेचे प्रसरण-अभिसरण हे मौखिक परंपरेनेच होत राहिले. कालांतराने या परंपरेला लिखित संहितेची जोड मिळाली, तरी मौखिक परंपरा खंडित झाली, असे कांही म्हणता येत नाही. किंबहुना मंत्र-वाङ्मयाची संहिता लिहून काढली गेली, तरी तिचे अभिसरण मौखिकच राहिले. काव्ये, महाकाव्ये, यांना-त्यांच्या संहितांना लिखित परंपरा आहे. पण त्यांचेहि अभिसरण प्रसंगविशेषी मौखिक परंपरेने झाले असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. रामायणाच्या गायकांचा उल्लेख खुद्द रामायणांतच आढळतो, हे सर्वश्रुत आहे. चारणांच्या परंपरेने अनेक प्राचीन, मध्ययुगीन काव्ये, गद्यकाव्ये, महाकाव्ये, यांच्या संहितांचे प्रसरण-अभिसरण मौखिक परंपरेने केले आहे. महाभारतांतर्गत व इतर आख्याने, पुराणे, यांचे प्रसरण-अभिसरण कीर्तनकार, पुराणिक, कथेकरी, यांच्याद्वारे मौखिक परंपरेने झाले आहे. संहितेच्या लिखित व मौखिक परंपरा एकमेकांत मिसळण्याची ही उदाहरणे आहेत. लोकवाङ्मयातील कथा, काव्ये, म्हणी, उखाणी, गा-हाणी आणि मंत्र, यांच्या संहितांची परंपरा तर पूर्णपणे मौखिक मानावी अशी आहे. त्यांना लिखित स्वरूप प्राप्त करून देण्याचे प्रयत्न अगदी अलिकडचे आहेत. पाठांतराच्या परंपरेने तर दीर्घ काव्यांच्या संहितांचेहि प्रसरण-अभिसरण मौखिक परंपरेने घडलेले आहे. अभंग, ओव्या, पदे, यांच्यासारख्या स्फुट काव्यांच्या संहितांचे प्रसरण-अभिसरण, पाठांतरे व नित्यपठण यांच्याद्वारा मौखिक परंपरेने होत आले आहे. प्रवचनांच्या व पारायणांच्या परंपरांनीहि कथा, काव्ये, यांच्या संहितांचे प्रसरण-अभिसरण मौखिक परंपरेने घडत आले आहे. या परंपरा केवळ मौखिक आहेत, असे मात्र नाही. एखाद्या संहितेची लिखित प्रत करून घेणे व या प्रतीवरून पाठांतर, वाचन, या मार्गांनी लिखित-मौखिक असे मिश्र स्वरूपहि या प्रसरण-अभिसरणाला लाभलेले आहे.

१/६ मौखिक किंवा लिखित-मौखिक मिश्र, या परंपरांमध्ये संहितेचे मूळ स्वरूप टिकविण्याची भावना बाळगलेली किंवा प्रयत्न केलेला असला, तरी परिस्थितिवशातच या प्रयत्नांत संहितेचे स्वरूप अधिकाधिक बदलत जाते. कारण प्रसरण-अभिसरणाच्या या प्रक्रियेत गुंतलेली असतात अनेक

माणसें आणि कांहीं वेळां तर तीं समुदायानें. या माणसांच्या/समुदायांच्या स्मृति, उच्चार, यांबाबतच्या सैलपणांतून किंवा भ्रष्टतेतून आघांच मूळ संहिता बदलत राहाते. एका माणसानें दुसऱ्या माणसाला, दुसऱ्यानें तिसऱ्याला, ' ' अशा मालिकेनें तोंडी निरोप पांचविण्याच्या एका शालेय खेळांत जसा मूळ निरोप व्यक्तिगणिक बदलत जातो, तशीच संहिता व्यापक प्रमाणांत बदलत जाते. तशांत प्रसरण-अभिसरणाच्या या प्रक्रियेशीं निगडित व्यक्तीना/समुदायांना मूळ संहितेंत - म्हणजे त्यांच्यापर्यंत पांचलेल्या संहितेंत स्थानिक/प्रासंगिक रंग भरण्याची बुद्धि होते किंवा आंतरिक अथवा बाह्य प्रेरणा मिळते, तेव्हां तर संहितेंत नवी भर पडते. अशा तऱ्हेनें संहितेचें रूपांतर घडतें. या प्रकारें रूपांतरें, बदल, होण्याची क्रिया एखाद्या संहितेबाबत एकदांच घडते, असें होऊं शकत नाही. हे बदल आणखी पुढें याच पद्धतीनें होत राहातात, आणि संहितेचीं अनेक पाठांतरें निर्माण होतात.

१/७ संहितेचीं पाठांतरें निर्माण होण्याची ही अवस्था केवळ मौखिक किंवा मौखिक-लिखित-मौखिक, अशा मिश्र परंपरेंतच दृष्टीस पडते, असें नाही. लिखित परंपरा असलेल्या संहितेचीहि पाठांतरें होतात, ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. येथेंहि एक गोष्ट स्पष्ट दिसते. या पाठांतरांच्या मुळाशीं संहितेच्या प्रसरण-अभिसरणाची प्रक्रियाच असते. मौखिक काय, की लिखित काय, संहितेचा पहिला उद्गार हा तिची संकल्पना करणाराचा असतो, हें उघड आहे. लिखित परंपरेंत हा उद्गार प्रथम निर्माता लिहून काढतो किंवा लिहवून घेतो. यापुढें प्रती होऊन संहितेचें प्रसरण-अभिसरण सुरू होतें. प्रती होण्याच्या प्रक्रियेंत प्रथम किंवा नंतरहि एका वेळीं एकच प्रत झाली असेल, असें निश्चयानें सांगतां येण्यासारखें नाही. प्रत करणारी एक व्यक्ति लेखकाची प्रत आधाराला घेऊन एक प्रत करील किंवा लेखक अथवा अन्य व्यक्ति लेखाच्या प्रतीवरून संहिता सावकाश मोठ्यानें वाचील आणि प्रती करणाऱ्या इतर व्यक्ति एकाच वेळीं एकाहून अधिक प्रती करून घेतिल. एकाच प्रतीचीं निरनिराळीं पानें वेगवेगळ्या व्यक्तीना आळीपाळीनें देऊन प्रती झालेल्याहि असणें शक्य आहे. या प्रती अन्यत्र नेल्या जातात आणि त्या प्रतीनुसार किंवा प्रतीवरून अशाच आणखी प्रती होत जातात. अनेक प्रतीमधून निरनिराळे पाठ घेऊनहि प्रती होत गेल्या आहेत. मुद्रित प्रती करण्याची पद्धत सुरू होऊन ती रूढ होईपर्यंत संहितेच्या प्रती होणें, त्याद्वारा संहितेचें प्रसरण-अभिसरण होणें, यांविषयींची ही पद्धत रूढ होती. मुद्रित प्रती करणें सुरू झाल्यानंतर ही पद्धत सर्वस्वी बंद पडली, असें म्हणतां येण्यासारखें नाही. कारण कांहीं वेळां एखादें मुद्रित पुस्तक जेव्हां दुर्मिळ असतें, तेव्हां ज्यांता तिची प्रत हवी असते, ते स्वतः किंवा दुसऱ्याला सांगून दुर्मिळ पुस्तकांच्या उपलब्ध मुद्रित प्रतीवरून संहिता लिहून काढून प्रत करतात. छायाप्रती करण्याची सोय उपलब्ध होण्यापूर्वीची ही परिस्थिति. छायाप्रती करणें शक्य असलेल्या काळांतहि ही पद्धत चालू राहू शकते.

१/८ संहितेच्या प्रसरण-अभिसरणासाठीं अशा तऱ्हेनें प्रती होत असतांना लिखित परंपरेंत प्रत करणाऱ्याच्या पात्रतेनुसार आणि कांहीं वेळां उद्देशानुसारहि संहिता बदलते. संहितेची प्रत कशी करावी, त्यासाठीं कोणती खबरदारी घ्यावी, यांविषयीं अभ्यासकांनीं नेमकें मार्गदर्शन केलेलें असूनहि या संहितांमध्ये बदल होतात व त्यांचीं पाठांतरें निर्माण होतात. प्रत करणाऱ्याची पात्रता चांगली आणि त्याचा उद्देश निर्मळ असूनहि संहिता बदलते. याची साक्ष अभ्यासकांच्या अवलोकनांमधून मिळते. संहिता आणि पाठ यांमध्ये बदल होण्याचीं कारणें कोणती, याची तपशीलवार नोंद अभ्यासकांनीं केली आहे. तरीहि संहिता, पाठ बदलण्याची प्रक्रिया कांहीं थांबलेली दिसत नाही. एक तर या नोंदीची दादखबर प्रत

करणाऱ्याला असतेच असे नाही; आणि दुसरे म्हणजे ती असली, तरी त्या नोंदीवरून खबरदारी घेऊन प्रत करतांनाहि बदल घडतात. तेव्हा, मूळांत बदल होणे हा प्रसरण-अभिसरणाच्या प्रक्रियेचा धर्मच आहे, असे मानण्यावांचून गत्यंतर नाही.

१/९ जुन्या वाङ्मयाच्या संहितांचा विचार करतांना लक्षांत येणारी एक गोष्ट अशी की, या वाङ्मयाच्या प्रती प्रामुख्याने धार्मिक भावनेतून झालेल्या असतात. विद्या, मनोरंजन, कलात्मक आनंद, यांसाठी होणाऱ्या गोष्टींचीहि सांगड धार्मिक व्यवहाराशी घातलेली असल्यामुळे यांसाठी होणाऱ्या संहितेच्या प्रतींचा संबंध धर्माशी आपोआप असतो. यामुळे संहितेचे प्रसरण-अभिसरण धर्मपीठे, तीर्थक्षेत्रे, धार्मिक उत्सव-समारंभ, नित्यनैमित्तिक विधि, कार्ये, यांच्या आश्रयाने घडत आलेले दिसते. या गोष्टींचा परिणाम संहितेवर झालेला आढळतो. संहितेच्या प्रतीत काय असावे व काय असू नये, याचा निर्णय अनेकदां धर्मपीठांचे आचार्य, महंत किंवा तीर्थक्षेत्रांतील उपाध्यायादि मंडळी, यांनी केलेला असतो. हे आचार्य, महंत, उपाध्याय, इत्यादिक यांचे प्रत्यक्ष नियंत्रण नसले, तरी या केंद्रांत एकत्र येणारा माणसांचा प्रवाह, त्यांच्या भावना, श्रद्धा आणि या पाश्र्वभूमीवर संहितेचे होणारे आदान-प्रदान, या मुक्त (वा बंधमुक्त) व्यवहारांतूनहि संहितेचे प्रसरण-अभिसरण होत असते. या प्रसरण-अभिसरणांतून व्यक्तिशः व गटवारीनेहि संहितेची पाठांतरे निर्माण झालेली असतात.

१/१० केवळ विद्यादान व विद्याग्रहण एवढा विवक्षित व्यवहार घेतला, तरी या अभिसरणांतहि पाठांतरे टळत नाहीत. गुरूद्वारे शिष्य जे ग्रहण करतात, त्यांच्याकडून संहिता प्रसारित व अभिसारित होते, तेव्हाहि पाठांतरे होत असतात. भारतातील या क्षेत्रांतील प्राचीन परंपरा तर पूर्णपणे मौखिक असावी, असाच सार्वत्रिक निष्कर्ष आहे. तेव्हा या आदान-प्रदानांत अभिसरण व पाठांतरे ही क्रमानेच येतात. जेथे विभागणः तरी लिखित टिपणांची परंपरा असते, त्या विद्यादान व विद्याग्रहण परंपरेबद्दल एफ्. डब्ल्यू. हॉल यांनी असे म्हणून ठेवले आहे की :

“ The historian or philosopher does not write a book and entrust a well defined text to the pupils. He delivers orally the result of his ‘ Research ’ or his ‘ Argument ’ and the pupil may take it down in writing if he choose. The author provides the subject-matter, but the ‘ book ’, so far as it can be called a book, is written by the pupils. Another early name for such treatise — , an ‘ aid to memory ’ — betrays clearly their origin. It is obvious that literature must have a very precarious existance under such conditions. . . . the prose . . . , if preserved at all, survives in an amorphous condition analogous to that of lectures notes, passed on from one generation of pupils to another and plagiarized by all as they be teachers in their turn! . . . ”

१/११ धार्मिक, मनोरंजनात्मक, विद्याविषयक, कलात्मक आनंद, या किंवा इतर कोणत्याहि गरजांमधून लोकांसाठी संहितेच्या प्रती करून घेण्याच्या प्रक्रियेत कुणी श्रद्धेने प्रती केल्या असतील, कुणी मोलात केल्या असतील. या वेळी आधाराला घेतलेली संहितेची प्रत मूळ संहितेची स्वच्छ, नेटकी, यथातथ्य प्रत असेल, अशी खात्री करून

घेतलेली असणें क्वचित्च संभवनीय असेल. प्रत करणाऱ्या व्यक्ति संहितेच्या विषयाशी परिचित किंवा त्या विषयांत रस घेणाऱ्या असतील-नसतील; तसेंच, प्रत करण्यासंबंधी रीति-नियमांशी त्या परिचित किंवा त्याबाबत प्रशिक्षित व अनुभवी असण्याची शक्यता कमीच. अनेकदां स्वच्छ बळणदार अक्षर असणें, हीच पात्रता समजली गेली असणें अधिक शक्य. प्रत करणाऱ्यांनीं आपापल्या उद्देशानुसार कधीं संपूर्ण संहितेची, कधीं तिच्या कांहीं भागांची, कधीं संकलित अथवा संक्षिप्त स्वरूपांत प्रत केलेली असणें शक्य असतें. हाताशीं असणाऱ्या वेळेनुसारहि असे प्रकार होणें शक्य असतें आणि त्यांची नोंद प्रतीत नसते. या सर्वांमुळें संहितेची पाठांतरें विविध प्रकारें होत असतात. प्रसरण-अभिसरणाचें प्रमाण जितकें व्यापक, तितकी पाठांतरांची संख्या व त्यांचें प्रमाण अधिक असणें साहजिक असतें.

१/१२ मागणीनुसार व विशिष्ट श्रद्धेमुळेंसुद्धां आधाराला घेतलेल्या संहितेंत बदल करून प्रती केल्या जातात. पाठांतरें निर्माण होण्याचा हा आणखी एक प्रकार असतो. मागणी आणि विशिष्ट श्रद्धा यांबाबत थोडें अधिक स्पष्टीकरण करणें आवश्यक वाटतें.

संपूर्ण संहितेच्या प्रतीची मागणी विशिष्ट कालावधीत पुरी करणें जेव्हां आवश्यक असेल, तेव्हां एक तर निष्काळजीपणानें भराभर प्रत करण्याचें काम झालेलें असण्याची शक्यता नाकारतां येत नाहीं. तसेंच, अशा रीतीनें किंवा कांहींशा सावधगिरीनेंहि केलेल्या प्रतींत घडलेल्या चुकांमधून, म्हणजेच आधाराला घेतलेल्या प्रतीवरहुकूम प्रतीतील संहिता नसण्याच्या उणीवा तपासून, ताडून पाहून, त्या दूर करण्यास मागणीतील कालावधीच्या मर्यादेंत वेळ मिळणें अशक्य झाल्यामुळें घडलेल्या बदलांमधून संहितेचें पाठांतर सिद्ध होतें. उपलब्ध प्रतीपेक्षां जेव्हां अधिक प्रतीची मागणी असेल, तेव्हां किंवा प्रती जलद वेगानें व्हाव्यात म्हणून, संहितेच्या आधाराला घेतलेल्या प्रतीचीं वेगवेगळीं पानें निरनिराळ्या प्रत करणाऱ्यांकडे प्रत करण्यासाठीं वांटून दिलीं गेलीं असतील, तेव्हां केलेल्या प्रतीच्या कागदांची पुन्हां क्रमवार जुळणी करतांना पानांच्या क्रमांची अदलाबदल होणें शक्य असतें. यामधून संहितेचें एक पाठांतर निर्माण होतें. याच पद्धतीमुळें क्रमानें या पाठांतरांत वाढ होते. शिवाय घाईमुळें घडलेल्या बदलांची तपासणी करून ते दुरुस्त करण्याचें राहून गेल्यामुळें होणाऱ्या पाठांतरांची संख्याहि जमेस धरणें आवश्यक असतें. अशा प्रकारांमुळें अधिक पाठांतरें होतात. मागणी जशी एखाद्या संहितेच्या संपूर्ण प्रतीची असू शकते, तशीच तिच्या संक्षेपाची, संकलनाची, कांहीं विशिष्ट भागांची किंवा प्रकरणांचीहि असू शकते. यानुसार होणाऱ्या प्रतींमुळें पाठांतरांची वाढ होते. मागणीनुसार तयार केलेल्या प्रतीचें प्रत्यक्ष वितरण होत असतांना त्या संहितेच्या आणखी प्रतीची मागणी तात्काळ पुरविण्यासाठीं जेव्हां प्रत होते, तेव्हां तयार केलेल्या प्रतीपैकीच एखाद्या प्रतीच्या आधारे नव्या प्रती करून घेतल्या जात असल्या पाहिजेत; अशा प्रती विकण्याचा धंदा करणाऱ्या किंवा प्रवासांत अशा प्रतीची विक्री करणाऱ्या प्रवाशांच्या ज्या हकिकती उपलब्ध आहेत, त्यांवरून असे म्हणतां येतें. अशा वेळीं आधाराला कसलेंच सत्यप्रामाण्य नसलेली प्रत घेतलेली असते. येथील घाई आणि सत्यप्रामाण्याचा अभाव म्हणजे होणाऱ्या प्रतींमध्ये आणखी पाठांतरें निर्माण होण्यास मुबलक वाव.

१/१३. धार्मिक ग्रंथांच्या संहितेमधील दैवतांची नांवें बदलणें, हा श्रद्धेचा भाग. संप्रदायावरील श्रद्धेमुळें संहितेंत मुळांत किंवा आधाराला घेतलेल्या प्रतींत असलेला, पण संप्रदायास अनुकूल नसलेला भाग गाळून टाकला किंवा त्यांत बदल केला कीं नवीं पाठांतरें निर्माण होतात.

एखाद्या समाजांत प्रमाण मानलेल्या नैतिक मूल्यांबद्दल असलेल्या श्रद्धेमुळे या नैतिक मूल्यांना सुसंवादी नसणारा संहितांचा भाग गाळला असता किंवा बदलला असता वेगळी पाठांतरें निर्माण होतात.^१

१/१४ कित्येकदां एखाद्या संहितेमधील उतारे दुसऱ्या एखाद्या साहित्यकृतीत कारणपरत्वे घेतले जातात. हे घेतांना नेहमीच आधाराला एखादी शुद्धप्रत घेतली जातेच असें नाहीं. कांहीं वेळां स्मरणांतले उतारे जसे आठवले असतील तसे घेतले जातात. यामुळे ते मुळावरहुकूम असत नाहीत. हींमुद्धा पाठांतरेंच होत.

१/१५ सामाजिक प्रसरण-अभिसरणाची संहितेंत बदल करण्याची ही शक्ति अमाप असते. या शक्तीवर मात करण्याचे प्रयत्न कधीं झालेच नसतील, असें कसें म्हणावें? वैदिक वाङ्मयाच्या बाबतींत उच्चारंतील आरोह-अवरोह यांचें कांटेकोर पालन करणाऱ्यांची परंपरा निर्माण होऊन हें वाङ्मय उच्चारांत स्थिर राखण्याचे प्रयत्न झाले आहेत. महानुभावांच्या सांकेतिक लिपि कोणत्या काय उद्देशानें निर्माण करण्यांत आलेल्या असोत, पण परिणामी संहिता अविच्छिन्न स्वरूपांत टिकविण्यासाठीं या सांकेतिक लिपींचा उपयोग झालेला आहे. असें असूनहि वैदिक किंवा महानुभाव साहित्यांत पाठांतरें झालीं नाहींत, असें म्हणतां येत नाहीं. तात्पर्य असें कीं, संहितेचें स्वरूप स्थिर राखण्याचा कितीहि प्रयत्न केला, तरी संहिता बदलते. हस्तलिखित प्रतींच्याद्वारें होणाऱ्या संहितेच्या प्रसरण-अभिसरणाच्या प्रक्रियेंतहि पाठांतरें असतात. म्हणजे संहितेच्या सामाजिक प्रसरण-अभिसरणाच्या प्रक्रियेंत बदल व त्यानुसार पाठांतरें होऊं नयेत, म्हणून कितीहि प्रयत्न होत गेले, तरी संहितेंत बदल ही अटळ गोष्ट बनते.

१/१६ संहितेच्या प्रसरण-अभिसरणासाठीं मुद्रणप्रक्रियेंत प्रती उपलब्ध होतात, तेव्हां संहितेच्या एकाच आवृत्तीमधील दोन प्रतींत संहिता व पाठ वेगवेगळे असू शकत नाहीत, असें सर्वसामान्य मत आहे. कारण एकाच जुळणीबंधाच्या यांत्रिक प्रक्रियेंत केलेल्या त्या प्रती असतात. लेखकाच्या हस्तलिखित/टंकलिखित प्रतीवरून यथातथ्यतेनें आणि सुधारणा/बदल असतील, तर ते लेखकानें केलेले/लेखकाच्या देखरेखीखालीं करून घेतलेले असतात. तेव्हां लेखकाची प्रत व ही मुद्रित प्रत यांमध्ये फरक पडण्याचें कारण नसतें. यावरून मुद्रणाच्या सोयी उपलब्ध झाल्यानंतर संहितासमीक्षेचें क्षेत्र मुद्रितशोधनापुरतें अथवा मुद्रितशोधनांतील चुका दाखविण्यापुरतें मर्यादित होतें,^२ असें मत मान्यता पावलेलें आहे. पण हें मत निरापवादपणें मान्य करतां येण्यासारखे नाहीं. छापखान्यांतील जुळारी बऱ्याच वेळां अल्पशिक्षित असतो. तो शिक्षित, प्रशिक्षित असला, तरी अनेकदां हस्तलिखित संहितेंतील बरोबर-चूक, योग्य-अयोग्य यांसंबंधीं स्वतःची बुद्धिहि क्वचित् चालवतो. मुद्रितशोधकहि कांहीं वेळां हस्तलिखित प्रतीवरहुकूम मुद्रितशोधन करण्याऐवजीं स्वतःच्या बुद्धीनें योग्यायोग्यासंबंधीं, बरोबर चूक ठरवून दुरुस्ती करतात. क्वचित् लेखकाशीं सल्लामसलत करणारे मुद्रित शोधक असतात. या परिस्थितींतून लेखकाची मूळ प्रत व तिची मुद्रित प्रत यांमध्ये फरक पडतो. एखाद्या आवृत्तीच्या कांहीं प्रती मुद्रित होऊन गेल्यानंतर विवक्षित मजकुरांत बदल करण्याची परिस्थिति निर्माण झाली किंवा आवश्यकता भासली, तर तसें करण्यात येतें. या प्रक्रियेंतून एकाच आवृत्तीच्या दोन मुद्रित प्रतींत दोन पाठांतरें निर्माण होऊं शकतात.

१/१७ जुन्या हस्तलिखितांच्या वेगवेगळ्या मुद्रित आवृत्ति निघाल्या, तेव्हां त्या प्रसिद्ध करणाऱ्यांनीं स्वतःच्या बुद्धीनें आणि समकालीन

वाचकांचे आकलन नजरेसमोर ठेवून संहिता निश्चित केल्या. त्यामुळे अभ्यासकांनी संहितासमीक्षेसाठी मुद्रित आवृत्तिहि विचारांत घेतल्या आहेत. कृ. पां. कुळकर्णीसंपादित "विवेकसिंधु", वा. दा. गोखलेसंपादित "अनुभवामृत" आणि श्री. ना. बतहट्टीसंपादित "ज्ञानेश्वरी" यांच्याद्वारा या गोष्टींचा पडताळा घेता येतो. नव्या किंवा समकालीन लेखकांच्या साहित्याच्या संहितांबाबत वर जो प्रकार संभवनीय म्हणून सांगितला आहे, त्यामुळे लेखकांच्या मूळ हस्तलिखिताबरोबरच मूळ पुढे आणखी एक आवृत्ति प्रसिद्ध झाली, म्हणजे एकाच संहितेची दोन पाठांतरे अस्तित्वांत येतात. शिवाय, लेखकालाच आपल्या संहितेत बदल करावासा (नंतर-संहिता प्रसिद्ध झाल्यानंतरहि-) वाटतो. त्यानुसार पुढील आवृत्तीत बदललेली संहिता येते. परिष्करणवादी लेखकांच्या बाबतीत हे अधिक संभवनीय असते. लेखकांच्या हयातीनंतर त्यांच्या साहित्याचे मुद्रण करतांना तत्कालीन प्रकाशक, संपादक, अभ्यासक, आपापल्या दृष्टींनी व गरजेनुसार संहितेत बदल करतात. त्यामुळे एकाच संहित्याच्या निरनिराळ्या आवृत्ति अथवा मुद्रणें, यामधून अनेक संहिता निर्माण होतांना दिसतात. लेखकांच्या हयातीतच निघालेल्या आवृत्तीतील संहितांची पाठांतरे होतात. अशा तऱ्हेने मुद्रणप्रक्रियेद्वारा सामाजिक प्रसरण-अभिसरणासाठी उपलब्ध होणाऱ्या प्रतींमधूनहि संहितेची पाठांतरे निर्माण होऊ शकतात. मुद्रणाने संहितासमीक्षेचे क्षेत्र मर्यादित केले आहे, असे ज्यांचे स्पष्ट व निर्विवाद मत आहे, त्या जे. पी. पोस्टगेट यांनीहि नमूद करून ठेवले आहे की :

"Another question with which the textual critic of modern authors must be prepared to deal is the relative importance of different editions, each of which may have a *prima facie* claim to be considered authentic."

तेव्हां, या संहितांचा विचार करतांना संहितासमीक्षेचे क्षेत्र मुद्रितशोधनापुरते किंवा मुद्रितशोधनातील चुका दुरुस्त करण्यापुरते मर्यादित झाले आहे, असे मानणे अशक्यच आहे. सामाजिक अभिरसणाद्वारा संहितेत बदल होण्याची क्षमता इतकी मोठी असते.

१/१८ जुन्या हस्तलिखितांची संहितासमीक्षा जसजशी होत जाते, तसतशी या प्रक्रियेसाठी उपलब्ध असणाऱ्या संहितांची संख्या कमी होते. हे खरे असले तरी एखाद्या संहितेची संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेने एक आवृत्ति सिद्ध झाली की, तो त्या संहितेपुरता संहितासमीक्षेचा पूर्णविराम झाला, असेहि मानता येत नाही. कारण नवी साधनसामग्री उपलब्ध होणे किंवा जुन्याच उपलब्ध साधनसामग्रीची नव्याने, नव्या स्वरूपांत, वेगळ्या दृष्टीने मांडणी करणे, अर्थ लावणे व त्यानुसार संहिता प्रतिशुद्ध करणे, या प्रक्रियेला पूर्णविराम नसतो. तेव्हां, जुन्या साहित्यसंहितांबाबतहि संशोधन व मुद्रण यांनी निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीमधून संहितासमीक्षेचे क्षेत्र कमी कमी होत जाईल, असेच कांहीं म्हणता येणार नाही. किंबहुना, कालमानाने अधिक प्रती, वेगवेगळ्या परंपरांच्या अधिक प्रती व त्यांनुसार पाठांतरे उपलब्ध होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. अशी एखादी जरी प्रत उपलब्ध झाली, तरी पूर्वापार साऱ्या प्रयत्नांची पुन्हा परीक्षा करून नव्याने विशिष्ट संहितेची नवी प्रत सिद्ध करणे प्राप्त असते. संहितासमीक्षेच्या क्षेत्रातील अभ्यासकांना प्रयत्नवादी संशोधक नेहमीच साधनसामग्री पुरवित असतात. असे असतांनाहि केव्हां ना केव्हां हा साधनसामग्रीचा सांठा संपेल, जुन्या हस्तलिखितांची संहितासमीक्षा शक्य तितकी पूर्ण होऊन गेलेली असेल व संशोधकांच्या/अभ्यासकांच्या या क्षेत्रातील

कार्याला वाव उरणार नाही, असे अनंत काळांतलें भवितव्य दृष्टीसमोर ठेवून—

“ As time goes on, textual criticism will have less and less to do. In the old texts its work will have been performed so far it is performable. What is left will be an absolute remainder of difficulties, for which there is no solution or only too many. In the newer texts, on the other hand, as the experience has already shown, it will have from the out-set but a very contracted field. ”

— असे प्रमाण मानलें गेलेलें एक अवलोकन आहे. मुद्रणप्रक्रियेनें संहितांचें प्रसरण-अभिसरण होतांनाहि पाठांतरांची शक्यता दुरावत नाही, जुन्या उपलब्ध हस्तलिखितांचा संहितासमीक्षेच्या दृष्टीनें नव्यानें अभ्यास होत राहण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. तेव्हां, वरील उद्धृत मताची मर्यादा आधींच स्पष्ट होते. शिवाय नव्या क्षेत्रांचाहि विचार करता येईल अशी नवी परिस्थिति दृष्टीस पडते. दोन उदाहरणे या संदर्भात लक्षांत घेण्यासारखी आहेत : (१) मौखिक परंपरेनें ज्याचें प्रसरण-अभिसरण होत आलेलें आहे, अशा लोकसाहित्याच्या संहितांचें संकलन, मुद्रण, प्रकाशन होत आहे. स्थल-काल-स्थित्यंतरांमधून निर्माण झालेली त्याची पाठांतरेहि संग्रहित होत आहेत. हें क्षेत्र अमर्याद आहे. यामधून हातीं येणाऱ्या संहितांचें मूळ रूप शोधणें अशक्यप्राय वाटलें, तरी अभ्यासकांना तें एक नवें आव्हान आहे. या साहित्याचा निर्माता व्यक्ति किंवा/आणि समाज, आणि तोहि अमूर्त, अनामिक स्वरूपांत. अशा प्रक्रियेनें निर्माण झालेल्या व संक्रमित होत आलेल्या संहितांचें मूळ स्वरूप सिद्ध करण्याचा हव्यास म्हणजे कधींहि खरें न होणारें एक स्वप्न आहे, असें मानलें, तरी या आव्हानाचें अस्तित्व नाकारता येत नाही आणि बुद्धिमतांच्या क्षमतेला परिस्थितीच्या बंधनांत कैद करून ठेवणें शक्य नाही. तेव्हां, हें आव्हान स्वीकारून संहितासमीक्षेला नवी गति देणें शक्य आहे. त्यासाठीं हें नवें क्षेत्र वाट पाहात आहे. (२) नाटकांच्या प्रयोगांचीं तंत्रे व गरजा इतक्या व इतक्या प्रकारांनीं बदलत आहेत की, लेखकांनें प्रथम संकल्पिलेली व शब्दबद्ध केलेली संहिता अभिनयानें किंवा इतर साधनांनीं प्रकट करण्यापुरतें नाट्यप्रयोगांचें स्वरूप मर्यादित राहिलेलें नाही. नाटकांच्या तालमींच्या वेळीं मूळ लिहिलेल्या संहितेंत किती व कसे बदल होऊन प्रयोगासाठीं संहितेची अंतिम प्रत सिद्ध होते, याची साक्ष अनेक नाटककार व दिग्दर्शक देतील. ही अंतिम संहिता रंगसंहिता असते. ही सिद्ध होत असतांना किंवा सिद्ध झाल्यानंतरहि नाटककाराला आपल्या मूळ वाङ्मयीन संहितेचें अप्रूप व ओढ असणें अशक्य नाही. सामान्यतः प्रसारित होते ती रंगसंहिता. मुद्रणासाठीं स्वीकारली जाते तीहि ही रंगसंहिता. या परिस्थितींत लेखकाची मूळ वाङ्मयीन संहिता कोणती, हा संशोधनाचा एक विषय आहे. ही संहिता संशोधनाद्वारें किंवा लेखकाच्या वर निर्देशिलेल्या अप्रूपामुळें व ओढीमुळें प्रसिद्ध झाली की, एकाच नाटकाच्या दोन संहिता उपलब्ध होतात. या संहितांपैकी मूळ वाङ्मयीन संहिता कोणती व रंगसंहिता कोणती, असा प्रश्न काळांतरानें निर्माण होऊ शकतो. कारण वाङ्मयीन संहिता प्रसिद्ध होतांना ती केवळ वाङ्मयीन संहिता आहे किंवा मूळ संहिता आहे, अशी नोंद झालेली नसणार. शिवाय नाटकांच्या कांहीं प्रयोगांनंतर कांहीं बदल करून रंगावृत्ति प्रसिद्ध होणें शक्य असतें. नटवर्गालाहि प्रयोगांत लिखित संहितेंत परिस्थिति पाहून बदल करण्याचा मोह प्रसंगविशेषी होत असतो, हा तर अनुभवच आहे. असे बदल संहितेच्या पुढच्या आवृत्तीमध्ये समाविष्ट होणें अगदींच अशक्य मानतां येणार नाही. तेव्हां, संहितासमीक्षेला हें आणखी एक नवें क्षेत्र मिळतें. एकाच नाटकाच्या

एकाहून अधिक आवृत्ति कशा शक्य होतात, यासंबंधी विवेचन केडसन थायर बाँबस यांनी केलें आहे. ते लक्षणीय आहे.

१/१९ या एकूण परिस्थितीचा विचार केला की, संहितासमीक्षेचें क्षेत्र संकुचित होत जाण्याऐवजी विस्तारत जाण्याची एक शक्यता गृहीत करावी लागते.

१/२० संहितासमीक्षेचा प्राथमिक आधार म्हणजे संहितेच्या उपलब्ध प्रती. संहितेची प्रत कशी करावी, याबद्दल निश्चित आदेश किंवा विधेयात्मक सूचना दिलेल्या आढळतात. वैदिक परंपरेनें संहितेच्या शब्दांच्या उच्चार्याचा बारीक सारीक तपशील कंठस्थ करण्याचे दंडक मानले. पाश्चिमात्य देशांत धार्मिक वाङ्मयाच्या संहितेची प्रत कशी करावी, हें तपशीलवार नमूद करून ठेवलेलें अभ्यासकांना आढळतें." यावरून धार्मिक वाङ्मयाच्या संहिता यथातथ्यतेनें जतन करून ठेवण्याविषयीच्या भावना किती खोलवर होत्या/असतील व प्रयत्न किती निष्ठेनें आणि नेकीनें झाले असतील, याची कल्पना येते. अशी निष्ठा व नेकी असतांनाहि या संहितांमध्ये बदल होऊं शकले. हे बदलहि कांहीं वेळां धार्मिक भावनेपोटीहि झाले असले पाहिजेत, याचा निर्वाळा मिळतो." धार्मिक वाङ्मयाची ही परिस्थिति, तर इतर वाङ्मयाच्या संहितांची परिवर्तनें अधिक मुक्तपणे झालीं असलीं, तर नवल नाही. सामान्यांसाठी, साधारणांसाठी, नित्यनैमित्तिक उपयोगासाठी प्रती होतात, तेव्हां त्या त्या संदर्भानुसार संहितेच्या प्रतींत फरक पडत जाणेंहि स्वाभाविक असतें. कथेकथांनीहि या परिवर्तनाला बराच हातभार लावलेला असेल, हें त्यांच्या व्यवसायाच्या स्वरूपावरून सहज समजण्यासारखें आहे. ज्या समाजांत सार्वत्रिक शिक्षण नाही, तेथें या सगळ्यांचा प्रभाव संहितेच्या परिवर्तनावर विशेष असावा, हेंहि नैसर्गिक आहे.

१/२१ सुशिक्षित माणसाला केवळ 'स्मरणासाठी मदत' म्हणून नव्हे, तर संहितेचें वाचन, ग्रहण, आकलन, आस्वाद, यांत कांहीं विशेष आनंद असतो; याची जेव्हां जाणीव होते, तेव्हां तिच्या प्रतीची मागणी होते. ही मागणी पुरी करण्यासाठी अनेक व अनेकविध प्रती होतात. या प्रती किंवा इतर प्रतीहि एकाच ठराविक प्रतीवरून होत नाहीत. म्हणूनच, इतर अनेक कारणांबरोबर या कारणामुळेहि प्रती-प्रतीमध्ये फरक पडत जातो, संहिता बदलत जाते. पुन्हां, हे बदल आधाराला घेतलेल्या प्रतीच्या वर्गानुसार, धर्म, पंथ, निष्ठा, उपयुक्तता, इत्यादीनुसार पडणाऱ्या प्रतीच्या वर्गानुसारहि वेगवेगळे असतात. निरनिराळ्या प्रतींचा तौलनिक संदर्भ घेऊनहि प्रती होतात; आणि प्रतीतील पाठांतरांची संख्याच नव्हे, तर त्यांच्यातील परस्पर संबंधांची गुंतागुंत वाढत जाते. केवळ कुतूहलाने जरी या पाठांतरांकडे दृष्टि टाकली, तरी त्यांतून पाठांची निवड करण्याची सुशिक्षित माणसाला बुद्धि होणें शक्य असतें. ही निवड अर्थातच त्या त्या व्यक्तीला समाधान वाटेल, संहितेच्या आकलन-आस्वादाचा अधिक आनंद देईल, अशी असणें स्वाभाविक आहे. व्यक्ति-व्यक्तीच्या या समाधानाला, आनंदाला सार्वत्रिक, प्रातिनिधिक स्वरूप देण्याची प्रेरणा ही यानंतरची पायरी असू शकते व त्यासाठी लेखकाला अभिप्रेत किंवा मान्य अशी मूळ संहिता कोणती असेल, हें जाणून घेण्याची, सिद्ध करण्याची जिज्ञासा, प्रेरणा निर्माण होऊं शकते. अशा रीतीनें संहितासमीक्षेची प्रक्रिया सुरू होते. वेगवेगळ्या प्रती जमा करून, त्यांचें तौलनिक निरीक्षण व अभ्यास करून लेखकाला अभिप्रेत किंवा मान्य अशी, अथवा तिच्या जवळपास जाणारी प्रत सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करणें, हा या क्षेत्रांतला प्रगत अभ्यासाचा टप्पा होय. या प्रक्रियेंत किती प्रती पाहिल्या, किती

वेगवेगळ्या प्रतींचे निरीक्षण केले, किती जुन्या प्रती विचारांत घेतल्या, यासंबंधी विचार करून घेतलेल्या निर्णयाचे मोल ठरविण्याची एक पद्धत आहे. पण या प्रक्रियेत या गोष्टींना मौलिक महत्त्व नाही. महत्त्व आहे ते या प्रतींचा अभ्यास किती व कोणत्या अंगांनी व निकषांनी केला, याला. म्हणूनच अनेक प्रतींत येणारा एखादा पाठ हा मूळ ठरवितांना तो स्वीकाराह पाठ होय, असेच कांहीं म्हणतां येणार नाही. मग, ज्या प्रतींत हा पाठ आलेला असेल, त्या प्रतीची परंपरा कितीही चांगली असो; त्या प्रती कितीही सुरक्षित असोत. म्हणूनच म्हटलेले असावे की :

“...codices should be weighed and not counted...”

म्हणजे प्रतींच्या संख्याबलाला महत्त्व नाही, महत्त्व आहे ते त्यांचे मोल काय, या गोष्टीला.

१/२२ प्रतींच्या साहाय्याने मूळ प्रत ठरविण्याचा प्रयत्न करणे, त्या प्रतींचे मोल ठरविणे म्हणजे त्यासाठी अभ्यासाची कांहीं विश्वासाह पद्धत स्वीकारणे आले. प्रतींचा काल व परंपरा पाहून हे मोल ठरविण्याची सर्वसामान्यतः प्रमाण मानलेली ही पद्धत म्हणजे प्रतींचा कुलवृक्ष तयार करणे आणि सामग्रीसंतुलन करणे. या पद्धतीचे इतके महत्त्व मानले जाते की, या पद्धतींत न बसणारा पाठ, अंतःस्फूर्त पाठ किंवा संहिता म्हणजे वैयक्तिक आवड-निवड, छंद, यांची द्योतक आणि म्हणून त्यांना कोणतेही सत्यप्रामाण्य नाही, असे मानले जाते. तो शास्त्रीय निर्णय ठरणार नाही, असेहि मानण्यांत येते. कुलवृक्ष व सामग्रीसंतुलन या पद्धतीने जुन्यांतली जुनी आणि पाठमिश्रण नसलेली अशी प्रत अनुमानित करता येते, हे खरे असले, तरी या पद्धतीने उपलब्ध प्रतींच्या बाहेर जाता येत नाही. या पद्धतीने तावूनसुलाखून निघालेला पाठ हा उपलब्ध प्रतींपैकी, प्रतीमधलाच असणे अपरिहार्य आहे. ज्या प्रतींतून हा पाठ घेतलेला असेल, ती प्रत पाठसंकर झालेली असेल अथवा नसेल. पण तिच्या मालिकामूल प्रतीची ती यथातथ्य नक्कल असेल, याची खात्री मात्र देता येत नाही. कारण या आधी मालिकामूल प्रतीवरून झालेल्या प्रती आणि मालिकामूल प्रत या उपलब्ध नसतात. तेव्हां, कुलमूल व सामग्रीसंतुलन पद्धतींनी कितीही घासून पुसून पाठ घेतला, तरी त्याच्या सत्यप्रामाण्याची, शुद्धतेची निश्चित झालेली असेलच, असे कांहीं म्हणतां येणार नाही. त्यामुळे ही प्रत (तिची संहिता) तिच्या मालिकामूल प्रतीपासून दुरावलेली, आणि म्हणून प्रस्तुत पाठहि या मालिकामूल प्रतीमधील पाठाहून भिन्न स्वरूपाचा असणे शक्य नाही का, असा प्रश्न अभ्यासकांना पडतो. पाश्चिमात्य देशांत प्राचीन हस्तलिखितांच्या अभ्यासकांचे एक अग्रदूत लॅचमन, यांनीच हा प्रश्न उपस्थित केलेला आढळून येतो.^{१३} पण लॅचमनचे उत्तरकालीन अनुयायी आणि कळत नकळत त्यांना अनुसरणारे मराठी संहितासमीक्षक, यांनी मात्र या प्रश्नाकडे द्यावे तसे लक्ष दिलेले दिसत नाही. तसेच, कुलमूल पद्धतीला विशेष व आग्रहपूर्वक महत्त्व देणाऱ्या, हीच पद्धति शास्त्रीय पद्धत होय, असे मानणाऱ्या या क्षेत्रातील अभ्यासकांनी आणखी एका गोष्टीकडे द्यावे तितके लक्ष दिलेले नाही. ती गोष्ट म्हणजे परंपरा नसलेल्या आणि प्राथमिक अर्थाने गौण किंवा कनिष्ठ दर्जाच्या ठरणाऱ्या प्रती असणे आणि प्रतिशुद्धीच्या प्रक्रियेत चांगला व उद्बोधक ठरू शकणारा पाठ अशा प्रतींत असण्याची शक्यता असणे. कुलमूल पद्धतीचे महत्त्व मान्य करूनहि अशा प्रतींच्या उपयुक्ततेची मर्यादा नाकारता येत नाही. ही कबुली मराठी संहितासमीक्षकांना सर्वसामान्यपणे प्रमाण वाटणाऱ्या जे. पी. पोस्टगेट यांनीहि देऊन ठेवलेली आहे.^{१४}

१/२३ यावरून अर्थपूर्ण बोध घेतां येतो तो असा . कोणत्याहि यंत्रणेप्रमाणें कुलमूल पद्धति ही एक यंत्रणा आहे; आणि यंत्रणेला यंत्रणेच्या म्हणून ज्या मर्यादा असतात, त्या या पद्धतीलाहि आहेत. म्हणून या पद्धतीनें सिद्ध होणारा पाठ हाच सत्यप्रामाण्याच्या दृष्टीनें लेखकाला अभिप्रेत पाठ होय, असें म्हणतां येणार नाही. कुलप्रत संहितान्वेषण हाच या पद्धतीनें गांठतां येणारा अखेरचा टप्पा नव्हे. याप्रक्रियेंत पुढें टप्पे असतात. प्रतिशुद्धीचा टप्पा यापुढेंच असतो. म्हणूनच, कुलमूल पद्धति व त्यावर आधारलेलें सामग्रीसंतुलन, यांद्वारा उत्तम दर्जाची ठरणारी, म्हणजे उत्तम परंपरा असलेली आणि कमीत कमी स्थित्यंतरे झालेली अशी कुलमूल पद्धतीनें सिद्ध होणारी – जी प्रत, तिच्यांतील पाठ/संहिता हीच प्रतिशुद्धि – या दृष्टीनें मूलरूप अनुमान म्हणून शास्त्रीय, म्हणून विश्वासनीय/स्वीकाराहूँ ठरते, असें म्हणतां येत नाही. उत्तम दर्जाच्या प्रतींतील – म्हणजे परंपरेनें जिच्यांतील पाठ यथार्थ म्हणून सुरक्षित ठेवण्याचे प्रयत्न झालेले आहेत अशा प्रतींतील – संहितेंत अंतःस्फूर्त पाठदुरुस्तीला कमीत कमी वाव असतो, म्हणून तिचें महत्त्व मानीत असतांनाहि आणि उपलब्ध पुराव्याच्या बाहेर जाऊन संहितानिश्चित करण्याचा प्रयत्न करणें हा वेडपट (quixotic) छंद आहे, असा इशारा देऊनहि उदाहरणांसह चर्चा करून एफ्. डब्ल्यू. हॉल यांनीं असें नमूद करून ठेवलें आहे कीं :

“ Thus it is evident that no strand of the tradition ever remains by itself. From the very first they have been intertwined. The existing manuscripts of the highest class represent early attempts at a disentanglement. But the men who made these attempts, although they ejected many of the worst readings before them, may equally well have ejected good reading which have been preserved in inferior manuscripts.

Textual criticism, therefore, in authors such as Demosthenes must be largely eclectic, and a reading must not be rejected merely because it lacks the authority of the best manuscripts . . . ” .¹⁴

अभिजात ग्रंथांच्या संहितासमीक्षेबद्दल ऐतिहासिक दृष्टीनें पद्धतशीर ऊहापोह करणाऱ्या या ग्रीक व लॅटिन साहित्याच्या मीमांसकांनें ही दृष्टि पुरस्कारिली आहे; तसेंच, उत्तम दर्जाच्या प्रतींची मर्यादा सांगतांना फेडसन थायर बाँबर्स यांनींहि नमूद करून ठेवलें आहे कीं :

“ The school of textual critics stemming from Karl Lachmann, favoured the acceptance of one ‘ best ’ manuscript and the rigid adherence to its readings in all possible circumstances as the only ‘ scientific ’ attitude for an editor. This school tacitly considered the textual criticism ended with the establishment of the family tree and the consequent decision in favour of some one preserved manuscript as the ‘ best ’ . . . The most advanced textual critic, however, no longer stops short with what the evidence of the genealogical chart indicates about the authority of the reading ; nor does he rest content with fidelity to a chosen best manuscript. ” .¹⁵

एफ. डब्ल्यू. हॉल यांनी आणखीहि असें नमूद केले आहे कीं—

“ When the victory of Christianity destroyed the ancient book trade, the codices of a work which survived to be copied in monasteries became the parents of the different groups which are still preserved. The genealogical method therefore, by which these groups have been recognized and their value assessed can rarely do more than clear the ground. Where successful it provides a tentative text containing variant reading that were current at a very early period. But in constructing a text no group can be discarded till it has been scrupulously examined, since the papyri show that the inferior manuscripts can inherit good readings. . . ”¹⁹

१/२४ कुलमूल पद्धतीच्या या मर्यादा आणि दुय्यम किंवा कनिष्ठ दर्जाच्या प्रतीमधील पाठ सत्यप्रमाण ठरण्याची शक्यता लक्षांत घेतली कीं, कुलमूल पद्धति हें संहितासमीक्षेत एक महत्त्वाचें असलें, तरी प्राथमिक साधन आहे; प्रतिशुद्धीचे महत्त्वाचे टप्पे व प्रक्रिया त्यापुढेच येतात; आणि या टप्प्यांत व प्रक्रियांत कुलमूल पद्धतीनें हातीं येणारे निष्कर्ष बाजूला ठेवून किंवा त्यांच्या पुढें/पलिकडे जाऊन सत्यप्रमाण ठरूं शकणाऱ्या पाठांची निवड करणें शक्य व प्राप्त असतें. यासाठीं संबंधित साहित्यकृतीच्या कर्त्यांचें सर्व अंगांनीं अध्ययन, त्याची शैली, तंत्रें, त्याच्या कृतीचें मूळ कशांत याविषयीं नेमकें आकलन, त्याचें साहित्य कोणत्या स्थितींत उपलब्ध आहे आणि त्या साहित्याचा उत्तरकालीन इतिहास काय, या माहितीच्या आधारावर केलेलें भाष्य अथवा अर्थनिश्चय, या गोष्टी लक्षांत घ्याव्या लागतात.¹⁶ याचाच पुढें जाऊन असा अर्थ करावा लागतो कीं, संहितेच्या यथार्थ आकलनासाठींच संहितासमीक्षा अवश्य असते असें नाहीं, तर संहितासमीक्षा यथार्थतेनें करण्यासाठीं त्या संहितेच्या कर्त्यांचें वाङ्मयीन इतर आकलन हें पायाभूत ठरणारें असतें. संहितेच्या प्रतिशुद्धींत अर्थातच अंतःस्फूर्त पाठांना स्थान असतें. तें कमी महत्त्वाचें मानतां येत नाहीं. आतांपर्यंत दिलेलीं अवतरणें व माहिती यांचा चिकित्सक विचार केला, तर असें आढळून येईल कीं, अंतःस्फूर्त पाठ स्वीकारणारी संहितासमीक्षा पद्धति ही केवळ प्रतिभाबळावर पाठांची निवड करणारी पद्धति नव्हे. संहितासमीक्षकाला वाटलें म्हणून असे पाठ निवडलेले नसतात. या प्रक्रियेमध्येहि पद्धति आहे, क्रमवार विचार आहे. प्रा. म. वा. घोंड यांनी मराठी संहितासमीक्षेच्या संदर्भांत एके ठिकाणीं असा निर्देश केला आहे कीं, “ ज्ञानयोग्यासारखी सरळ मूळ पाठाकडे झोप घेणारी ”¹⁷ ही पद्धति आहे. पण वास्तविक तसें नाहीं. या पद्धतीला अशास्त्रीयहि म्हणतां येणार नाहीं. शास्त्रीय पद्धति म्हणजे कुलमूल पद्धति (म्हणजे कुलवृक्ष सिद्ध करणें, सामग्रीसंतुलन करणें, ही पद्धति). ही कल्पना किंवा दृष्टि, हें समीकरण, यथार्थ नव्हे, हाच निष्कर्ष आतांपर्यंत उद्भूत केलेल्या या क्षेत्रातील प्रज्ञावंतांच्या विचारांवरून काढावा लागतो. कुलमूल पद्धति ही तौलनिक पद्धति आहे. साहजिकच तिच्या उपयोजनासाठीं एकाहून अधिक प्रति उपलब्ध असल्या किंवा गृहीत कराव्या लागतात. पण संहितेची एकच प्रत उपलब्ध असली (व ती ग्रंथकर्त्याची प्रत नसली) तर या पद्धतीचा उपयोग नसतो. एखाद्या ग्रंथाची ग्रंथकर्त्याच्या हस्ताक्षरांतील प्रत (autograph) किंवा एकुलती एकच हस्तलिखित वा मुद्रित प्रत उपलब्ध असली, तर संहितानिश्चितीचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही; त्या प्रतींत उघड उघड दिसणारे लेखनप्रमाद वा मुद्रणदोष दाखविणें एवढेंच संपादकाचें काम;¹⁸ असा एक समज आहे. पण संहितासमीक्षेच्या

क्षेत्रांतील अग्रेसर अभ्यासकांचे मात्र तसें मत आहे, असें दिसत नाहीं.
जे. पी. पोस्टगेट यांनीं असें नमूद करून ठेवले आहे कीं :

“ Autograph (which may be taken to include whatever, though not actually in the writing of its author, has been revised and attested by him) are not exempt from the operation of the textual criticism.”^{२१}

फ्रेडसन थायर बाँवर्स यांनींही असें म्हटले आहे कीं :

“ Most autograph is likely to contain slips and errors that would be acknowledged as such by the author himself if they were pointed out to him. On the other hand lacking such specific acknowledgement, a critic can only view autograph errors as authoritative, since there is no higher authority than the author ; but this does not prevent critical correction.”^{२२}

१/२५ पूर्वसूरींच्या या वचनांचे प्रामाण्य मान्य करून निष्कर्ष काढावयाचा झाला, तर तो असा कीं, कागदोपत्री उपलब्ध साधनांचा पुरावा, हें संहितासमीक्षेचें मुख्य अधिष्ठान असलें, तरी ती तिची अंतिम मर्यादा ठरत नाहीं. तसेंच, संहितासमीक्षेसाठीं संबंधित संहितेच्या एकाहून अधिक प्रती उपलब्ध असणे आवश्यक आहे, असाहि दंडक घालतां येत नाहीं. किंबहुना, खुद्द लेखकाच्या हस्ताक्षरांतील (किंवा त्यानें प्रमाण ठरविलेली) प्रत उपलब्ध झाली, तरी ती संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेंतून सुटू शकत नाहीं. ‘Homer sometimes nod’ या वचनांतील मथितार्थ इथे प्रस्तुत मानला पाहिजे. चुका आणि/किंवा दोष आणि या ‘डुलक्या’ यांची गलत होऊं न देणे, ही संहितासमीक्षकाच्या कसोटीची बाब ठरेल. स्वाक्षर प्रत किंवा संहितेची एकुलती एक उपलब्ध प्रत संहितासमीक्षेच्या कक्षेंत आणणे, म्हणजे लेखकाच्या संहितेवर अत्याचार करणे होय, असें मानण्याचें कारण नाहीं. संहितासमीक्षकाची यांत कसोटी असते. संहितासमीक्षक म्हणून या कसोटीला उतरण्याचा हा धोका न पत्करतां त्यापासून परावृत्त होण्यानें कांहींच साधत नाहीं. अशा रीतीनें समोरील प्रश्नांची सोडवणकहि होत नाहीं. वर निर्देशित धोका पत्करण्यानें प्रश्नांची गुंतागुंत वाढेल, असें समजून तो प्रश्न तसाच ठेवण्यांत संहितासमीक्षकाच्या केवळ मर्यादाच स्पष्ट होतात असें नसून, संहितासमीक्षेची प्रकृतिगत व्याप्ति संकुचित केल्यासारखें होतें. एखाद्या अभ्यासकानें आपल्या स्वतःच्या मर्यादांची जाण बाळगणे व ‘ग्रंथकत्यांची हस्तलिखित प्रत : : : किंवा एकुलती एकच वा मुद्रित प्रत उपलब्ध असली, तर संहितानिश्चितीचा प्रश्न उपस्थित होत नाहीं’ असें म्हणणे, या दोन गोष्टी मूलतःच आणि प्रकृतितः भिन्न आहेत. दुसरे विधान संहितासमीक्षेची व्याप्ति विधानकृत्यानिं ओळखली नाही, याचें प्रत्यंतर आहे. तात्पर्य, पोस्टगेट आणि बाँवर्स यांच्या भाषेचें अनुकरण करून असें सांगतां येतें कीं, संहितेची लेखकाची प्रतहि संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेंतून सुटत नाहीं; लेखक हें या क्षेत्रांतील सर्वोच्च अधिकारपद असलें, तरी त्या अधिकारपदानें दिलेल्या उपलब्ध निर्णयाच्या अभावीं संहितेंत चिकित्सक दुरुस्तीला प्रतिबंध नाहीं.

१/२६ कुलमूल पद्धति, अंतःस्फुरण आणि अंतःस्फूर्त अनुमान, या मार्गांनीं संहितासमीक्षेत जावयाचें असतें तें लेखकाला अभिप्रेत असणाऱ्या संहितेच्या अनुमानापयंत. या प्रक्रियेंत लेखकाला अभिप्रेत, लेखकाची, मूळ प्रत/संहिता

हे शब्दप्रयोग सर्वसामान्य स्थूल अर्थानिच घेणें शक्य असतें. कारण कितीहि तर्कशुद्ध, सत्यप्रमाण देत व आधार घेत, प्रतिभाबलाचा योग्य तिथें उपयोग करून संहितेची प्रतिशुद्ध प्रत तयार केली, तरी अशी प्रत लेखकाची/लेखकाला अभिप्रेत असलेली मूळ प्रत होत नाही. लेखकाच्या/लेखकाला अभिप्रेत असलेल्या मूळ प्रतीच्या जितक्या जवळ जातां येईल, तितकें जाण्याचा संहितासमीक्षकाचा प्रयत्न हा एक ध्रुवतारा असतो. या प्रयत्नांत कुलमूल किंवा मूलरूप प्रत सिद्ध करण्याचा कितीहि कांटेकोर व सर्व बुद्धि, पणास लावून प्रयत्न केला, तरी वर निर्देशित परिस्थिति बदलत नाही. कारणे सरळच आहेत. लेखकाची/लेखकाला अभिप्रेत असलेली मूळ प्रत आणि मूलरूप प्रत, तसेंच मूलरूप प्रत व कुलमूल प्रत यांच्या अर्धमर्धें संबंधित संहितेची संस्करणे झालेलीं असणे शक्य असतें. या संस्करणांचा परिणाम या प्रतींवर झालेला असतो. अशा प्रतींवरून पुढील प्रती होतात. यांपैकी उपलब्ध प्रतींवरून लेखकाच्या/लेखकाला अभिप्रेत असलेल्या, मूलरूप किंवा कुलरूप प्रतींचें अनुमान संहितासमीक्षेत करतां येतें. म्हणजे मुळांतच ज्या प्रती संस्करणांनीं युक्त असतात, त्या आधार प्रती म्हणून स्वीकाराव्या लागलेल्या असतात. त्याशिवाय फ्रेडसन थायर बॉवर्स यांच्या मते तर लेखकाची/लेखकाला अभिप्रेत अशी एकच प्रत असण्याची शक्यताहि सर्व ठिकाणीं गृहीत धरतां येत नाही. त्यामुळें सुरक्षित स्वाक्षर प्रतींतहि वेगवेगळ्या काळांतील वेगवेगळ्या प्रकारचीं संहितेचीं अनेक रूपें असतील आणि पाठांतरांत व प्रतीकरणांत लेखकाचीं खरोखरीच संस्करणे असू शकतात.^{११} म्हणून लेखकाची/लेखकाला अभिप्रेत, मूळ अशी एक प्रत संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेनें सिद्ध करतां येणार नाही; म्हणूनच संहितासमीक्षकाच्या उद्दिष्टाबद्दल वेगळेंच प्रतिपादन बॉवर्स यांनीं केलेलें आहे. ते म्हणतात :

‘ The aim of the textual critic, then is : (1) the establishment of a text in its purest and correct form, limited by the evidence of preserved documents ; and (2) the application of techniques including critical judgment, to clear a text of errors still present in the established or documentary form. The end of the second process is to approximate that correctness which would have appeared in the authorial fair copy of a text.’^{१२}

१/२७ तेव्हां, लेखकाची/लेखकाला अभिप्रेत असलेली, मूळ प्रत या संज्ञा संहितासमीक्षेतहि सर्वसामान्य स्थूल अर्थानिच घ्याव्या लागतात. पण प्रकरण एवढ्यावर संपत नाही. बॉवर्स यांनीं संहितासमीक्षकाच्या उद्दिष्टांसंबंधीं जी भूमिका घेतली आहे (— ही भूमिका आधुनिक संहितासमीक्षेची भूमिका आहे) तीमधून प्रतिशुद्ध पाठ म्हणजे काय, असा एक प्रश्न उपस्थित होतो. सर्वसामान्यपणें या क्षेत्रांत असें दिसून येतें कीं, कोणत्या ना कोणत्या प्रतीमधला पाठ प्रतिशुद्ध आवृत्तींत लेखकाचा/लेखकाला अभिप्रेत, मूळ पाठ म्हणून स्वीकारला जातो; आणि शास्त्रीय पद्धतीच्या नांवानें या निवड-पद्धतीचीं समर्थनेंहि झालेलीं आहेत. पण कोणतीहि उपलब्ध प्रत कितीहि जुनी आणि शुद्ध परंपरेंतली म्हणून घेतली, तरी त्या प्रतीतील पाठ/संहिता अनुपलब्ध/अनुपलब्ध अशा आधींच्या प्रतींवरील संस्कारांपासून दूर असू शकत नाही, हें पाहिल्यावर तो पाठ प्रतिशुद्ध पाठासाठीं प्रमाण मानतां येत नाही, हें उघड आहे. बॉवर्स यांनीं आपल्या विवेचनांत ‘शुद्धतम’ आणि ‘बरोबर’ हे जे मार्गदर्शक शब्द वापरले आहेत, त्यांच्या अर्थाच्या कक्षेत हे पाठ बसू शकतीलच असें नाही. मराठींत ‘बरा’ पाठ आणि ‘खरा’ पाठ असाहि

एक वाद रंगलेला दिसतो. संहितासमीक्षकांनं 'बरा' वाटणारा, ठरणारा पाठ न स्वीकारतां 'खरा' वाटणारा, ठरणारा पाठ स्वीकारावा, असें प्रतिपादन या वादाचा निष्कर्ष म्हणून केले जाते. संहितासमीक्षेची झेप जोपर्यंत कुलप्रत अनुमानित करण्यापुरतीच असते, तेव्हां 'खरा' पाठ हा शब्दप्रयोग अर्थपूर्ण असतो. पण बाँवर्स यांच्या संकल्पनेप्रमाणे 'शुद्धतम' आणि 'बरोबर' पाठ घेऊन लेखकाच्या पक्क्या प्रतीशीं जवळिक साधू शकेल, अशा संहितेचें अनुमान करतांना उपलब्ध प्रतींतला पाठ प्रमाण ठरतोच असें नाही. 'लेखकाची पक्की प्रत' ही शब्दसंहिताहि बाँवर्स यांनीं व्यापक ठेवली आहे. संहितेच्या अशा एकाहून अधिक प्रती असू शकतात, असें प्रतिपादनहि त्यांनीं केले आहे. यावरून लक्षात येते तें असे : लेखक संहितेंत सुधारणा करतात, निरनिराळ्या हेतूंनीं या सुधारणा होतात. या हेतूनुसार एकाच संहितेची लोकमान्य पाठांतरें निर्माण होतात. तेव्हां 'शुद्धतम' आणि 'बरोबर' या शब्दांचे अर्थ या संदर्भानुसार बदलतात. संहितासमीक्षेंत पाठांची, संहितांची, साधनसामग्रीची 'अधिकृतता' शब्दशः अर्थानें घ्यावयाची असते, यांत वाद नाही; आणि या अनेक संहितांच्या निश्चितीमध्ये किंवा अनुमानामध्येहि या दंडकाचें पालन करणें प्राप्त असतें; हेहि निर्विवाद मानतां येईल. पण 'शुद्धतम' व 'बरोबर' पाठांचे संदर्भ व संकल्पना एवढ्यावर मर्यादित ठेवतां येत नाहीत. बाँवर्स यांचें या बाबतीतील विवेचन असें :

'In fact textual criticism treats authority literally, and does not confuse what is authoritative with what is necessarily right. Most autograph is likely to contain slips and errors that would be acknowledged as such by the author himself if they are pointed out to him. On the other hand lacking such specific acknowledgement, a critic can only view autograph errors as authoritative, since there is no higher authority than the author ; but this does not prevent critical correction.

Correspondingly, when autograph is not preserved, the form of the text nearest to the lost original becomes the paramount authority ; and its errors must be estimated as part of the only authority that can be recognized, even though the critic should quite naturally correct them. The act of correction applied to the most authoritative document must always in a sense controvert authority. There is no harm in this once it is recognized that authority and correctness are not necessarily synonymous. Correction then can be made to a more authoritative from a less authoritative text, or independently by the editor."^{२५}

१/२८ यावरून संदर्भ लक्षांत घेऊन, अपेक्षित अर्थाकडे लक्ष ठेवून त्याशीं सुसंवाद साधणारा पाठ प्रतिशुद्ध पाठ म्हणून निश्चित करावा, असा विचार इथें निष्पन्न होतो. साधनसामग्रीची अधिकृतता, सत्यप्रामाण्य, यांचा अवलंब करूनहि अखेर संहितासमीक्षेंत प्रतिशुद्ध संहिता निश्चित करतांना किंवा अनुमानित करतांना संहितासमीक्षकाच्या स्वतंत्रबुद्धीला वाव असतो, क्षेत्र असतें, तें संदर्भ व अर्थ यांच्या अचूकपणाच्या दृष्टीनें. 'खरा पाठ' की 'बरा पाठ' या वादाचा निरास तर इथें होतोच, पण त्याबरोबर 'शुद्धतम' व 'बरोबर' या शब्दांच्या अर्थाच्या कक्षाहि

संहितासमीक्षेच्या दृष्टीने स्पष्ट होतात. कुलमूल पद्धतीच्या बरोबरीने अंतःस्फुरण व अंतःस्फूर्त अनुमान यांची शास्त्रीयता आणि यथार्थताहि संहितेच्या प्रतिशुद्धीत ग्राह्य मानावी लागते; आणि या बाबतीत प्रत्यक्ष किंवा अनुमानित स्वाक्षर प्रतीतहि शुद्धि आणि दुरुस्ती ही अनुचित वा अशास्त्रीयहि ठरत नाही. इतक्या व्यापक आणि टोंकाच्या टप्प्यापर्यंत संहितासमीक्षेची कक्षा पोहोचत असते.

१/२९ प्रतिशुद्ध पाठासंबंधीची परंपरागत कल्पना आणि विवरण यांच्याद्वारा या संज्ञेची जी संकल्पना नजरेसमोर येते, ती संहितासमीक्षेतील सर्व अंगे व प्रक्रिया समावून घेणारी नाही; उलट बॉवर्स यांच्या विवेचनांतून दृष्टिपथांत येणारी संकल्पना हीं अंगे व प्रक्रिया समावून घेणारी आहे; म्हणून ती संकल्पना संहितासमीक्षेत प्रमाण मानणे क्रमप्राप्त आहे.

१/३० आतां, संहितासमीक्षेत अथवा तत्संबंधी शास्त्रांत अंतःस्फुरणाचा समावेश करणे, संहितासमीक्षकाच्या स्वतंत्र बुद्धीला वाव ठेवणे, यांत एक धोका अवश्य संभवतो. तो म्हणजे कुणीहि अंतःस्फुरणाचा हवाला देऊन संहितेत बदल करण्यास प्रवृत्त व्हावे, या प्रवृत्तीला मोकळे रान मिळेल. असा इशारा देण्यापूर्वी किंवा तशी शक्यता आणि या शक्यतेचे दुष्परिणाम यांच्याकडे संकेत करण्यापूर्वी एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे, ती अशी की, प्रस्तुत आपण अंतःस्फुरण ही संज्ञा निव्वळ त्या शब्दाच्या सामाजिक अर्थाने वापरीत नसून त्या सामाजिक अर्थावर एक पारिभाषिक अर्थ बसवीत आहोत आणि त्यानंतरच त्या संकल्पनेनुसार शब्दाची योजना करीत आहोत. पारिभाषिक अर्थ या शब्दार्थाला जोडतांना प्रमाण, पुरावा, वास्तव, तर्क, अनुमान, या पायऱ्या मागे टाकीत पुढे जाणे, ही प्रक्रिया गृहीत आहे. असे असले, तरी कुणी अर्धा-कच्चा किंवा हितसंबंधी अभ्यासक या तरतुदीचा फायदा घेणारच नाही, असे शपथेवर सांगतां येणार नाही. पण या प्रकारच्या अभ्यासकांनीं अंतःस्फुरणाचे कोलित आपल्या हातीं आले आहे, असे मानण्याचे कारण नाही. कोणत्या तरी कल्पित अनुपलब्ध प्रतीचा हवाला देऊन ते असें करू शकतात. एफ्. डब्ल्यू. हॉल यांनीं अनुभव नमूद करून ठेवलाच आहे कीं :

“ . . . The greater scholars are generally above suspicion, . . . Lesser men, however, have from time to time endeavoured to gain credence (though no credit) for their own conjectures by attributing them to some manuscript which never existed.”^{११}

१/३१ पण अशा गैरप्रकारांची शक्यता असते, म्हणून शास्त्रीय विवेचनांत संहितासमीक्षेच्याच काय, पण कोणत्याहि विषयाच्या सांगोपांग प्रक्रियेच्या प्रतिपादनांत अवश्य व क्रमप्राप्त असें अंग वगळतां येत नाही. खरा प्रश्न असा आहे कीं, कागदोपत्री पुराव्याला/आधाराला संहितासमीक्षेत जें पायाभूत स्थान आहे, तें या तरतुदीने बाधित अथवा शबलित होतें कीं काय? बरबर पाहातां तसें तें होते, असें वाटतें. कारण या प्रक्रियेत कागदोपत्री पुराव्यांच्या मर्यादा ओलांडून जाणे अवश्य असतें. पण अंतःस्फुरणाचा प्रवेश संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेत ज्या टप्प्याला, ज्या क्रमाने व ज्या पार्श्वभूमीवर पुरस्कारिलेला आहे, तें पाहिलें कीं, असें कांहीं होत नाही, असें म्हणतां येईल. कुलमूल संहितान्वेषणाच्या पद्धतीशीर किंवा शास्त्रीय प्रयत्नांतहि अंतःस्फुरण बहिष्कृत मानलेलें नाही.^{१२} मग प्रतिशुद्धीच्या प्रक्रियेत तें नाकारतां कसें येईल? आतां, जे. पी. पोस्टगेट यांनीं या संदर्भात दिलेला —

“ . . . Successful emendation requires a rare union of qualifications—insight, prudence, patience and familiarity with the author emended and the conditions of his text. If any of these absent, the work is apt to be wasted.”¹⁶

— हा इशारा आपण अवश्य लक्षांत ठेवावा. कागदोपवीं पुराव्याचें महत्त्व न नाकारतां हि पाठदुरुस्तींत अंतःस्फुरण शास्त्रीय दृष्टीनें, पद्धतीशीरपणें स्वीकारतां येतें, एवढी मान्यता या प्रक्रियेला इथें अवश्य मिळाली आहे. तरीहि, संहितासमीक्षेची प्रक्रिया ही शास्त्रीय प्रक्रिया आहे. शास्त्र म्हणून तिची बांधणी करतांना तिचें स्वरूप अधिकाधिक वस्तुनिष्ठ करावयाचें असेल, तर अशा प्रयत्नांत अंतःस्फुरणाचें समर्थन कितपत करतां येईल? शास्त्र म्हटलें कीं, तिथें निश्चितता, कांटेकोरपणा, ‘हा सूर्य आणि हा जयद्रथ’, असा साक्षात् प्रत्यय यांनाच स्थान असणार. या पार्श्वभूमीवर अंतःस्फुरण कुठें बसतें? इथें व्यक्तिनिष्ठ मूल्यमापनाचा काय उपयोग? असे प्रश्न मनाला चाटून जातील किंवा अंतःकरणांत घर करूनहि बसतील. शास्त्र आणि संहितासमीक्षा यांच्या संबंधांतील या कोटीतलें समीकरण व त्याच्या प्रतिक्रिया नजरेसमोर ठेवूनच कीं काय, एफ. डब्ल्यू. हॉल यांनीं म्हटलें आहे कीं :

“ . . . Many people tend to regard textual criticism as a disease. But it is neither a disease nor a science, but simply the applicator of commonsense to a class of problems which beset all inquiries whose evidence rest upon the authorities of manuscript documents . . . ”¹⁷

या वचनांतून वरील प्रश्नांना कांहीं प्रमाणांत उत्तर मिळू शकेल. शिवाय, भौतिक शास्त्रेहि आजकाल आपलें शास्त्रत्व न गमावतां आपल्या प्रक्रिया व निष्कर्ष हे संबंधित वस्तूंच्या परस्पर संबंधांचे घटक आणि त्यांच्या शक्ति व गुणधर्म यांना अनुसरून सापेक्ष ठेवू लागलीं आहेत. तेव्हां, संहितासमीक्षेचे सर्व पर्याय लक्षांत घेऊनहि संहितासमीक्षा हें शास्त्र नव्हे, असें मानण्याचें कारण उरलेलें नाहीं; असेंच हॉल यांची पद्धति सांगते. किंबहुना संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेंत विविध अंगांच्या उपयोजनाची पद्धतिहि विकसित झालेली असल्यामुळें हें केवळ सर्वसामान्य मानवी ज्ञानाचें उपयोजनहि उरलेलें नाहीं, असें म्हणतां येईल. सर्वसामान्यपणें मानण्यांत येणारा शास्त्राचा नेमकेपणा आणि वस्तुनिष्ठा यांच्या बरोबरीनें पुढच्या गतीची श्रेण आपणांत सामावून घेऊन संहितासमीक्षा आज आपणांसमोर उभी आहे. या दृष्टीनें सर रिचर्ड सी. जेब यांचा पुढील निष्कर्ष मार्गदर्शक ठरेल :

“ . . . Textual criticism has become an art, guided within certain limits, by definite general principles. More often and more confidently than of old, it can challenge strict reasoning on its results. But we must not exaggerate the degree in which textual criticism can approach to the character of exact science. Its technical aspects must not lead us to forget the more humane and literary elements which the work involves. If the work is to be good, it requires not only special knowledge and sound method, but also power of entering into the ancient author’s mind, a feeling for the shades of his expression, a capacity for weighing nicely balanced probabilities, a fact which can

guard rules of general validity from hardening into rigid formulas. For the subject-matter of textual criticism is the play of human thought and emotion in creating literature, and subsequent play of human agency, or of chance, in defacing it".³⁰

जेव यांच्या या विचारावर भाष्य करण्याची गरज नाही. एक-दोन गोष्टींचे संबंध निर्देशित करून एक दृष्टि मात्र समोर ठेवावीशी वाटते. तांत्रिक अंगांना अतिरंजित स्वरूप देऊन कोणत्याहि गोष्टींचे नेमके वस्तुनिष्ठ शास्त्र बनवितां येत नाहीं आणि सर्वसाधारण वैध घटितांचें रूपांतर जड नमुन्यांत केलें असतां त्यांना शास्त्रीय रूप प्राप्त होत नाहीं. किंबहुना या दोन्ही गोष्टी टाळल्या असतां संहितासमीक्षा काय, किंवा कोणताहि मानवी आविष्कारांचा अभ्यास काय, आपण वास्तव शास्त्राच्या कोटीला पोहोचवूं शकतो. प्राचीन लेखकांच्या संदर्भात जो हितोपदेश जेव यांनीं केला आहे, तोच अर्वाचीन लेखकांवाबतहि ग्राह्य मानावा लागेल.

संहिता ही जशी मूलतः सामाजिक अभिसारासाठीं असते, तशीच संहितासमीक्षाहि, सामाजिक अभिसारासाठीं आहे. संहितासमीक्षा ही प्रकृतिधर्मनिच संहितेशीं, एका मानवी निमित्तीशीं बांधलेली असते. म्हणून गति आणि लवचिकता हे निमित्तीचे जे अंगभूत गुणधर्म, त्यांच्याशीं मेळ साधितच संहितासमीक्षेचें सुसंवादी, वास्तव व नेमके शास्त्र घडूं शकते.

(२) संहितासमीक्षा : स्वरूप आणि यंत्रणा

२/१ संहितेचे प्रथम वाचन होतें तें कोणत्या तरी एका उपलब्ध प्रतीवरून. हें संहितावाचन होत असतांना अभ्यासकाला कांहीं शंका येऊ लागतात. या शंका निरनिराळ्या प्रकारच्या असू शकतात : (१) ज्या संदर्भात एखादी ओळ किंवा चरण संहितेच्या प्रतीत आलेला असतो, त्या संदर्भाशी त्या ओळीचा अथवा चरणाचा अर्थ सुसंगतपणें लावतां येत नाही. ह्या ओळी किंवा चरण त्याच प्रतीत इतरत्र दुसऱ्या संदर्भात आलेल्या आढळतात. या ओळी/चरण संदर्भातील अर्थ शबलित करतात किंवा संहितेच्या एकूण विषयाशी विसंगत असतात; किंवा दुसऱ्या भागाशी विसंगत असतात. (२) प्रस्तुत संहिता कोणत्या काळांत, केव्हां निर्माण झाली, यासंबंधीं सर्वसामान्य अथवा निश्चित असें ऐतिहासिक घटित अभ्यासकाला माहीत असतें. पण या ओळीतील/चरणांतील आशय किंवा माहिती या निर्मितकालांतील ज्ञान, संस्कृति, रिवाज, जीवन, इत्यादिकांशी सुसंगत नसते. तत्कालीन भाषांचें व्याकरण आणि शब्दसंपदा अथवा वाक्सिद्धि यांच्याशीं या ओळीतील/चरणांतील व्याकरण, शब्दसंपदा, वाक्सिद्धि, हीं सुसंगत वाटत नाहीत; किंवा संबधित लेखकाच्या ज्या इतर कृतींच्या संहिता उपलब्ध असतील, त्या संहितांमधील व्याकरण, शब्दसंपदा, वाक्सिद्धि, इत्यादींशीं प्रस्तुत संहितेमधील या गोष्टी मेळ साधतांना दिसत नाहीत. अशा वेळीं संहितेचा सुसंगत, लेखकनिष्ठ, संहिताकालाशीं संगति साधणारा असा अर्थ लावणें, त्या अनुरोधानें संहितेचे आकलन करून घेणें, इत्यादि गोष्टी समाधानकारक रीत्या साधणें, अभ्यासकाला जड जातें. आपल्या समाधानासाठीं किंवा शंकांनिरसनासाठीं प्रस्तुत संहितेची दुसरी एखादी प्रत अथवा आवृत्ति आहे का, हें पाहण्यास अभ्यासक प्रवृत्त होतो आणि या प्रवृत्तीमधून व प्रयत्नांतून वेगळीं पाठांतरें आढळलीं कीं, त्यांचा तौलनिक अभ्यास त्या अभ्यासकाच्या दृष्टीनें सुरू होतो. कधीं अभ्यासकाची स्वाभाविक प्रवृत्ति किंवा त्याचें निवडक अभ्यासक्षेत्र म्हणूनहि या प्रक्रियेचा आरंभ होतो. संहितासमीक्षेतील हा तौलनिक चिकित्सेचा आरंभबिंदु मानण्यास हरकत नाही.

२/२ संहितासमीक्षेच्या या आरंभबिंदूत एकाच प्रतीवरून अभ्यास सुरू होऊं शकतो व तो शेवटास नेतां येतो. किमान दोन प्रती समोर असल्या, तर वस्तुनिष्ठ संतुलनानें निर्णय घेण्याची संधि मिळते. पद्धतशीर आणि शक्य तितक्या निविवाद स्वरूपांत संहितासमीक्षा सादर करण्यासाठीं अधिक प्रतींचा शोध घेणें अपरिहार्य ठरतें. हा शोध ही अतिशय जिकिरीची बाब असते. आधीं संहितांच्या सर्व उपलब्ध (हस्तलिखितांसह) प्रतींची बृहद्नामावलि नाही; या प्रती किंवा त्यांपैकी प्रमुख मानतां येतील अशा प्रती एकत्र उपलब्ध करून देणारें संग्रहालय नाही. तसा प्रयत्न कुणी करण्याचें ठरविलें किंवा मनांत आणलें, तर तें एक सांस्कृतिक स्वप्नच ठरण्याची शक्यता अधिक असते. कारण यांत अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न गुंतलेले असणार. ज्यांच्याजवळ प्रती आहेत, त्यांनीं संग्रहासाठीं/अभ्यासासाठीं त्या देणें, त्यांच्याकडून त्या मिळविणें, ही सहजसाध्य गोष्ट नाही; हे अनेक अभ्यासकांच्या अनुभवावरून सिद्ध झालेले आहे. श्री. वि. का. राजवाड्यांना अस्सल ऐतिहासिक कागदपत्रें मिळविण्यासाठीं पायपीट करावी लागली, अतोनात अडचणी सोसाव्या लागल्या. संहितांच्या प्रती मिळविण्याबाबतची ही परिस्थिति पालटली आहे, असें विधान करतां येईल, असें दिसत नाहीं. साहजिकच जितक्या प्रती मिळू शकतील त्या घेऊन, पाहतां येतील तितक्या पाहून, आपल्या अभ्यासाची ही पायाभरणी संहितासमीक्षकाला करावी लागेल, त्यावरच निभावून न्यावें लागेल, हें उघड आहे. या प्रयत्नाचें स्वरूप मराठीपुरतें तरी सामान्यतः व्यक्तिनिष्ठ व वैयक्तिक राहातें, ही परिस्थिति आहे. हे प्रयत्न कुठें तुरळकच संस्थानिष्ठ झाले असले, तरी त्या ठिकाणींहि एखाद्या व्यक्तीच्या

एकखांबी तंबूवरच ते प्रयत्न उभे राहिलेले आढळून येतील. या दृष्टीने हे प्रयत्नहि तूत तरी वैयक्तिक व व्यक्तिनिष्ठच म्हणावे लागतील. अभ्यासकांचे गट निरनिराळ्या संहितांच्या प्रती वेगवेगळ्या दिशांनी संयुक्तपणे व योजनाबद्ध पद्धतीने गोळा करीत आहेत, असे प्रकल्प कार्यान्वित करण्याचे संस्थानिष्ठ कार्य, ही सध्या तरी एक गोड कल्पनाच म्हणावी लागेल. कामासंबंधी व्यक्तिगत श्रेयाचा प्रश्नहि अशा प्रयत्नांत गुतागुती निर्माण करू शकतो. तात्पर्य, संहितेच्या उपलब्ध प्रती गोळा करणे, त्या बारकाईने नजरेखालून घालणे, ही प्राथमिक बाब जिकिरीची आहे आणि संहितासमीक्षकाला ती वैयक्तिक जबाबदारीवर आणि प्रयत्नांनी पार पाडावी लागणारी एक कामगिरी आहे, असे मानूनच पुढे जाण्याची परिस्थिति आहे.

२/३ संहितेच्या उपलब्ध प्रती हे संहितासमीक्षकांचे प्राथमिक धन होय. हे धन जोडतांना आधी तत्संबंधी माहिती मिळविणे व तिची नोंद करणे, आवश्यक असते. यासाठी संदर्भशोधन ही पहिली पायरी होय. या संदर्भशोधनासाठी आणि त्यानंतर प्रती व/किंवा त्यांच्या नकल मिळविण्यासाठी ग्रंथालये, संबंधित संस्था व व्यक्ति, यांचे उंबरठे झिजविण्याची जिकीर अभ्यासकाला करावी लागते. पत्रव्यवहार, पायपीट, गांठीभेटी, संबंधितांची मनघरणी, त्यांना अनुकूल करून घेणे, प्रत मिळविणे किंवा तिची नकल करून/करवून घेणे, निदान ती बारकाईने पाहतां येणे व त्यानुसार आवश्यक टिपणे करून घेणे/करवून घेणे, जिथे जागची प्रत हलवितां येत नसेल तिथे तिची हस्ताक्षरी, छायाचित्रित अथवा विद्युत्प्रक्रियेने प्रत मिळविणे, यासाठी प्रयत्न, योजना व कौशल्य, यांची जोड अभ्यासकाठायी अवश्य असावी लागते. इतक्या प्रयासांनी मिळविलेल्या या घनांतील प्रत्येक प्रत उपयुक्त असतेच असे नाही. त्यामुळे या सर्व प्रती घेऊन संहितासमीक्षेला आरंभ करतां येत नाही. प्राथमिक प्रक्रिया म्हणून या प्रतींची पारख करावी लागते. ही पारख करतांना आपण जो पुरावा किंवा आधार उपयोगांत आणीत आहोत, त्याचे प्रामाण्य आणि विश्वसनीयता, याबद्दल खात्री करून घेतली पाहिजे. ही खात्री करून घेतल्यानंतर स्वीकृत प्रतीचा प्रतीकरणाच्या कालानुसार क्रम लावून घेतला पाहिजे. हा क्रम लावतांना, काल ठरवितांना उपलब्ध पुरावा, प्रतीतील पुष्पिका, अक्षरभाषा, यांची मांडणी, घाटणी, व्याकरणविशेष, लेखनपद्धति, प्रत करण्याची पद्धति, अशा गोष्टींचा विचार करून निर्णय घ्यावा लागतो. अक्षरवटिका, कागद, शाई, यांचा विचारहि प्रतीचा काल ठरवितांना उपयोगी पडू शकतो. पण हा आधार निरपवाद मानतां येणार नाही. कारण अक्षरवटिकेचे नंतरच्या काळांत अनुकरण होऊ शकते. जुन्या काळाचा ठरेल, असा कागद नंतरच्या काळांतील प्रतीसाठी वापरतां येतो. तीच गोष्ट शाईची. तेव्हां प्रतीचा काळ ठरविण्यासाठी स्वीकृत पुराव्याची/आधाराची शहानिशा करूनच त्याचा उपयोग करून निष्कर्ष काढावा लागतो. असा क्रम लावतांना किंवा लावल्यानंतर सर्वांत जुनी ठरणारी प्रत ही मूळ प्रतीशी सर्वांत अधिक जुळणारी किंवा तीत कमीत कमी अपभ्रष्टता असेल, असे एवढ्याच आधारावर घरून चालतां येणार नाही. कारण ही प्रत ज्या आधारप्रतीवरून केलेली असेल, तिच्यापेक्षा अधिक विश्वसनीय, कमी अपभ्रष्टता असलेल्या आधारप्रतीवरून केलेली त्यानंतरच्या काळांतील प्रत, या सर्वांत जुन्या म्हणून ठरणान्या प्रतीहून मूळ प्रतीशी अधिक जुळणारी किंवा कमीत कमी अपभ्रष्टता असलेली म्हणून स्वीकारावी लागते. उदाहरणार्थ: महात्मा गांधी शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले, तेव्हां ते कोणत्या दिवशी लंडनला पोहोचले, यासंबंधी निर्णय करतांना १८८८ मधील 'दैनंदिनी'च्या उपलब्ध प्रतीपेक्षा १९२९ मधले 'आत्मवृत्त.' बिनचूक ठरते.'

२/४ प्रतीचा कालनिर्णय करून त्यानुसार क्रमवार प्रतीचा तक्ता तयार करणे नेहमीच सहजमुलभ किंवा औपचारिक तंत्र नसते. सामान्यतः प्रत कुणी केली, कुठे केली, केव्हा केली, इत्यादि माहिती देणारी पुष्पिका प्रतीत असते. पण पुष्पिकेतील निर्देश नेहमीच सुस्पष्ट, निःसंदिग्ध, निर्दोष असतातच असे नाही. किंबहुना, पुष्पिकेतील निर्देश शक, संवत्सर, तिथि, वार, यांबाबत वाद निर्माण करणारे असतात, असेच अनेक वेळां आढळले आहे. आंकडे अस्पष्ट, पुसट, अपभ्रष्ट किंवा लेपन केलेलेहि आढळतात, असा अनुभव अभ्यासकांना आलेला आहे. कांहीं प्रतीत प्रतकाल नोंदलेलाहि नसतो. या सर्व जंजाळांतून बिनचूक, निःसंदिग्ध निर्णय करण्यासाठी पुरेसा, खात्रीलायक पुरावा, साधनें उपलब्ध नसणे शक्य आहे. उपलब्ध असलेला पुरावा, साधनें, निर्णयाबाबत संभ्रमांत टाकतील, अशीहि शक्यता असते. साधनें, पुरावे, यांच्या तुलनात्मक अभ्यासाने निश्चित किंवा निरुपवाद निर्णय घेणे शक्य असेल, असे नाही. अशा परिस्थितीत उपलब्ध पुरावा, साधनें, सामग्री, यांचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेऊन, त्यांना वैध अनुमानांची जोड देऊन उपलब्ध प्रतीची कालक्रमवार मांडणी व ती दर्शविणारा तक्ता, हा संहितासमीक्षेच्या साधनसामग्रीच्या प्रतीइतकाच प्राथमिक महत्त्वाचा घटक होय. हा तक्ता सिद्ध झाल्यानंतरच प्रतीचा तौलनिक अभ्यास व्यवस्थित व पद्धतशीरपणे करणे शक्य असते.

२/५ संहितेच्या उपलब्ध प्रतीचा कालक्रम निश्चित करून असा तक्ता तयार केल्यानंतर या सर्व प्रतीतील पाठांची संतुलनासाठी नोंदणी करावी, असे कांहीं अभ्यासकांचे मत आहे. सामान्यतः हे पाऊल बरोबर असले, तरी नेहमीच ते बरोबर व व्यवहार्यहि नसण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. तक्त्यांत ज्या प्रती निर्देशिलेल्या असतील, त्यांतील कांहीं प्रथमदर्शनीच द्विरुक्त व म्हणून निरुपयोगी म्हणून बाजूला ठेवता येण्यासारख्या असतील. कांहीं प्रतींची परंपरा प्रथमदर्शनीच त्यांच्या प्रामाण्याबद्दल शंका निर्माण करणारी असेल. शिवाय या प्रतींची संख्या जर विपुल असेल, तर त्या सर्वांची पाठनोंदणी करणे अव्यवहार्य होऊन बसते. या सर्व गोष्टींमुळे अभ्यासकाला या प्रतींची प्राथमिक चांचणी करून कांहीं प्रती बाजूला सारणे आवश्यक असते. अशा कांहीं प्रती बाजूला सारतांना तारतम्यबुद्धीने यासंबंधी निर्णय घ्यावा, असे कांहीं अभ्यासकांना वाटते.^३ प्रतीचे एकंदर स्वरूप पाहून अभ्यासकांने हे ठरवावे, असे म्हटले, तरी एकंदर स्वरूप पाहण्यासाठी काय पाहावे? एखादी प्रत गचाळ ठरविण्याचे निकष कोणते? असे प्रश्न त्यांच्यासमोर उभे राहणारच. या प्रश्नांची उत्तरे स्वतःच्या तारतम्यबुद्धीने घ्यावीत, इतके मोघम मार्गदर्शन इथे फारसे उपयोगी पडणार नाही. प्रत पूर्ण आहे की नाही, तिची पाने गहाळ झालेली असतील, तर एकूण संहितेच्या पृष्ठसंख्येच्या मानाने ती किती; संपूर्ण, सुस्पष्ट वाचतां येईल असे प्रतीचे स्वरूप आहे की नाही; प्रतीला परंपरा आहे की नाही; ती कोणत्या ना कोणत्या कुळातील प्रत आहे की नाही; ती ज्या ठिकाणी उपलब्ध झाली, त्या स्थानाचे संहितेच्या या परंपरेत, कुळांत स्थान काय, महत्त्व काय; ज्यांच्याकडून ही प्रत केली गेली, त्यांचे प्रावीण्य, परंपरा, निष्ठा काय; या आणि अशा प्रकारच्या अन्य गोष्टी लक्षांत घेऊन पाठनोंदणीसाठी उपलब्ध प्रतींमधून अभ्यासकांने निवड करणे अर्थातच योग्य. ही निवड केल्यानंतर बाकीच्या प्रती रद्दबातल कराव्या, असेहि नाही. वर निर्देशित कसोट्यांना न उतरणाऱ्या प्रतीहि प्रसंगविशेषी पुढे पाठांची निवड करतांना उपयुक्त ठरू शकतात. अशा प्रतींमधील कांहीं पाठ किंवा एखाददुसरा पाठ चिकित्सक परीक्षेला उतरू शकतो. निवडीला हे क्षेत्रहि उपलब्ध व मोकळे राहावे, म्हणून या प्रतीतील पाठांची संतुलनासाठी नोंदणी न करता, त्या प्रती फक्त बाजूला, पण विचारांत घेण्यासाठी जवळ

ठेवाव्या लागतात. पुढील अभ्यासांत प्रसंगविशेषीं त्यांचा शक्य तर उपयोग करावा लागतो. परंपरेंत, कुलमूल पद्धतींत न बसणाऱ्या अशा एखाद्या प्रतीतील पाठाची अशी योग्यता आढळून येण्यासारखी असली, तरी प्रारंभिक अभ्यासांत, त्यासाठी सिद्ध करण्याच्या साधनांत त्यांचा समावेश होऊं शकत नाहीं. सामान्यतः वर्गविशिष्ट कुलसंबंधित प्रती जास्तीत जास्त निर्दोष, प्रमाण व ग्राह्य मानण्याचा रिवाज आहे. या प्रती अधिक 'सुरक्षित' मानल्या जातात. म्हणून अशाच प्रतींची निवड संतुलनासाठी पाठनोंदणीकरितां होते. विशेष कारणानें आणि परिस्थितींत कुलमूल पद्धतींत न बसणारी एखादी प्रत या कामीं उपयोगांत आणूंच नये, असें कांहीं म्हणतां येणार नाहीं. प्रत्येक प्रतीचें महत्त्व निश्चित करून यासंबंधीं निर्णय करावा लागेल. पण हा अपवाद असेल. सामान्य नियम म्हणजे कुलप्रतींची, परंपरा असलेल्या प्रतींची निवड पाठनोंदणीसाठीं करावी, असा सांगता येईल. या पाठनोंदणींतून पाठसंतुलनाचा आराखडा नजरेसमोर येईल.'

२/६ पाठनोंदणीमधून पाठसंतुलनाचें चित्र नजरेसमोर येतें. या संपूर्ण आराखड्याच्या साहाय्यानें संहितासमीक्षेची पुढील प्रक्रिया सुरू होते. या प्रक्रियेंतील पहिलें पाऊल म्हणजे जिथें पाठभेद आढळतील, त्यांची छाननी करणें. या छाननींतूनच अपभ्रंश कोणता, तो कसा झाला, अपपाठ, अशुद्ध पाठ कोणता व तो कसा आला, हें ठरवितां येतें आणि पाठदुरुस्तीसाठीं कोणता पाठ स्वीकारावा, यासंबंधी निर्णय करण्यासाठीं उपयुक्त माहिती हातीं येते.

२/७ ही छाननी करतांना अभ्यासकाला अनेक पथ्यें पाळावीं लागतात, बरेच बारकावे लक्षांत घ्यावे लागतात. पहिली गोष्ट म्हणजे संतुलनातील कोणताहि पाठ किंवा पाठभेद अथवा पाठांतर हें संबंधित संहितेंतलें मूळ लेखकाला अभिप्रेत असेल का, या प्रश्नानेंच सुरुवात करणें अपरिहार्य असतें. केवळ या प्रश्नानेंच ही सुरुवात करावी लागेल असें नव्हे, तर याबद्दल संशयात्म्याचीच भूमिका घेऊन विचार करावा लागेल. हा विचार करीत असतांना संबंधित लेखकाच्या एकंदर वाङ्मयाच्या सर्वांगीण अभ्यासांतून अभ्यासकानें त्या लेखकाची जी प्रतिमा आपल्या डोळ्यांसमोर उभी केलेली असेल, त्याचाच मूलतः जास्तीत जास्त उपयोग होणार, हें साहजिक आहे. इथेंहि एक धोका संभवतो. तो असा कीं, असा कितीहि बारकाईनें अभ्यास केलेला असला, तरी लेखकाला जें अभिप्रेत असेल तें - त्याचा कांहीं भाग तरी - अभ्यासकाच्या नजरेंतून निसटणें अगदीच अशक्य नसतें. या परिस्थितींत जो पाठ लेखकाला अभिप्रेत आहे किंवा होता असें अभ्यासकाला वाटेल, तो तसा नसण्याची शक्यताहि नाकारतां येत नाहीं. अभ्यासकाकडून याबाबत प्रमाद घडवून आणणारी आणखी एक गोष्ट अशी कीं, त्यानें लेखकाची जी प्रतिमा - अभ्यासानें कां होईना, पण आपल्या डोळ्यांसमोर उभी केलेली असेल, त्या प्रतिमेच्या बळावरच हा निर्णय तो करणार; पण या प्रतिमेला न साजेसे प्रमाद मूळ लेखकाकडून घडले असतील, तर विशिष्ट पाठासंबंधीचा अभ्यासकाचा निर्णय चुकणार. जो पुरावा व आधार सत्यप्रामाण्याच्या कसोटीला उतरतो, त्या बळावरच आपण निर्णय केला आहे, असें कितीहि म्हटले, तरी आकलनाच्या व मूल्यमापनाच्या या मर्यादांची व त्यांतून उद्भवणाऱ्या प्रमादांचीहि शक्यता नाकारतां येणार नाहीं. याची जाणीव ठेवूनच संहितासमीक्षकानें आपल्या समोरील पाठांची, पाठभेदांची अथवा पाठांतरांची छाननी करावी, हें क्रमप्राप्त आहे.

२/८ सामाजिक अभिसरणाच्या प्रक्रियेंतून संहितेंत बदल होत जातात आणि यामधून एका संहितेचीं पाठांतरें निर्माण होतात, ही एक चमत्चटना आहे.

याबरोबर प्रक्रियेतहि कार्यप्रवण असलेले काहीं घटक संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेतील एका टप्प्याला अभ्यासकाला आपल्या प्रशिक्षित तजरेने टिपावे लागतात. हे घटक पुढीलप्रमाणे असू शकतात :

(१) एकाने तोंडी मजकूर सांगून दुसऱ्याने/इतरांनी तो लिहून घेतांना श्रवणातील अस्पष्टता किंवा संभ्रम, यांमुळे शब्द बदलतात. मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या संहितांची लिप्यकने होतांना निरनिराळ्या प्रकारच्या अनेक कारणांमुळे एकाच संहितेची पाठांतरें होतात.

(२) प्रत करणाऱ्याने आधाराला घेतलेली प्रत सुवाच्य नसण्याची शक्यता असते. येथे सुवाच्य म्हणजे स्पष्ट, ठळक आणि चांगले, वळणदार, अक्षर इतकेच नव्हे. कारण सामान्यतः प्रत करण्यासाठी व्यक्तीची निवड करतांना ही अपेक्षा ठेवून, प्रसंगी चांचणी घेऊन ही निवड केली जाते. पण अशी व्यक्ति सुलभतेने विशिष्ट प्रसंगी, विशिष्ट स्थळीं उपलब्ध नसली, तर उपलब्ध व्यक्तीच्या साहाय्याने किंवा ज्याला प्रत हवी असते, त्याने स्वतः जमेल तशी प्रत करून घेणे, प्राप्त असते. अशा वेळीं या प्रतीवरून नंतर प्रत करणारा जो असतो, त्याला आधार प्रतीत लिहिलेल्या अक्षरांचा, शब्दांचा नीट बोध झाला नाही, तर अपभ्रष्ट पाठ निर्माण होतात. यांना पाठभेद म्हणून स्थान प्राप्त होऊं शकते, हें तर आहेच. कालमानानें प्रत करण्यासाठी वापरलेली शाई पुसट होत जाणें शक्य असते. हवामानाचा परिणाम म्हणूनहि शाई पुसट होऊं शकते. प्रत सारखी वापरांत असल्यामुळे हाताळणीतून अक्षरें पुसट होतात. प्रतीच्या जतनाची नीट काळजी घेतली गेलेली नसली, तर वरचा, खालचा, बाजूचा, असे कागदाचे भाग दुमडले गेल्यामुळे अक्षरें अस्पष्ट झालेलीं असतात. कसर लागल्यामुळे कागदावरील काहीं भागांतील अक्षरें अस्पष्ट झालेलीं असतात. अशा परिस्थितीत प्रत करणारा आपल्या आकलनाप्रमाणें व समजुतीप्रमाणें या त्रुटि दूर करून प्रत करतो. अशा आधारप्रतींनाहि त्या सुवाच्य नसणें, असें म्हणतां येईल. तसेंच, आधारप्रत नेटकी आहे, प्रत करणाराहि सत्पात्र आहे (- म्हणजे त्याचें अक्षर सुस्पष्ट, ठळक, चांगले, वळणदार आहे; कष्टपूर्वक 'यथाप्रतिलेखन' करण्याची त्याची प्रतिज्ञा आहे व ती पूर्ण करण्याची त्याची क्षमता वादातीत आहे; त्यामुळे 'अक्षरपदभ्रष्टता, मात्राहीनता' असे दोष त्याकडून घडण्याची शक्यता नाही; आधार प्रतीवर निर्धारपूर्वक लक्ष ठेवून अक्षराची नक्कल करणारा तो आहे.), पण कित्येक प्रत करणाऱ्यांच्या काहीं अक्षरांचीं वळणें, लकबी अशा असतात कीं, एक अक्षर दुसऱ्या अक्षरासारखें वाटून वेगळाच शब्द प्रतीत लिहिला जाणें शक्य असते. उदाहरणार्थ :

अ↔स, इ↔श, उ↔ड, ए↔क, ए↔ळ, ऐ↔के, ऐ↔ळे, क↔फ,
घ↔ध, च↔य, ज↔अ, झ↔इ/र, ट↔ठ↔ड↔ट, त↔व↔र,
त↔न↔र, द↔य, र↔द, न↔र, प↔व, म↔स, य↔थ, र↔व,
ल↔ळ, ह↔द, ह↔ध, ह↔दु, इत्यादि.

असा सारखेपणा नसतांनाहि एका अक्षराएवजीं दुसरें अक्षर लिहिलें जाऊन प्रतीत वेगळाच शब्द लिहिला जातो. याचीं काहीं उदाहरणें प्रा. प्रियोळकर संपादित 'दमयंतीस्वयंवर' आवृत्तीत दिलेली आहेत. उदाहरणार्थ :
विकासवीते→विसाववीते, टोंचिता→बोंचिता, पातकी→घातकी,
वरुनि→करुनि, इत्यादि.

(३) प्रत करणाऱ्याच्या अनवधानानें शब्दांतलें एखादें अक्षर गळतें आणि प्रतीत वेगळाच शब्द येतो. उदाहरणार्थ : प्रखर→खर, सकल→सल,
आभास→आस, समभाव→सभाव, अवाक्षर→अक्षर, इत्यादि.

‘सह्याद्रिवर्णन’ या महानुभावीय ग्रंथाच्या आवृत्तीत डॉ. वि. भि. कोलते यांनी वावरे→वारे, इत्यादि अनेक उदाहरणे नमूद केली आहेत.

(४) प्रत करतांना शब्दांतील अक्षर लिहिण्याचे राहून गेल्यामुळे वेगळा नवा शब्द प्रतीत येऊन जसे पाठभेद निर्माण होतात, तसे अक्षर अधिक लिहिले गेल्यामुळेहि होतात. मुक्तेश्वरकृत महाभारत आदिपर्वच्या तिसऱ्या खंडाच्या आवृत्तीत वेचा→वेचावे (अध्याय २७, ओवी २०), साधुसंग→साधूंचा संग (ओवी २२), परिसोनि→परिसोनियां (ओवी २८), इत्यादि उदाहरणे पाठभेदांत प्रा. अ. का. प्रियोळकरांनी नमूद केली आहेत.

(५) प्रत करतांना वर्णविपर्याय होतो आणि वेगळे शब्द संहितेत येतात : प्रणामे→प्रमाणे, संरे→सरे, अशीं उदाहरणे डॉ. वि. भि. कोलत्यांनी ‘सह्याद्रिवर्णन’च्या आवृत्तीत दिली आहेत.

(६) न - ण, श - ष - स, अ - आ, इ - यि, उ - वु, ए - ये, ऐ - यै, ओ - वौ, औ - वौ, या वर्णांची अदलाबदल सर्रास होते. या संबंधीची अनेक उदाहरणे निरनिराळ्या मराठी संशोधकांनी नमूद करून ठेवली आहेत.

(७) मोडीतून नागरीत किंवा सांकेतिक लिपीतून प्रमाण लेखन-पद्धतीनुसार प्रत करतांना अक्षरे व संकेत यांचे नीट आकलन न झाल्यामुळे संहिता बदलते. या संदर्भात महानुभावांच्या वाङ्मयाच्या लिप्यंतरांची उदाहरणे आठवण्यासारखी आहेत.

(८) विरामचिन्हे आवश्यक त्या ठिकाणी न योजल्यामुळे किंवा नको तिथे योजल्यामुळे शब्दाशब्दांचे अथवा वाक्यांशांचे चुकीचे किंवा मुळांत अभिप्रेत नसलेले संबंध नजरेसमोर येतात. संहितेतील पाठांतरांची याचाहि संबंध असतो.

(९) सारखे वर्ण, शब्द, चरण, ओळी लागोपाठ आल्या की, प्रत करतांना त्यांपैकी एक वगळली जाणे किंवा पुनरावृत्त होणे शक्य असते.

(१०) प्रत करतांना किंवा त्यासाठी आधाराला घेतलेल्या प्रतीतहि शब्द मुळांत अभिप्रेत नसलेल्या जागी तोडून सुटे लिहिले जातात किंवा त्याउलट जोडूनहि लिहिले जातात. प्रा. अ. का. प्रियोळकर संपादित ‘दमयंतीस्वयंवर’ (१९३५) प्रतीत नमूद आधाराच्या साहाय्याने सांगता येणारे उदाहरणादाखल मासले म्हणजे :

डागलाहे↔डाग लाहे, हतसमा रंभा↔हतसमारंभा.*

(११) आधाराला घेतलेल्या प्रतीतील लेखनाविशेषामुळे प्रत करणाऱ्याला अर्थ कळला नाही, म्हणजे स्वतःच्या बुद्धीने अर्थ कल्पून प्रतीत शब्दांतरे होतात. याचीहि उदाहरणे वर निर्देशित ‘दमयंतीस्वयंवर’ प्रतीत दिलेली आहेत.*

(१२) विशेषनामांचे वेगवेगळे पर्याय लेखनांत वापरले जातात. प्रा. प्रियोळकरसंपादित मुक्तेश्वरकृत महाभारत, आदिपर्व (खंड पहिला) मध्ये (१९५१) नमूद अशीं या प्रकारची कांही उदाहरणे :

जनमेजय→जन्मेजय, जन्मोजय; वासुकि→वासुत्रि; पंडु→पांडु;
मेनका→मेनिका; जैमिनी→जयमिति, जयमुनि.*

(१३) प्रत करणारे किंवा मूळ लेखकहि आपल्या सोयीच्या दृष्टीनें अथवा सांप्रदायिक, कालिक परंपरा, रुढि, प्रचलित पद्धति, यांनुसार कांहीं संक्षेप वापरतात किंवा सांकेतिक प्रतीकें योजतात. त्यांचा अर्थबोध झाला नाहीं किंवा प्रत करणाऱ्यानें मुळांत अभिप्रेत नसलेला अर्थ घेतला, म्हणजे याप्रमाणें झालेली प्रत त्या त्या ठिकाणीं मुळाप्रमाणें नसते.

(१४) विशेषनामांचें लेखन विशिष्ट कालीं विशिष्ट स्वरूपांत होतें. त्याचें अवधान न राहिल्यामुळे कालविपर्याय घडविणाऱ्या तत्संबंधी नोंदी प्रतीत होणें शक्य असतें. उदाहरणार्थ : वर निर्देशित मुक्तेश्वरकृत महाभारताच्या संदर्भांत प्रा. प्रियोळकरांनीं नोंदलेले 'ऋषेश्वर', 'जगदेश्वर' हे शब्द (प्राक्कथन : १४.) प्रत करणारा 'ऋषीश्वर' व 'जगदीश्वर' असे लिहून घेणें शक्य आहे.

(१५) कालविपर्यायाच्या प्रकारांत एक घटक शुद्धलेखनाचाहि असतो. जुन्या मराठी हस्तलिखितांत किंवा त्यावरहुकूम अलिकडील काळांतील मुद्रित प्रतीत न्हस्वदीर्घसंबंधी विशेष काटेकोरपणा आढळत नाही. कधीं वृत्तसीकर्यासाठीं, तर कधीं एरव्हीमुद्दां हा प्रकार घडलेला असतो. प्रत करणारा आपल्या काळांतील संकेताप्रमाणें हें दुरुस्त करतो. विभक्तीची (त्याने - त्याने), क्रियापदांची (बोलिलेला - बोलिला) व इतर (लागि - लागे) रूपांतरें या दुरुस्तीमधून होतात. अलीकडे एक नवा घटकहि यांत समाविष्ट केला पाहिजे. १८७४ नंतरच्या लेखनांतील उतारे घेतांना ते १९६२ च्या त्यानंतरच्या मराठी साहित्य महामंडळाच्या नियमाप्रमाणें दुरुस्त करून घेण्याचा संकेत मान्य झालेला आहे. या संकेतानुसार दुरुस्त प्रतीत मूळ लेखकाचें शुद्धलेखन बदलतें. यामुळें अर्थभेद होण्याची शक्यता नसली, तरी अशी दुरुस्त प्रत ही मूळ प्रतीचें प्रतिनिधित्व करू शकत नाही. पुढें या दुरुस्त प्रतीवरून मूळ म्हणून नोंदणाऱ्या अभ्यासकाकडूनहि कालविपर्याय घडूं शकतो. वर निर्देशित नव्या शुद्धलेखनाचे संस्कार ज्याच्या हातावर आहेत, अशा अभ्यासकाकडून अवतरणें देतांना सहज, नकळत, आपोआप संहितेचें मूळ रूप बदलतें.

(१६) विशिष्ट संदर्भांत संहितेंत कालदर्शक आंकडे वापरलेले असतील, तर त्यांचें आकलन नीट झालें नाहीं, दृष्टिभ्रम झाला किंवा आंकडा पुसट असला, तर प्रत करणारा स्वतःच्या समजूतीप्रमाणें आंकडे लिहितो. प्रतीच्या लेखकाच्या कालाबद्दल यामधून निर्माण झालेलीं वादगें मराठी अभ्यासकांना परिचित आहेत. कधीं कधीं हेतुपुरस्सर आंकड्यांत झालेली फिरवाफिरवहि त्यांच्या माहितीची आहे.

(१७) व्याकरणविषयक, शुद्धलेखनविषयक आधुनिकीकरणांतून संहितेचें मूळ स्वरूप बदलतें, तसेंच सुलभीकरणांतूनहि बदलतें. कठीण शब्दाच्या ठिकाणीं प्रत करणारे सोपा शब्द घालतात, हें वेळोंवेळीं मराठी अभ्यासकांच्या अवलोकनांत आलेलेंच आहे. म्हणून तर कठीण शब्द व सोपा शब्द असा पर्याय समोर आल्यानंतर कठीण शब्द मूळ मानण्याची प्रवृत्ति व संकेत प्रबळ बनलेला आढळतो. एकाच शब्दासाठीं समानार्थी निरनिराळे शब्द प्रत करणारा वापरीत असतो. सुलभीकरणांतून संहितापरिवर्तनाचे प्रकार सामान्य लोकांच्या नित्य वापरासाठीं केलेल्या प्रतीमधून सर्रास आढळत असतात.

(१८) प्रतीच्या संग्राहकानें आपल्या सोयीसाठीं किंवा माहितीसाठीं प्रतीच्या समासांत कांहीं टिपणें, भाष्यें, स्पष्टीकरणें, इत्यादि लिहून ठेवलेलीं असतात. कागदाच्या वरच्या-खालच्या कोऱ्या जागेंतहि अशा नोंदी असतात. अशा प्रकारच्या प्रतीवरून प्रत करून घेतांना प्रत

करणारा हा मजकूर योग्य त्या ठिकाणी किंवा स्वतःच्या समजुतीनुसार योग्य त्या ठिकाणी मूळ संहितेमधील मजकूर म्हणून लिहून काढतो; अशा रीतीनेहि संहिता बदलते.

(१९) एका संदर्भातला मजकूर दुसऱ्या संदर्भात प्रतीत लिहून काढला जातो. कधी समान संदर्भ दोनदा किंवा अधिक वेळां आला की, आधीच्या संदर्भातील मजकूर नंतरच्या संदर्भातहि पुनरावृत्त होतो.

(२०) स्वतःच्या मताच्या पुरस्कारार्थहि प्रत करणारे संहितेत बदल करतात. 'मातापुरा कोल्हापुरा न वंचावे' चें पाठांतर 'मातापुरा कोल्हापुरा न वंचावे' असें कसें झालें याचें उदाहरण डॉ. वि. भि. कोलत्यांनी दिलें आहे.

(२१) स्वतःच्या चुकांमधून संहितेचा मुळाहून अधिक अर्थ लावण्याची मनाची एक प्रवृत्ति अभ्यासकांनी नमूद करून ठेवली आहे. ह्या प्रवृत्तीचा तर्कसंगत अर्थ लावतां येणार नाही. तसेंच, या प्रवृत्तीमार्ग तर्काशी संगति न असणाऱ्या घटकाहूनहि कांहीं अधिक अंश असणे शक्य असतें. स्वतःच्याच चुकांबाबतच ही प्रवृत्ति कार्यप्रवण असते असें नाही, तर प्रतीसाठीं आधाराला घेतलेल्या प्रतीमधील चुकांबाबतहि ती तितकीच कार्यप्रवण असते. या प्रकारांतून निर्माण झालेल्या संहितापरिवर्तनाचा विशेष काळजीपूर्वक विचार करावा लागतो. अभ्यासकाला बऱ्याच अडचणींत टाकणाऱ्या पाठांतरांपैकी, अशीं पाठांतरें असतात.

(२२) वेळोवेळीं दुरुस्ती, कुलप्रती किंवा प्रतिशुद्धी झाल्यामुळें त्यांतून निरनिराळ्या अभ्यासकांनी केलेल्या सुधारणांतूनहि पाठभेद होऊन संहितेचीं पाठांतरें झालेलीं असतात.

२/९ या व इतर प्रकारच्या अंगांचा विचार संहितासमीक्षकानें करणें क्रमप्राप्त असतें. यांपैकीं दृष्टिभ्रम, नजरचूक व अनवधान, यांमुळें होणाऱ्या बदलांची नोंद पाठभेद म्हणून करण्याची आवश्यकता नाही, असें अभ्यासकांचें एक मत आहे. पण अशा बदलांमुळें जियें अर्थभेद होतो, ते नक्कीच पाठभेद ठरतात. व्याकरणविषयक, भाषाविषयक, शैलीविषयक, कालविषयक, अशा गफलती या बदलांमुळें जियें होतात, त्यांचीहि दखल संहितासमीक्षकाला घेणें प्राप्त असतें. सर्व प्रकारचे लोप, पुनरावृत्ति, विपर्याय, प्रक्षेप, वर्जन, इत्यादींचा तौलनिक विचार करून निर्णय घ्यावे लागतात, निष्कर्ष काढावे लागतात. ह्यामुळें प्रतीप्रतींचें तौलनिक निरीक्षण ह्या प्रतींच्या अभ्यासाचा एक आवश्यक घटक बनतो. सर्वच उपलब्ध प्रती ह्या अभ्यासांत नजरेखालून घालणें, त्यांचें निरीक्षण करून योग्य ते निर्णय घेणें आवश्यक असतें. इतकेंच नव्हे, तर अभ्यासकालांत उपलब्ध/उपलभ्य नसलेल्या, पण तत्पूर्वी कधी तरी उपलब्ध होत्या, असें ज्यांच्याबद्दल अनुमान करतां येतें, अशा प्रतींचें अस्तित्व मानून तौलनिक अभ्यास करावा लागतो, तौलनिक निष्कर्ष निष्पन्न करावे लागतात. उपलब्ध व उपलब्धांवरून अनुमेय अशा प्रतींचे परस्पर संबंध निश्चित केल्यामुळें अभ्यासाची व अभ्यासाद्वारा घेतां येणाऱ्या निर्णयांची दिशा नक्की करतां येते. या प्रतींचे परस्परसंबंध कळले कीं, त्यांमधील प्रत्येक प्रतीमधील पाठांतराच्या सत्यप्रामाण्याची दिशाहि सांपडूं शकते.

२/१० प्रतींचे गट असतात. कोणत्या गटांतील कोणती प्रत कोणत्या कारणांसाठीं विश्वासाहें मानावी, विचाराहें ठरवावी, याचें स्पष्टीकरण प्रतींच्या परस्परसंबंधांच्या आकलनामधून मिळते. उपलब्ध प्रतींमध्ये

एकांडी अशी प्रत - म्हणजे जिला एका विशिष्ट गटांत किंवा परंपरेंत वसवितां येत नाही, किंवा जिचें संक्रमण सरळ एका परंपरेंतून सुसंबद्धतेनं झालें आहे अथवा एकाहून अधिक परंपरांच्या मिश्रणांतून झालें आहे, असें साधार दर्शवितां येत नाही अशी प्रत - उपलब्ध प्रतींमध्ये क्वचितच असते. त्यामुळें पाठांतरांच्या, पाठभेदांच्या सत्यप्रामाण्याचा विचार करतांना प्रतींच्या परंपरा, इतिहास, परस्परसंबंध, यासंबंधी निष्कर्षांना संहितासमीक्षेंत महत्त्वाचें अग्रगण्य स्थान मिळतें.

२/११ आतां हें सगळें पाहतांना प्रतीची वर्गवारी व त्यावरून अनुमानें व निष्कर्ष या गोष्टी ओघानेंच येतात. हे प्रतींचे वर्ग व त्यांनुसार तत्संबंधीं विचार याविषयीं पुढीलप्रमाणें विचार करतां येईल :

(१) संहितेचें एकच हस्तलिखित उपलब्ध असणें. अशा संहितांची स्वतंत्र अशी एक कोटी मानावी लागते. अशा वेळीं संहितासमीक्षेंतील पुराव्याचा सगळा भार उपलब्ध हस्तलिखितांवर पडतो. या हस्तलिखितांवरून छापलेली मुद्रित प्रत आणि त्यावरून केलेल्या इतर प्रतींमधील सर्वांत शेवटची उपलब्ध प्रत, यांचाहि विचार पुराव्याच्या छाननीसाठीं करावा लागेल. यापुढें यासंबंधीं कांहीं विचार करावा म्हटलें, तर तो प्रतबाह्य सामग्रीचा किंवा अंतःस्फुरणाचा.

(२) समान किंवा एकमुखी परंपरा असलेली संहितेची एकाहून अधिक हस्तलिखितें उपलब्ध असणें. अशा वेळीं या हस्तलिखितांची परस्पर तुलना करून त्यांमध्ये त्या सर्वांचें एक संबंधमूल असें हस्तलिखित ठरतें कीं काय, याचा शोध घ्यावा लागेल; किंवा उपलब्ध/उपलभ्य नसलेली अशी एक प्रत उपलब्ध प्रतींच्या तौलनिक अभ्यासांतून अनुमानित करतां येते का, अशी एक अनुपलब्ध/अनुपलभ्य प्रत मानतां येते कीं काय, हेंहि पाहावें लागेल. या तौलनिक अभ्यासांतून उपलब्ध हस्तलिखितांना आधार अशी एक मूलरूप प्रत अनुमानित करतां येते का, हेंहि पाहावें लागेल: (अ) अशी प्रत उपलब्ध असली किंवा अनुमानित करतां आली, तर संहितेची कुलप्रत सिद्ध करण्यासाठीं आवश्यक ते निष्कर्ष काढणें सोपें जातें. संबंधमूल ठरणाऱ्या या हस्तलिखितांशिवाय बाकी उपलब्ध हस्तलिखितें/प्रती पाठनिश्चितीच्या कामीं निरुपयोगी म्हणून अशा वेळीं दूर सारतां येतात किंवा त्याज्य ठरवितां येतात. अर्थात, यावेळींहि संबंधमूल ठरविलेली प्रत ज्यावेळीं झाली, त्यानंतरच्या काळांत ती जिथें खराब झाली असेल, सुस्थितींत राहिलेली नसेल किंवा रीतच्यावर कांहीं संस्कार झाले असतील, तर तेवढ्या भागांतील संहिता/पाठ यासंबंधीं सत्यप्रामाण्याचे निर्णय इतर साधनें, सामग्री व प्रक्रिया, यांच्याद्वारा निष्पन्न होणाऱ्या निष्कर्षांच्या साहाय्यानें घ्यावे लागतील. (आ) संबंधमूल प्रत एकेकाळीं उपलब्ध होती, पण अभ्यासकालांत उपलब्ध/उपलभ्य नसेल, तर त्यावर आधारित उपलब्ध प्रतींच्या विश्लेषणाद्वारा सिद्ध होणाऱ्या पुराव्यानुसार पाठनिश्चिती करावी लागेल. (इ) उपलब्ध हस्तलिखितांमधील संहितेमध्ये/संहितेच्या पाठांमध्ये समानता किंवा एकरूपता असणें. याचा अर्थ या सर्वांच्या मुळाशीं एक मूलरूप प्रत आहे, असा करणें शक्य असतें. यासाठी इतर वा कोणताच बाह्य पुरावा असण्याची गरज नाही. मात्र, इथें एक गोष्ट गृहीत धरून चाललें पाहिजे. ती अशी कीं, निरनिराळ्या कुलप्रतींच्या मिश्रणानेंहि उपलब्ध हस्तलिखितांच्या प्रती झालेल्या असणें शक्य आहे; पण त्या तथा होत असतांनाहि प्रती प्रामाणिकपणें व निष्ठापूर्वक यथातन्मयतेतें करण्याचे प्रयत्न झालेले आहेत. या हस्तलिखितांमधील संहितेमध्ये सर्वसामान्य एकवाक्यता असेल, किंवा अनेक ठिकाणीं परस्पर भिन्न पाठ असतील. अशा वेळीं सर्वांत जुन्या हस्तलिखितांतील संहिता/पाठ हे खरे पाठ, अशा

निष्कर्षास घाईनें येणें घोब्याचें असतें. बऱ्याच वेळां संहितासमीक्षकाचा कल सर्वांत जुन्या हस्तलिखितांतील संहिता/पाठ हे खरे पाठ, असें मानण्याच्या दिशेनें असतो, असें आढळतें.

(३) संहिता ज्या अनेक हस्तलिखितांमधून/प्रतीमधून उपलब्ध असेल, त्यांची एकमुखी किंवा समान परंपरा नसणें. अशा वेळीं यांचे प्रकार पुढीलप्रमाणे असू शकतात : (अ) कांहीं भिन्न पाठ लेखकाच्या समकालीन प्रतीमधूनहि चालत आलेले असणें. संहितेच्या विविध आवृत्तींमुळें असे भिन्न पाठ निर्माण झालेले असणें शक्य असतें. मराठींत डॉ. स. गं. मालशे यांनीं असे प्रकार 'झेंडूची फुले' या केशवकुमारांच्या कवितासंग्रहाबाबत आपल्या चिकित्सक आवृत्तींत लक्षांत घेतले आहेत. (आ) निरनिराळ्या काळांत संहितेच्या अनुमानित कुलप्रती सिद्ध झालेल्या असल्या, म्हणजे या कुलप्रतीद्वारा भिन्न-भिन्नहि पाठ सिद्ध होतात; तसेंच, निरनिराळ्या पाठभेदांतून पाठनिश्चिति केलेली असली, म्हणजेसुद्धां त्यांतून भिन्न भिन्न पाठ प्रसारित होतात. अशा जुन्या कुलप्रती किंवा त्यांतील भिन्न भिन्न पाठ चटदिशीं झटकून टाकतां येत नाहीत. कारण, अशा उपलब्ध प्रतींमध्ये प्रक्षेप कोणते, ते ठरविणें कठीण असतें. ज्ञानेश्वरीच्या एकनाथी परंपरेतील उपलब्ध प्रतीबाबत अशी अडचण निर्माण होणें अपरिहार्य असतें.

(इ) अनेकदां असें घडतें कीं, उपलब्ध भिन्न भिन्न पाठ संहितेंत हेतुपुरस्सर सुधारणा करण्यापोटीं निर्माण झालेले नसतात, तर उपलब्ध मूलरूप प्रतींत जे जुनाट पाठ अवशिष्ट असतात, त्यांमधून निवड करतांना निरनिराळ्या वेळीं स्वीकारलेल्या पाठांमुळें आलेले असतात. प्रथमदर्शनीच संभाव्य पाठभेद म्हणून लक्षांत येणाऱ्या पाठांमधून, संहितांच्या बहुतेक प्रतीमधून पाठांची निवड करावी लागते. ही निवड करतांना पाठभेदांची निर्मित ही अंतरंगमूल आहे कीं प्रतीकरणमूल आहे, हें ठरवावे लागतें. याचाच अर्थ असा कीं : (i) आपल्या व्यासंगांतून जें आकलन आपणास झालेलें असेल, त्यावरून संबंधित लेखक काय लिहिणें शक्य आहे, याविषयी संहितासमीक्षकांचें जें मत झालेलें असेल, त्यावरून ही निवड करता येते, आणि (ii) निरनिराळ्या काळांत संहितेची प्रत करणाऱ्यांनीं संहितेच्या मूळ पाठाएवजीं कोणते पर्यायी पाठ स्वीकारले, यासंबंधी विचार करून निवड करता येते. संबंधित लेखकाच्या निरनिराळ्या व निरनिराळ्या प्रकारच्या लेखनाचा संपूर्ण आणि सर्वांगीण अभ्यास ज्यानें केलेला असेल, अशा समीक्षकालाच पहिल्या प्रकारची निवड करता येईल, हें उघड आहे. तसेंच, प्राचीन लिपि, कागदपत्रांची व कोरीव लेखांची लेखन/रेखन-पद्धति, यांचा अभ्यासक दुसऱ्या प्रकारची निवड करू शकेल. सर्वांगीण संहितासमीक्षकाला या दोन्ही प्रकारचा व्यासंग आवश्यक ठरेल. जेव्हां तो या दोन्ही क्षेत्रांत स्वतः समबलानें प्रवीण नसेल, तेव्हां त्याला संबंधित क्षेत्रांतील तज्ज्ञाचा सल्ला, आधार, यांच्याद्वारें निर्णय घ्यावे लागतील. डॉ. रा. ग. हर्षे यांनीं ज्ञानेश्वरीचा विचार करतांना अक्षरवटिकेच्या संदर्भांत श्री. मो. गं. दीक्षित यांचें साहाय्य घेतलेलें सर्वश्रुत आहे.

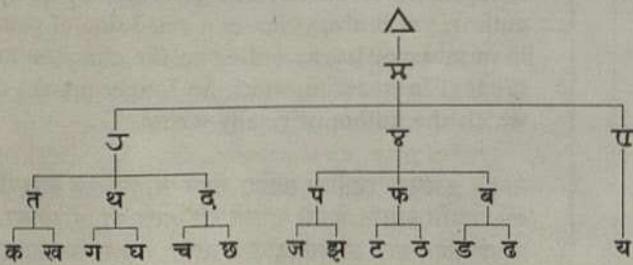
२/१२ कागदपत्र व कोरीव लेख यांच्या अभ्यासाच्या तुलनेनें हस्तलिखितांचा अभ्यास अधिक गुंतागुंतीचा असतो. कारण, कागदपत्र व कोरीव लेख हे सामान्यतः मूळ किंवा मुळाच्या प्रमाणित प्रती असतात. त्यामुळें त्यांचा काळ व त्यांचे मूळ स्वरूप, यांची निश्चिति करण्यासाठीं निश्चित ठराविक साधनांचा उपयोग करता येतो. उदाहरणार्थः हस्ताक्षर, अक्षरांचें वळण, वापरलेली शाई, कोरलेल्या अक्षरांची वटिका, इत्यादि. क्वचित् उत्तरकालीन संहितेचें लेखन, कोरीव काम, आधींच्या काळांतील हस्ताक्षर पद्धति, अक्षरांची वळणें, शाईचा प्रकार, अक्षरवटिका, यांचे अनुकरण करून संहितेचा जुनाटपणा दाखविण्याचा प्रयत्न होईल. पण असे प्रसंग तुरळक व अपवादात्मक मानले पाहिजेत. हस्तलिखितसंहिता मात्र

कितीही चांगल्या स्थितीतील व चांगल्या परंपरेतील असली, तरी मूळ संहिता प्रकट झाली किंवा लिहिली गेली, त्या काळापासून सतत इतरांनी केलेल्या प्रतीद्वारा पुढे चालत आलेली असते. त्यामुळे मध्यंतरीच्या प्रक्रियेत व काळांत तिच्या मूळ स्वरूपाहून ती किती तरी प्रमाणांत भ्रष्ट होऊन आलेली असते व अशा प्रकारे अपभ्रष्ट स्वरूपांत उपलब्ध असते. त्यामुळे निरनिराळ्या प्रकारचे आधार व पुराव्यांचे संतुलन यांच्या बळावरच तीमधील संहितेच्या व पाठांच्या सत्यप्रामाण्यांची निश्चित करावी लागते. वेळोवेळी हे पुरावे — आधार सारखे पारखून घ्यावे लागतात. नवी नवी साधनसामग्री उपलब्ध होईल, तसतसे पुन्हा पुन्हा पारखून घ्यावे लागतात. जुन्यांतली जुनी प्रत ती सत्यप्रमाण प्रत, हा एक भक्कम मानलेला निकष आज निर्विवाद मानला जात नाही. अनेक हस्तलिखितांचे मूळ एकच आहे, असे सिद्ध करता आले आणि हे मूळ हस्तलिखित उपलब्ध असले, तर संबंधित अनेक हस्तलिखितांचे मूल शून्यावर येते. संक्रमणाच्या प्रक्रियेत सतत बदलत गेलेल्या प्राचीन संहितेच्या प्रमाण पाठाचा निर्णय करतांना सर्व निकषांनी उत्तम ठरणाऱ्या हस्तलिखितांमधला पाठच विचारार्ह किंवा सत्यप्रमाण; इतर दुय्यम किंवा कनिष्ठ दर्जाच्या ठरणाऱ्या हस्तलिखितांमधील पाठ विचारार्ह नाही; असे सरघोपटपणे ठरविता येत नाही. कोणतीही परंपरा किंवा कुल नसलेल्या एकांड्या प्रतीमधील पाठ अपभ्रष्ट होण्याची शक्यता कमी, म्हणून परंपरायुक्त व कुलप्रमाण हस्तलिखितांमधील पाठापेक्षा तो सत्यप्रमाण ठरण्याची शक्यता आधुनिक संहितासमीक्षेत नाकारली जात नाही. परंपरा व कुल यांच्यावरील निष्ठेमुळे या प्रक्रियांमधून उपलब्ध झालेल्या/होणाऱ्या पाठांचे सत्यप्रामाण्य पारखून घेण्याची बुद्धि होत नाही व पर्यायी किंवा अपभ्रष्ट पाठ प्रमाण म्हणून पुढे संक्रमित केले जातात. कुलमूल पद्धतीच्या या आणि इतर मर्यादा स्वीकारून उपलब्ध हस्तलिखितांच्या प्रतीचा अभ्यास करून पाठनिश्चित व पाठदुरुस्ती यांबाबत निर्णय घ्यावे लागतील, ही गोष्ट आता आधुनिक संहितासमीक्षकांना मान्य झालेली आहे. म्हणूनच उपलब्ध प्रती व कागदपत्र यांच्या पलिकडे जाऊनहि पाठनिश्चित व पाठदुरुस्ती करता येण्याची शक्यता लक्षांत घेऊन संहितासमीक्षकाने आपली मार्गक्रमणा केली पाहिजे, ही भूमिका या क्षेत्रात स्वीकारणे अंतिम अवस्थेला अपरिहार्य आहे. येथेच कुलप्रत संहितान्वेषणाची मर्यादाहि स्पष्ट होते. या अन्वेषणाचे महत्त्व मान्य करूनहि, या मार्गाने मूलरूप प्रतीच्या कितपत जवळ जाता येईल, यासंबंधी श्री. एफ. डब्ल्यू. हॉल यांनी इषारा दिला आहे. ते म्हणतात :

“All that a proper recension of a text can effect is to report the evidence of the documents in which the text has been preserved, and to decide which documents owing to their age and character are the most trustworthy. But though in most cases this process brings us appreciably nearer to the autograph i.e. the text as it is originally written by the author, yet it always leaves a residuum of passages, greater in number or less according to the character and history of the text in question, which no longer present the words which the author originally wrote.”¹

२/१३ कुलमूल पद्धतीला मर्यादा जरूर आहेत. पण त्याबरोबरच एक वस्तुस्थिति लक्षांत घेतली पाहिजे. ती अशी की, संहितेच्या ज्या हस्तलिखित प्रती उपलब्ध होत असतात, त्या सामान्यतः सुट्या सुट्या एकांडेपणाने झालेल्या नसतात. त्या करणाऱ्यांच्या निष्ठा, श्रद्धा, उद्देश, इतिहास, इत्यादींनुसार त्यांच्या प्रतीत कांहीं वळणे, पाठ, यांचा समावेश झालेला असतो. अशा तऱ्हेने कांहीं कांहीं प्रतीत समान वैशिष्ट्ये निर्माण

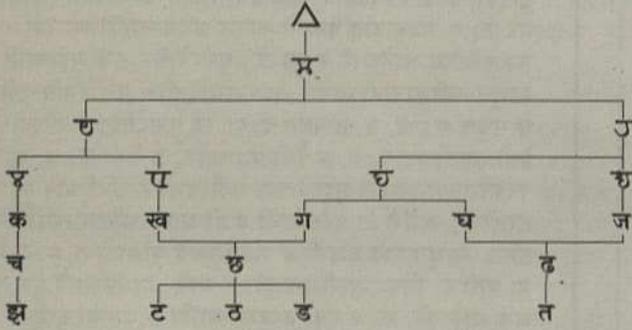
झालेली असतात. हीं वैशिष्ट्ये वेगवेगळ्या वर्गांत जमा होण्यासारखी असतात. अशा वर्गवार प्रतीतून उपलब्ध होणारे पाठ अंतिम निर्णय घेण्याच्या कामी त्या पाठांमार्गे उभ्या असलेल्या परंपरांमुळे महत्त्वाचे ठरू शकतात. म्हणून त्यांची काळजीपूर्वक छाननी होणे आवश्यक असते. त्यांतील एखादे हस्तलिखित सलग परंपरेने आलेल्या एका संहितेचे आहे की अनेक हस्तलिखितांमधून वेगवेगळे पाठ घेऊन तयार केलेले आहे, पुनरावृत्त प्रती कोणत्या, यासंबंधी निर्णय घ्यावे लागतील. जुन्या ठरणाऱ्या हस्तलिखितांमध्येहि निष्काळजीपणाने किंवा अन्य कारणांनी अपभ्रष्ट पाठ घुसले आहेत की काय, हेहि पाहावे लागेल व त्यावरून त्या हस्तलिखितांची विश्वासाहता ठरवावी लागेल. पाठांतील सारखेपणा, चुकातील सारखेपणा व वर्जनांतील सारखेपणा, हेहि हस्तलिखितांचे वर्ग ठरवितांना सामान्यतः उपयोगी पडणारे निकष मानले जातात. उदाहरणार्थः एकाच संहितेच्या समजा तीन प्रती घेतल्या. यांपैकी दोन प्रतीतील पाठ सामान्यतः सारखे आहेत. इतकेच नव्हे, तर संबंधित तिसऱ्या प्रतीत संहितेचा जो विशिष्ट भाग मिळतो, तो या दोन्ही प्रतीत गाळलेला आढळतो. अशा परिस्थितीत निष्कर्ष निघतो तो असा की, या दोन प्रती एकाच परंपरेतील आहेत आणि त्या आधीच्या कोणत्या तरी समान प्रतीवरून नकललेल्या आहेत; आणि तिसरी प्रत या दोहोंहून वेगळ्या परंपरेतील होय; प्रस्तुत दोन प्रती जिच्यावरून नकलल्या गेल्या असतील, तीहून भिन्न प्रतीवरून ही तिसरी उपलब्ध प्रत नकललेली आहे. पाठ निश्चित करतांना या दोन परंपरांचे पाठ विचारांत घ्यावे लागतील. ज्या दोन प्रतीतील पाठ सामान्यतः सारखे आढळले असतील, त्या दोन प्रतीपैकी एक दुसरीवरून नकललेली आहे, असे सिद्ध करतां आले, तर ही नकललेली प्रत पाठ निश्चित करतांना विचारांत घेण्याचे कारण उरणार नाही. या दोन प्रती स्वतंत्रपणे आधीच्या एका समान प्रतीवरून नकललेल्या असतील आणि ही मूळ प्रत उपलब्ध झाली, तर या दोन्ही नकललेल्या प्रती पाठनिश्चितीच्या संदर्भात बाजूला सारण्यासारख्या ठरतील. अशा तऱ्हेने निर्णय घेण्यासाठी उपलब्ध प्रतीचे परस्पर संबंध जितके निविवादपणे निश्चित करतां येतील, तितके पाठनिश्चितीचे कार्य सुलभतेने करणे शक्य होईल. म्हणून उपलब्ध प्रतीचे परस्पर संबंध व त्यांचे मूळ निश्चित करण्यासाठी कुलमूल पद्धतीचा अवलंब करणे उपयुक्त ठरते. जुन्यात जुन्या प्रतीतला पाठ कोणता असणे शक्य आहे आणि चांगल्या परंपरेतून संक्रमित होत आलेला पाठ कोणता, यासंबंधी निर्णय घेण्यास कुलमूल पद्धतीचे साहाय्य होते. या पद्धतीच्या साहाय्याने निर्णय घेण्यासाठी प्रती-प्रतीचे जे संबंध निष्पन्न केले असतील, त्यांचे प्रतीकात्मक आणि दृष्टिक्षेपांत सर्व संबंध लक्षांत येतील असे आरेखन करणे केव्हाहि सोयीचे असते. संकर न झालेल्या प्रतीच्या तौलनिक अभ्यासाचा आरेखनात्मक एक कृतिबंध पुढीलप्रमाणे नजरेसमोर आणतां येईल :

२/१४ या तक्त्यांत १ चिन्हांने दर्शविलेली प्रत ही लेखकाची हस्ताक्षर प्रत म्हणून समजावी अशी प्रत आहे. २ या (मोडी) अक्षरांने दर्शविलेली प्रत ही मूलरूप आहे. ही हस्ताक्षर प्रतीवरून नकललेली आहे ३, ४ आणि ५ या (मोडी) अक्षरांनी दर्शविलेल्या प्रती या मूलरूपावरून नकला करतांना झालेल्या तीन परंपरांच्या कुलप्रती आहेत. येथील ३, ४, ५, ६, ७, ८ या प्रती उपलब्ध/अपलब्ध नाहीत. त, थ, द या प्रती ३ वरून नकललेल्या आहेत, असे सिद्ध करता येईल किंवा तसे अनुमान करता येईल. असा पुरावा/आधार आपणांस उपलब्ध झाला आहे. तसेच प, फ, ब या ४ वरून नकललेल्या आहेत, असे म्हणता येईल. पुढे त वरून क, ख, या स्वतंत्रपणे, थ वरून ग, घ, या स्वतंत्रपणे, द वरून च, छ या स्वतंत्रपणे झालेल्या प्रती उपलब्ध आहेत. या सर्व प्रती एका परंपरेतल्या आहेत. तसेच प वरून ज, झ; फ वरून ट, ठ आणि ब वरून ड, ढ, या सर्व दुसऱ्या परंपरेतल्या उपलब्ध प्रती आहेत. तिसऱ्या परंपरेतील य ही एकच उपलब्ध प्रत सरळ ५ या (मोडी) अक्षरांने निर्देशिलेल्या अनुपलब्ध/अनुपलब्ध प्रतीवरून नकललेली आहे, असे अनुमान करता येईल इतका पुरावा/आधार मिळाला आहे. इथे त, क, ख या प्रतीत कांहीं भेद नसेल, तर क, ख विचारांत घेण्याचे कारण उरत नाही. त्या ज्या त वरून नकललेल्या आहेत ती त प्रत ३, परंपरेतील एक महत्त्वाची उपयुक्त प्रत म्हणून स्वीकारावी लागेल. याचप्रमाणे हीच परिस्थिति गृहीत करून थ, ग, घ मधून थ; द, च, छ मधून द, या ७ परंपरेतल्या महत्त्वाच्या उपयुक्त प्रती ठरतील; प, ज, झ पैकीं प; फ, ट, ठ पैकीं फ; ब, ड, ढ पैकीं ब या ४ परंपरेतल्या अशाच महत्त्वाच्या प्रती तशीच परिस्थिति गृहीत करून ठरतील; आणि ५ परंपरेतली य ही प्रत अर्थातच स्वतंत्रपणे महत्त्वाची ठरेल. म्हणून पाठ नोंदणी व पाठसंतुलन यांसाठी त, थ, द, प, फ, ब, य या प्रतीची निवड आपोआप होऊन जाते. या ठिकाणी एक गृहीतकृत्य असे आहे की, क, ख एका बाजूला आणि त दुसऱ्या बाजूला यांमध्ये आणखी प्रती झाल्या असणे शक्य आहे; तसेच ग, घ व थ यांच्यामध्ये; च, छ व द यांच्यामध्ये; ज, झ व प यांच्यामध्ये; ट, ठ व फ यांच्यामध्ये; ड, ढ व ब यांच्यामध्ये इतर प्रती झाल्या असतील. पण यांपैकी कोणतीच प्रत उपलब्ध/उपलब्ध नाही आणि त्यासंबंधी कांहीं सांगता येईल, अनुमान करता येईल, असा प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष कांहींच पुरावा/आधार साधनसामग्रीद्वारा आपणापुढे आलेला नाही. ५ आणि य यांच्यामध्येहि अनेक प्रती झालेल्या असणे सहज शक्य आहे, पण त्यासंबंधीहि आपणांस कांहीं नमूद करता येत नाही. पण पाठ नोंदणीसाठी/पाठसंतुलनासाठी घेतलेल्या प्रतीत य ही प्रत सर्वांत महत्त्वाची ठरण्याची शक्यता अधिक प्रमाणांत आहे. कारण ५ या कुलमूलावरून सरळ झालेली ती उपलब्ध प्रत असण्याची शक्यता आहे. क, ख या एकमेकांमध्ये व त, क, ख यांमध्येहि भेद असेल, तसेच ग, घ मध्ये व थ, ग, घ मध्ये, च, छ मध्ये व द, च, छ मध्ये, ज, झ, मध्ये व प, ज, झ मध्ये, ट, ठ मध्ये तसेच फ, ट, ठ मध्ये, ड, ढ मध्ये व ब, ड, ढ मध्ये भेद असतील आणि हे भेद पाठभेद, पाठांतर, या स्वरूपाचे असतील, तर मग या सर्वच प्रती पाठनोंदणी/पाठसंतुलन यांसाठी स्वीकाराव्या लागतील. पण पाठनिश्चितीच्या वेळी क, ख, ग, घ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ या प्रतीपेक्षां य प्रत, म्हणजे तिच्यातील पाठ, हे महत्त्वाचे ठरतील. कारण य ही प्रत ५ या कुलमूलावरून सरळ नकलली गेली असण्याची शक्यता आहे, तर बाकी निर्देशित प्रती व त्यांच्या कुलमूल प्रती यांमध्ये प्रती झालेल्या आहेत व त्या उपलब्ध आहेत. त्या निर्देशित प्रतीपेक्षां महत्त्वाच्या ठरतात. आतां ३, ४, ५, या परंपरांतील कोणती परंपरा महत्त्वाची, हे त्या त्या परंपरांच्या इतिहासावरून ठरवावे लागेल. तसेच, या परंपरांतील उपलब्ध प्रतीतील पाठांचा (संहितासमीक्षकाच्या व्यासंगातून सिद्ध होणारे) लेखकाचे व्यक्तिमत्व, त्याच्या इतर कृतींमधून निदर्शनास येणारी

लेखकाची वैशिष्ट्ये, इतर कालसापेक्ष गोष्टी, यांच्याशी कितपत मेळ बसतो, हे पाहून पाठनिश्चिती करण्याबाबतचे निर्णय घ्यावे लागतील. हीं निर्णयात्मक अनुमाने प्रतिभावंताच्या अताकिक स्फुरणामुळे विवाद्य किंवा चुक ठरण्याची शक्यता लक्षांत घेऊनहि या पद्धतीने अशींच अनुमाने करावी लागतील. ही व यापूर्वी नोंदलेली कुलमूल पद्धतीची मर्यादा मानून इतपत निष्कर्ष काढता येतात, एवढे नक्की.

२/१५ संकर झालेल्या उपलब्ध प्रती लक्षांत घेऊन संहितेच्या प्रतीचा तौलनिक अभ्यासाचा एक आरेखनात्मक कृतिबंध पुढीलप्रमाणे मांडता येईल :

२/१६ मागील कृतिबंधाप्रमाणेच या कृतिबंधांत चिन्हांचे व मोडी-देवनागरी लिपीतील अक्षरांनी निर्देशित प्रतींचे संकेत आहेत. इथे 'ए' या परंपरेतील क; आणि क वरून च, व च वरून झ अशा प्रती आहेत. क, च, झ यांत काहीच पाठभेद नसतील, तर च, झ या क च्या निव्वळ नकला मानून बाजूला सारता येतील. फरक पाठभेदांच्या स्वरूपाचे असतील, तर त्यांचा पाठनोंदणी/पाठसंतुलनासाठी उपयोग करून अभ्यास करावा लागेल. छ व ढ या संकर प्रती आहेत. यांतील छ वरून झालेल्या ट, ठ, ड या प्रतींत परस्पर तसेच छ प्रतीनुसार पाठभेद नसतील, तर त्या छ च्या निव्वळ नकला मानून फक्त छ प्रत लक्षांत घ्यावी लागेल. या प्रतींत ख व ग या अनुक्रमे ए, व, ए या परंपरांतील प्रतींचा कितपत व कसा संकर झाला आहे, हे पाहता येते. यावरून ए आणि ए या भिन्न परंपरांचे संबंध दृष्टिपथांत आणता येतील. तसेच, त व ढ यांचे संबंध, ढ मध्ये घ, ज, यांचा संकर कसा व कितपत, घ व ज या अनुक्रमे ए व ए परंपरांतल्या प्रती असल्यामुळे ढ मध्ये या दोन परंपरांचे संकर कसे व कितपत झाले आहेत हे पाहता येते. यावरून छ व ढ यांचे संबंध स्पष्ट होऊ शकतात. तसेच ए छ आणि ए या तीन परंपरांचे संबंध कळून येण्यास मदत होते. साहजिकच ए व उ या दोन कुलमूल प्रतींचे परस्परांचे संबंध तपासता येतात. या निरीक्षणाद्वारे ए परंपरेतील ए प्रत व त्यावरून झालेल्या क, च, झ या प्रती तुलनेने शुद्ध परंपरेच्या प्रती ठरतात. त्यावरून उ परंपरेतील पाठांची बऱ्याच प्रमाणांत

अनुमानित निश्चित करतां येईल. या कृतिबंधाच्या आघारें ढ, ए, छ, च या प्रतीतील पाठांचे अनुमान करतां येईल व त्यावरून ए आणि उ या प्रतीतील पाठांचेहि. पण ए व उ या दोन परंपरांतील कोणती स्वीकारावी, याचा निर्णय या संबंधदर्शनाच्या साहाय्यानें मात्र करतां येणार नाही. प्र पर्यंत जाण्याचा मार्ग या पद्धतीच्या बंधनांत इथें कुठित होतो. संकर झालेल्या व संकर न झालेल्या अशा दोन्ही स्वरूपांतील संहितांबाबत कुलमूल पद्धतीनें जातांना एका विशिष्ट टप्प्याला पूर्णविराम घ्यावा लागतो; व हा पूर्णविराम मूलरूप प्रत हा नसतो. हस्ताक्षर प्रत तर दूरच राहाते. असें असलें, तरी संकर प्रतीतले समान पाठ कोणते, त्यांच्यांत जी अपभ्रष्टे असतात, त्यांतील साम्य काय आणि अंतःस्फुरणानेंहि संभाव्य पाठ कोणता, यांबंधीं निर्णय घेणें जेव्हां अवघड असतें, तेव्हां असा पाठ कोणता असणें शक्य आहे, याबाबतींत ही पद्धति मार्गदर्शक ठरू शकते. शिवाय, संकरप्रत ज्या प्रतीवरून केलेली असेल, त्यांपैकीं एखादी गहाळ झाली, तर त्या प्रतीत कोणते पाठ होते, तें ठरविण्यासहि ही पद्धत उपयुक्त ठरते. वरील कृतिबंध नजरेसमोर ठेवून पाहावयाचें झालें तर —

ख, ग या प्रतीतील ख प्रत गहाळ झाली, तर छ प्रतीत असलेले, पण ग प्रतीत नसलेले पाठ ख प्रतीतले असले पाहिजेत, असें अनुमान करतां येते. अशा रीतीनें ख प्रतीतील पाठांची निश्चित करतां येते.

२/१७ कुलमूल पद्धतीनें संहितेच्या पाठनिश्चितीला एका विशिष्ट टप्प्याला पूर्णविराम द्यावा लागत असला, तरी तो त्या संहितेच्या प्रतिशुद्धीच्या प्रक्रियेंतला पूर्णविराम ठरत नाही. पुढची प्रक्रिया कुलमूल पद्धतीद्वारे येणारे निष्कर्ष स्वीकारून पुढें चालू ठेवावी लागते. अशा अवस्थेंत संहितासमीक्षक हा वाङ्मयीन समीक्षित जाता व निपुण असावा लागतो. वाङ्मयीन समीक्षेचें ज्ञान कुलमूल पद्धतीनें जातांनाहि उपयुक्त असतें. पण पुढच्या प्रवासांत तें अत्यावश्यक बनतें. तौलनिक वाङ्मयीन समीक्षेच्या निकषांचेंहि भान त्याला राखावें लागतें. इतकेंच नव्हे, तर परंपराबद्ध व चाकोरीबद्ध दृष्टिकोनांतून अवश्य तेथें बाहेर पडून विचार करण्याचा व निष्कर्ष काढण्याचा लवचिकपणाहि त्याच्या ठायीं असावा लागतो. सारासार विचार, तारतम्य बुद्धि आणि साधनें — पुरावे, यांच्या साहाय्यानें, पण संहितेचें लुप्त दुवे सांधणें, निर्माण करणें, यासाठीं आवश्यक ती कल्पक बुद्धिहि त्याच्या ठिकाणीं असणें प्राप्त आहे. यांपैकीं कोणत्याहि बाबतींत तो जियें व जितका कमी पडेल, तिथें व तितकी त्याच्या प्रतिशुद्धींत उणीव राहील.

२/१८ कुलमूल पद्धतीनें किंवा त्याहि पुढे जातांना संहितासमीक्षकाला मुळाच्या दृष्टीनें संशयास्पद वाटणारे, पण अर्थपूर्ण ठरणारे, असे पाठ स्वीकारावे लागले असणें शक्य आहे व त्याची जाणीवहि त्याला असते. तेव्हां, असे दुरुस्त पाठ किंवा अशी पाठनिश्चिति संहितेच्या संपादित आवृत्तींत संबंधित शब्दाखालीं *M* अशी नागमोडी रेखा काढून दर्शविण्याचा संकेत आहे. तसेंच, एखादा अर्थपूर्ण पाठ, त्याला कुलमूल पद्धतींत स्थान नसलेल्या प्रतींत अनेक वेळां सांपडणें शक्य असतें. या प्रतीची विश्वासाहता फारच सामान्य स्वरूपाची किंवा कमी प्रतीची असते. शिवाय, प्रतींच्या सर्वसामान्य कुलपरंपरेंत तिचें स्थान शोधण्यामुळें महत्त्वाचा किंवा मौल्यवान असा निष्कर्ष हाती येण्याची शक्यता नसते. पण, अर्थपूर्णतेच्या दृष्टीनें असा पाठ प्रतिशुद्ध आवृत्तींत किंवा चिकित्सक आवृत्तींत अथवा कुलप्रत संहितान्वेषणांत स्वीकारून संहिता सिद्ध करावी, असें त्याला पटलेलें असतें. अशा वेळीं हा संबंधित पाठ स्वाभाविकच भ्रष्ट प्रतींतला म्हणून नमूद करावयाचा असतो. असें नमूद करतांना

या पाठाला तळटीप देऊन तेथे प्रतीचे संकेतचिन्ह देण्याची एक प्रथा आहे. या प्रथेनुसार ही संबंधित प्रत भ्रष्ट आहे, याचे पूर्वज्ञान वाचकाला आवश्यक असते. त्या अभावीहि हे दर्शविण्याची पद्धत म्हणजे हा पाठ \neq अशा चिन्हांने/प्रतीकाने दर्शविणे ही होय.

२/१९ आधार, अनुमान व अंतःस्फुरण या तिन्ही शक्तींचा प्रसंगपरत्वे उपयोग करून संहितासमीक्षा करावयाची असते, हे आतां उघड आहे. तसेच, यासाठी संहितासमीक्षेची म्हणून एक पद्धति व यंत्रणा मार्ग उभी करावी लागते, हेहि स्पष्ट आहे. इतके करूनहि प्रतिशुद्धि ही लेखकाला अभिप्रेत संहिता आहे, अशी शंभर टक्के ग्वाही देतां येत नाही; तशी शक्यता असते. म्हणून अनमानघपक्याने आपणांस योग्य वाटते ते पाठ स्वीकारून प्रतिशुद्धि केली, तर भ्रष्ट संहिताच फोंफावण्याची शक्यता अभ्यासकांना जाणवलेली नाही, असे नाही. म्हणूनच एफ. डब्ल्यू. हॉल यांनी नमूद करून ठेवले आहे की, " many people tend to record textual criticism as a disease " पण या आक्षेपांत त्यांना अर्थ वाटला नाही, म्हणून पुढे त्यांनी स्पष्ट केले, तें असे की :

" But it is neither a disease nor a science, but simply the application of common sense to a class of problems which be set all inquiries whose evidence rest upon the authorities of manuscripts documents " "

संहितासमीक्षेवरचा एक आक्षेप निरस्त करतांना श्री. हॉल यांनी तिला शास्त्राच्या पदावर बसवतां येणार नाही, असा निर्णय देऊन टाकला आहे. इतकेच नव्हे, तर संहितासमीक्षेतील निष्कर्षांना सामान्य ज्ञानाच्या पायरीवर आणून बसविले आहे. अंतःस्फुरणाचा आधार घेऊन संहितासमीक्षेच्या क्षेत्रांत मनमानी कारभार चालला असतांना या अभ्यासक्षेत्राबाबतची अविश्वसनीयता दूर करण्यासाठी श्री. हॉल यंना बहुधा हे क्षेत्र सामान्य ज्ञानाच्या पायरीवर आणून या क्षेत्रातील विचार मानवी बुद्धीच्या व व्यवहाराच्या क्षेत्रांत किती सहज व नैसर्गिक आहे, हे दर्शविण्याची आवश्यकता भासली असावी; आणि या परिस्थितीनुसार संहितासमीक्षेला विश्वासाहता प्राप्त करून देण्यासाठी या सामान्य ज्ञानाला ही हस्तलिखित कागदपत्रांच्या पुराव्याची बैठकहि निरीक्षणासाठी/संशोधनासाठी अनिवार्य असते, हे त्यांनी दाखवून दिले असावे. पण या पुराव्याच्या बैठकीमुळेच या प्रक्रियेला एक शास्त्रीय रूप प्राप्त होते. म्हणूनच की काय, श्री. हॉल यांच्या आधीच श्री. जे. पी. पोस्टगेट यांनी संहितासमीक्षेसंबंधी नोंद करतांना " a general term given to the skilled and methodical application of human judgment to the settlement of texts. " " असे म्हणून ठेवले आहे. श्री. हॉल यांच्या हस्तलिखित पुराव्याच्या आधारावरील निरीक्षणाला/संशोधनाला पोस्टगेटनी सांगितलेल्या संहितेच्या संस्थापनेच्या कामी मानवी निकषबुद्धीच्या कौशल्यपूर्ण व पद्धतशीर उपयोजनाची जोड दिली की, या प्रक्रियेला शास्त्रीयतेचे स्वरूप प्राप्त होऊन संहितासमीक्षा शास्त्रपदावर हक्क सांगू शकते. संहितेचे संस्थापन म्हणजे (सर रिचर्ड सी. जेब यांच्या शब्दांत) :

" to determine as nearly as possible the words written by the author of the original text, wherever the reading has become corrupt or doubtful. " "

हा निष्कर्ष ओघानेच येतो. लेखकारने मुळांत लिहिलेल्या संहितेचे पाठ जिथें भ्रष्ट किंवा संशयास्पद बनले असतील, तेथील शब्दांची जवळ जवळ लेखकाच्या मूळ संहितेंतील शब्दांशी संभाव्य जुळणी करावयाची, तर त्यासाठी कांहीं पद्धति ठरवून घेतली पाहिजे. फ्रेडसन थायर बॉवसें यांनी प्रतिपादन केल्याप्रमाणें या पद्धतीची दोन अंगे मानतां येतील. तीं अशी :

“ (1) The establishment of a text in its purest and most correct form, limited by the evidence of preserved documents; and (2) the application of techniques, including critical judgment, to clear a text of errors still present in the established or documentary form. The end of the second process is to approximate that correctness which would have appeared in the authorial fair copy of a text.”¹⁴

संहितासमीक्षाशास्त्राच्या प्रक्रियेनें संहितेंतला शुद्धतम आणि सर्वात बिनचूक असा पाठ, कागदोपत्री उपलब्ध पुराव्याच्या मर्यादित ठरवावयाचा आणि त्यासाठी मानवी चिकित्सक बुद्धीसह सर्व तंत्रांचें उपयोजनहि करावयाचें, असें या प्रक्रियेचें दुहेरी स्वरूप मानण्यांत आलें आहे. या दुहेरी स्वरूपाच्या प्रक्रियेनें सिद्ध होणारी संहितासमीक्षा म्हणजे अर्थातच बॉवसें यांच्या मतें :

“ ... the application of logical method to analysing the relationship between preserved and inferential forms of a text, followed by the application of various techniques, including critical judgment, designed to establish what will ordinarily be the single definitive form of the text.”¹⁵

अखेर निश्चयात्मक स्वरूपांत प्रस्थापित करावयाचें असतें तें संहितेचें एकच एक पाठांतर. तें निश्चित होतें उपलब्ध, तसेंच अनुमानित प्रतीतील पाठांतरांच्या संबंधांचें तार्किक पद्धतीनें विश्लेषण केलें असतां. या तार्किक विश्लेषणांतून निष्कर्ष काढण्यासाठी चिकित्सक मूल्यमापनाचें आणि इतर अनेक तंत्रांचें उपयोजन करावयाचें असतें. निरनिराळ्या पूर्वसूरीच्या सूत्रांच्या आणि प्रतिपादनांच्या समन्वयांतून या रीतीनें संहितासमीक्षेचें स्वरूप निश्चित करतां येतें, तिची शास्त्रीयता प्रस्थापित होते आणि तिच्या सिद्धीसाठी उपयोजित करावयाची यंत्रणा व तिची अंगे स्पष्ट करून घेतां येतात.

(३) संहितासमीक्षा/संकल्पना आणि संज्ञा

३/१ Textural Criticism : संहितासमीक्षा :

ज्या विषयाचा आणि प्रक्रियेचा विचार प्रस्तुत आहे, त्यासाठी सर्वात प्रथम ज्या संज्ञेचे विवरण अपेक्षित आहे, तिचा निर्देश येथे 'संहितासमीक्षा' या मराठी शब्दाने करित आहे. हा शब्द आतांपर्यंत वाचकांच्या परिचयाचा झाला आहे. प्रस्तुत नामसंज्ञेची मराठीत जी अल्पस्वल्प प्रथा आहे, त्या प्रथेप्रमाणे इथे 'संशोधन' आणि 'चिकित्सा' या क्रियांना प्राधान्य दिलेले किंवा मिळालेले आहे. त्यामुळे या नामसंज्ञेसाठी योजलेल्या परिभाषेत पाठसंशोधन, पाठसंशोधनशास्त्र, संहितासंशोधन, संहितासंशोधनशास्त्र, पाठचिकित्सा, पाठचिकित्साशास्त्र, संहिताचिकित्सा, संहिताचिकित्साशास्त्र, असे शब्द येतात. या ठिकाणी 'शास्त्र' या शब्दाला पर्यायी शब्द म्हणून न्वचित् 'विद्या' किंवा 'तत्त्व' या शब्दांची योजनाहि झालेली आहे.

'संशोधनासाठी संशोधन' किंवा 'चिकित्सेसाठी चिकित्सा' असा विचार या प्रक्रियेत ग्राह्य आहे किंवा विचार करण्यासारखा आहे, असे दिसत नाही. तेव्हा, संशोधनाची, चिकित्सेची कांहीं उद्दिष्टे असतात व या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी, त्या दिशेने संशोधन, चिकित्सा या क्रिया घडत असतात. संशोधन, चिकित्सा, यांच्याद्वारा कांहीं कार्ये करावयाची असतात, गांठावयाची असतात. त्यासाठी, त्या दिशेने संशोधन, चिकित्सा होत असते. याचाच अर्थ असा की, संशोधन, चिकित्सा, या कृति स्वयंपूर्ण, स्वयंसिद्ध किंवा स्वयंपर्याप्त नाहीत. या कृतींच्या आधारात कांहीं निष्कर्ष काढावयाचे असतात, काढले जातात; कांहीं निर्णय घ्यावयाचे असतात, घेतले जातात. यासाठी उपलब्ध सामग्रीची चिकित्सा, अनुपलब्ध सामग्रीचे संशोधन, या गोष्टी अवश्य असतात. या सामग्रीची नियोजित कार्यासाठी ग्राह्याग्राह्यता ठरवतांनाहि त्यासाठी कांहीं कसोट्या निश्चित कराव्या लागतात आणि त्यानुसार मूल्यमापनहि करावे लागते, करावयाचे असते आणि केलेहि जाते. कसोट्या निश्चित करणे, मूल्यमापन करणे, या गोष्टी आणि यांसाठी ज्या प्रक्रियांचा अंगीकार करावयाचा त्या प्रक्रिया, यांचे क्षेत्र हे समीक्षेचे क्षेत्र आहे. तेव्हा, हा अभ्यास, त्याची प्रक्रिया आणि हे शास्त्र यांची नामसंज्ञा संशोधन, चिकित्सा, या संज्ञांच्या पलकडची, समीक्षणी निगडित असणारी असली पाहिजे, हे उचड आहे. संशोधन, चिकित्सा, या शब्दांनी अंकित अशी ही नामसंज्ञा निश्चित करणे, म्हणजे या क्रियेची संबंधित गोष्टींचा विचार करतां ही अव्याप्ति ठरते.

प्रारंभिक कालांत किंवा प्रस्तुत विषयाची परिभाषा संक्रमणकालांतून जात असते तेव्हा कामचलाव किंवा तात्काळ कार्यफलदायी म्हणून अशा कांहीं संज्ञा तात्पुरत्या वापरून कार्यभाग उरकणे स्वाभाविक असते. हे अपरिहार्यच असते. पण अशा वेळीं कांहीं संज्ञा कांहीं काळ परिस्थितिजन्य अपरिहार्यतेने वापरल्या गेल्या, त्या बहिवाटीत राहिल्या, एवढ्यासाठी त्यांनाच रूढ म्हणून चिकटून राहणे, त्यांचा पुनर्विचार न करणे, ही कृति आणि वृत्ति गतिशील विचाराशी व शास्त्रीय दृष्टिकोनाशी सुसंगत नाही. 'शास्त्रादरूढिबंलीयसि' असे म्हणण्यासाठी परंपरा जुनी आणि प्रभावी असावी लागते. या परंपरेने तत्क्षेत्रीय विचार प्रगल्भ बनलेला हवा. प्रस्तुत विषय आणि त्यासंबंधी विवेचनाची परिभाषा हे विषय बाल्यावस्थेत व संक्रमणशील असतांना रूढि, प्रथा, यांचे बळ त्यांच्यामागे उभे करण्याचा प्रयत्न करणे, हा एक बदतोव्याघात आहे. या बदतोव्याघातास मान्यता देणे, म्हणजे संशोधन, चिकित्सा, विवेचन आणि शास्त्रप्रगति, यांची मूलप्रेरणा नाकारणे होय. प्रस्तुत विषयाची परिभाषा संक्रमणशील अवस्थेत असतांना या बाबतीत 'शास्त्रादरूढिबंलीयसि' मानणे अयोग्य.

‘संहिता’ ही ‘पाठां’चीच बनलेली असते. तेव्हां, संहितासमीक्षेत पाठसमीक्षा अंतर्भूत असतेच, हें ओघानेंच आलें. समीक्षेला संशोधन व चिकित्सा आधारभूत असते. त्यामुळें समीक्षेत संशोधन व चिकित्सा समाविष्ट होतात. ‘समीक्षा’ हा मराठी शब्द इंग्रजीतील criticism या संज्ञेचा पारिभाषिक प्रतिशब्द आहे. आणि या संकल्पनेची अभिव्यक्ति करणारी प्रभावी आणि या क्षेत्रातील विचार प्रगल्भ करणारी सार्वत्रिक व एकवाक्यतेची परंपराहि या शब्दामागें उभी आहे. तेव्हां, ‘संहितासमीक्षा’ ही संज्ञा textual criticism या अर्थी वास्तव आणि व्यवहार्यहि ठरते.

‘संहितासमीक्षा’ या संज्ञेचा ‘साहित्यसमीक्षा’ या संज्ञेशीं घोंटाळा होण्यासारखा नाही. कारण या दोन संज्ञांमधील ‘संहिता’ आणि ‘साहित्य’ हे दोन शब्द पुरेसे स्पष्ट, भिन्न आणि व्यवच्छेदक आहेत. शास्त्रविचार करणाऱ्याला हें भान राखणें दुरापास्त नाही. त्यामुळें या दोन संज्ञांचें अर्थ दृष्ट्या व व्यवहार दृष्ट्या वेगळेपण निर्देशित होतें.

‘विद्या’ हा शब्द ‘शास्त्र’ या शब्दापेक्षां अर्थानें आणि कक्षेनें व्यापक आहे. ‘शास्त्र’ ही एक विद्या आहे. ‘विद्ये’त अशीं अनेक शास्त्रें व विषय समाविष्ट होतील. तेव्हां, ‘शास्त्र’ या शब्दानें जें व्यक्त करावयाचें, त्यासाठी ‘विद्या’ या शब्दाची योजना करणे शक्य नाही. म्हणून Science of Textual Criticism – या अर्थी शब्दाची योजना करावयाची असेल, तेव्हां ‘संहितासमीक्षाशास्त्र’ या संज्ञेचा अवलंब करणें उचित. नव्याच विषयांत विचार प्रकट करण्याचे प्रयत्न होत असतांना ‘शास्त्र’ या शब्दाचें औचित्य असतांना ‘विद्या’ हा शब्द त्या ठिकाणीं वापरला गेला असला, तर तें समजण्यासारखें आहे. पण या विषयांतील शास्त्रीय परिभाषेच्या संक्रमणांत ‘विद्या’ ही संज्ञा अधिक व्यापक संकल्पनेच्या निर्देशासाठीं वेगळी काढून इथें ‘शास्त्र’ या संज्ञेचा वापर करणें युक्त ठरतें.

या विषयाचा विचार करतांना केवळ ‘तत्त्वां’ चा खल करावयाचा नसतो. या विषयांतील समीक्षेचा एकूण व्यवहार, त्यांत अंतर्भूत प्रक्रिया, विषयाची मांडणी, विवरणपद्धति, कार्यरचना, यांचाहि विचार व खल यांत समाविष्ट आहे. तेव्हां, येथील विचाराची, कृतीची आणि कार्याची व्याप्ति ‘तत्त्व’ विचाराइतकी मर्यादित नाही. ‘चिकित्सा’ ही या प्रक्रियेची व विषयाची अंतिम मर्यादा नाही, हें येथें या आधीं स्पष्ट केलें आहे. साहजिकच यांतून निष्पन्न होणारी गोष्ट म्हणजे ‘चिकित्सातत्त्व’ ही संज्ञा इथें अव्याप्त ठरेल. तेव्हां तिची योजना या एकूण शास्त्राचा निर्देश करण्यासाठीं करतां येणार नाही, हेंहि उघड आहे. अर्थात् परिभाषेच्या संक्रमणकालांत अशा शब्दाची योजना करून कार्यभाग उरकण्याचा प्रयत्न झाला असला, तर परिभाषानिश्चितीच्या प्रयत्नांतील तो एक टप्पा आहे, असें मानून त्याचा पुनर्विचार करणें भाग आहे.

‘ग्रंथसंपादन’ हें संहितासमीक्षेचें एक उद्दिष्ट असतें. पण ग्रंथसंपादनांत संहितासमीक्षेत अंतर्भूत न होणारीं कांहीं अंगें असतात. ग्रंथाच्या संहितासंपादनाला संहितासमीक्षेचा नितांत उपयोग होतो. पण संहितासंपादनापलिकडचीं ग्रंथसंपादनांतील अंगें संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेनें आणि तिच्या कक्षेत राहून पुरीं करतां येणार नाहीत. अर्थ, भाष्यें, स्पष्टीकरणें, व्याकरण, भाषा, शैली, टीपा, टिप्पणी, रसग्रहण, गुणदोष-दर्शन, साहित्यसमीक्षा, अशीं अनेक अंगें संहितासमीक्षेच्या कक्षेबाहेरचीं, पण ग्रंथसंपादनाच्या कक्षेतलीं आहेत. साहजिकच, ‘ग्रंथसंपादनशास्त्रीयचिकित्सातत्त्व’ या संज्ञेनें प्रस्तुत विषयांत जें

अपेक्षित तें व्यक्त होत नाही. चिकित्सा, तत्त्व, या शब्दांच्या प्रस्तुत संदर्भातल्या मर्यादा या आधीच स्पष्ट केल्या आहेत. त्या अंगानें ही संज्ञा यथार्थ ठरतच नाही.

पुन्हां, 'ग्रंथसंपादनशास्त्रीयचिकित्सातत्त्व' या शब्दाला संज्ञा म्हणणें कितपत यथार्थ ठरेल ? हें एका प्रकारें वर्णन नाही का ? 'वर्णन' आणि 'संज्ञा' यांत कांहीं फरक नाही का ? शिवाय, या शब्दाची रचना, घटना, संस्कृत भाषेच्या सामासिक प्रकृतीला जितकी जुळती मिळती आहे, तितकी ती मराठीच्या शब्दघटनेच्या प्रकृतीला साजेशी नाही, हें सहज लक्षांत येईल. संस्कृत भाषेंतील प्रस्तुत विषयाच्या विवेचनांत हा शब्द जितका अवरोधेण बसून जाईल, तितका तो मराठी भाषेंतील विचारांत ग्राह्य ठरणार नाही. पारिभाषिक शब्दांची जडणघडण करतांना केवळ भाषिक कुलाचा विचार करून निभावणारें नाही, तर संबंधित भाषेच्या प्रकृतीचा, तिच्या सहज व्यवहाराचा त्याहून अधिक विचार केला पाहिजे, हें प्रस्तुत संदर्भानें विशेष लक्षांत येईल. आपद्धर्म आणि अगतिक परिस्थिति ही वेगळी. अशी अवस्था या विषयांत प्राप्त झालेली आहे, असें दिसत नाही.

या सर्व गोष्टींचा साकल्यानें विचार करतां इंग्रजीतील textual criticism या संज्ञेला मराठीत 'संहितासमीक्षा' हा पारिभाषिक शब्द स्वीकारणें व वापरणें उचित, युक्त आणि अर्थवाही ठरेल.

३/२ Scriptal Fixation : लिप्यंकन/प्रथम लिप्यंकन : संहितासमीक्षा करतांना निरनिराळ्या प्रक्रियांची आणि टप्प्यांची यथोचित आणि नेमकी मांडणी होणें आवश्यक असतें. यासाठी पहिली आवश्यक गोष्ट म्हणजे स्वीकृत साहित्य लिखित स्वरूपांत स्थिरपद झालेलें असलें पाहिजे. स्थिरपद म्हणजे एकरूप मात्र नव्हे. कारण स्वीकृत साहित्याची लिखित स्वरूपांत एकरूपता असेल, तर संहितासमीक्षेचा प्रश्नच उपस्थित होणार नाही, असें एक मत आहे. ज्या साहित्याचा संहितासमीक्षेसाठी विचार करावयाचा, त्याची निरनिराळीं पदे लिखित स्वरूपांत उपलब्ध नसतील, तर वेगवेगळ्या पाठांचा आणि रूपांचा तौलनिक व चिकित्सक अभ्यास करणें दुस्तर होईल; आणि अशा अभ्यासावाचून संहितासमीक्षेचें पाऊल पुढें पडणार नाही. तेव्हां संहितासमीक्षेसाठी स्वीकृत साहित्य लिखित स्वरूपांत स्थिरपद झालेलें हवें, हें गृहीतच हवें. हें गृहीतच असेल, तर त्यासंबंधी आवर्जन उल्लेख कशासाठी, असा प्रश्न उपस्थित होईल. पण त्याचें वास्तवाधिष्ठित उत्तर देणें शक्य आहे.

कांहीं साहित्य हें पाठांतरानें, स्मरणानें, तोंडी व्यवहारानें सतत एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे, असें चालत आलेलें असतें. गायन, कीर्तन, प्रवचन, लोकगीत, लोककथा, कहाण्या, लोकनाट्य, इत्यादि, अशा प्रकारचीं याविषयींची मराठी उदाहरणें होत. कालांतरानें ही मौखिक परंपरा अक्षरबद्ध, लिपिबद्ध करून तिला स्थिरपद करण्याचे प्रयत्न होतात. अर्थात अशा प्रयत्नानें या साहित्याला कायमचें स्थिरपदत्व लाभतें, असें नाही. कारण हे लिपिबद्धतेचे प्रयत्न आणि मौखिक व्यवहार समान्तरपणें चाललेले असतात. पण या मौखिक साहित्याला लिखित स्वरूपांत स्थिरपद करण्याच्या प्रयत्नांतील पहिलें लेखन हें या साहित्याचें 'लिप्यंकन' होय. संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत इंग्रजीमध्ये याला scriptal fixation म्हटलेलें आहे. मराठीत संहितासमीक्षेविषयी जें लेखन झालें आहे, त्यांत या अंगाचा विचार केलेला आढळत नाही. साहित्यिक या संकल्पनेचा निर्देश करणारी संज्ञा वापरण्याची आवश्यकता या विवेचकांना वाटलेली नाही.

या बाबतीत 'अक्षरप्रथन', 'लेखनसन्निवेश', 'लेखननिबंधन', 'असे पूर्णपणे वर्णनात्मक शब्द वापरणे शक्य आहे. पण हे मराठीच्या सहज प्रकृतीला व शब्दसिद्धीला दूरचे वाटणारे आहेत, हे उघड आहे. दुसरा पर्याय नसता, तर या वर्णनपर शब्दांनी व्यवहाराची गरज भागविण्यास हरकत नव्हती. पण संस्कृताश्रयी अमृतहि मराठीच्या शब्दसिद्धीच्या प्रकृतीला जवळची असणारी 'लिप्यंकन' ही सुटसुटीत संज्ञा वापरतां येण्यासारखी आहे. तेव्हां scriptal fixation - या अर्थी ती निश्चित करणे युक्त वाटते. 'प्रथम लिप्यंकन' असेहि म्हणतां येईल व तें अधिक अर्थपूर्णहि ठरेल.

हे लिप्यंकन ग्रंथबद्ध असेल किंवा सुट्या सामग्रीच्या रूपानेहि असेल. उदाहरणार्थ : एखादे भूजंपत्र, तालपत्र, ताम्रपत्र किंवा शिलालेख, हेहि लिप्यंकन ठरेल आणि वेद, उपनिषदे, इत्यादि संपूर्ण कृतींचे लिखित अक्षरांकन हेहि लिप्यंकन होईल.

३/३ Manuscript : हस्तलिखित :

लिप्यंकनाने साहित्याची लिखित संहिता सिद्ध होते. ही प्रथम हातीं लिहूनच सिद्ध केलेली असते. साहजिकच स्वीकृत साहित्याचे हे हस्तलिखित होय. हे इतके सरळ असतांना यासाठी मराठीत पोथी, संहिता, प्रत असे आणखी निरनिराळे शब्द वापरलेले आढळतात. हस्तलिखिताच्या प्रती केल्या, तरी ती सारी हस्तलिखितेच होत. पहिले हस्तलिखित. म्हणजेच 'लिप्यंकन' झाल्यानंतर प्रती करण्याची प्रक्रिया सुरू होते. तेव्हां 'प्रत' हा घटक वेगळा आहे. पहिले हस्तलिखित असो, त्याच्या प्रती असोत (हस्तलिखित किंवा मुद्रित), सान्याच संहिता आहेत. तेव्हा, संहिता ही हस्तलिखित स्वरूपांत असेल किंवा मुद्रित स्वरूपांतहि असेल, आणि संहिता ही संकल्पना हस्तलिखित, हस्तलिखित प्रत, मुद्रित प्रत, इत्यादि सर्वच अंगांत अध्याहृत आहे. म्हणून ती यापैकी एका अंगाची निदशंक म्हणून वापरतां येणार नाही.

मुद्रणप्रक्रियेसाठी साहित्य सादर केले जाते, तेव्हां तें हातांनी लिहून, टंकलिखित करून किंवा दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या व पुढील आवृत्तीच्या वेळीं अथवा पुनर्मुद्रणाच्या वेळीं मुद्रित स्वरूपांत दिलेले असते. या ठिकाणी या सर्वच प्रकारांना 'हस्तलिखित' म्हणणे, हा या व्यवहारातील संकेत आहे. तें हातांनी लिहिलेले असणे, टंकलिखित केलेले असणे किंवा मुद्रित स्वरूपांत असणे, हा संकल्पनात्मक भेद नसून बाह्यांग स्वरूपाचा तांत्रिक फरक आहे. तेव्हां या सर्व प्रकारांना संकल्पनात्मक अर्थाने हस्तलिखिते म्हणण्यांत चूक नाही.

धार्मिक ग्रंथांच्या हस्तलिखितांना 'पोथी' म्हणण्याचा प्रघात आहे. म्हणजे हस्तलिखितांतील कांहींनाच 'पोथी' म्हणणे शक्य आहे. सर्वच हस्तलिखितांना 'पोथी' म्हणतां येणार नाही. मुद्रणपूर्वकाळांतील सर्व मराठी साहित्याच्या हस्तलिखितांना संज्ञेचा अर्थविस्तार करून 'पोथी' म्हणण्यास हरकत नाही, असे मान्य केले, तरी आधुनिक काळांत निर्माण झालेल्या साहित्याच्या हस्तलिखिताला 'पोथी' म्हणण्याचा प्रघातच नाही. तेव्हां हस्तलिखितासाठी 'पोथी' ही संज्ञा अव्याप्त आहे.

'मातृका' हा शब्द मराठींत matrix किंवा matrices या अर्थी रूढ आहे. याबाबत एकवाक्यता असलेली या व्यवहाराची ही परंपरा आहे. त्या शब्दाचा आधीच एक पारिभाषिक अर्थ निश्चित झालेला आहे. शिवाय हस्तलिखित हा प्रचलित शब्द बाजूला सारून 'मातृका' शब्दाची त्या ठिकाणी प्राणप्रतिष्ठा करण्याचे खास प्रयोजनहि दिसत नाही. तेव्हां,

इंग्रजीतील manuscript हे मराठीतील 'हस्तलिखित'च होय, याबद्दल वाद घालण्याचें कांहींच कारण नाही. ही गोष्ट निर्विवाद आणि निरपवाद आहे.

परंपरेच्या अथवा प्रथेच्या बळावर विशिष्ट हस्तलिखितांना पोथी म्हणतां येते. पण एकवाक्यतेसाठी या सर्वांनाच हस्तलिखित म्हणणें श्रेयस्कर होय.

३/४ Codex Codices : हस्तलिखित ग्रंथ/पुस्तक - पुस्तके : हस्तलिखिताचे अक्षरांकन ज्या सामग्रीवर (भुज, ताल, शिला, ताम्र, कागद) केलेले असेल, ती सामग्री एका सूत्रानें योजनापूर्वक भागशः किंवा संपूर्ण जुळवून एकत्र लावली अथवा बांधली कीं (- बांधणी केलेली - नव्हे. बांधणी - binding-ही संकल्पना अर्वाचीन आहे), तो 'ग्रंथ' झाला. यालाच 'प्रकरण' म्हणण्याचा एक प्रघात जुन्या काळीं मराठीत होता. पण अर्वाचीन काळांत 'प्रकरण' हा इंग्रजीतील Chapter या शब्दाचा प्रतिशब्द म्हणून मराठीत प्रचलित झाला आहे. तेव्हां 'ग्रंथ' ला पर्यायवाचक शब्द म्हणून तो आतां उरलेला नाही. या संदर्भात 'पोथी' हा शब्द जुन्या वाङ्मयाविषयीं बोलतांना किंवा विचार करतांना सर्रास वापरला जात असे व अर्वाचीन काळांतहि तो प्रचलित आहे. पण त्याच्या अर्थाची व वापराची कक्षा जुन्या वाङ्मयाच्या संदर्भापुरती मर्यादित आहे. संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत इंग्रजीत codex ही संज्ञाहि साधारणपणें जुन्या वाङ्मयाच्या संदर्भातच या अर्थी वापरली जाते. संहितासमीक्षेत अलीकडे मराठीत 'प्रत' हा पर्यायवाचक शब्द वापरलेला आढळतो. पण 'प्रत' ही 'पोथी'ची नक्कल असू शकते. शिवाय अर्वाचीन मराठीत तर्जुमा किंवा नक्कल (इंग्रजीतील copy या अर्थी), 'प्रत' हा शब्द सर्वसाधारणपणें रूढ आहे. तेव्हा तो 'पोथी'ची जागा घेऊ शकत नाही. परंपरेनें पाहिलें, तर codex साठी 'पोथी' हा शब्द उचित आहे.

पण आतां codex चा संदर्भ जुन्या वाङ्मयापुरताच मर्यादित ठेवतां येणार नाही, आणि 'पोथी' या संज्ञेचा अर्थविस्तार करून तिचा उपयोग अर्वाचीन काळांतील हस्तलिखिताच्या अंकनासाठीं वापरलेल्या सामग्रीचें, कागदाचें सूत्रानुसार संकलन किंवा एकत्रीकरण यासाठीं करणें शक्य नाही. तेव्हां, जुन्या व नव्या काळांतील सुटे हस्तलिखित कागद एकत्र लावलेला जुडगा, म्हणजे ग्रंथ किंवा पुस्तक असा codex चा अर्थ घेतला असतां, नव्यानेंच या संज्ञेसाठीं प्रतिशब्दाचा शोध घेणें आवश्यक आहे. केवळ 'ग्रंथ' किंवा 'पुस्तक' असा शब्द इथें योजतां येणार नाही. कारण 'ग्रंथ' किंवा 'पुस्तक' जसें हस्तलिखित असू शकेल, तसे मुद्रितहि असू शकेल. पण codex चा संदर्भ हस्तलिखितापुरता मर्यादित आहे. केवळ 'हस्तलिखित' हा शब्द वापरल्यामुळें सामग्री एकत्र जुळविण्याची प्रक्रिया वगळली जाते. 'मातृका' तर विचारवाहाच."

'बाड' हा एक विचार करण्यासारखा शब्द आहे. पण तो जुन्या पोथ्यांच्या संदर्भात विशेषकरून वापरला जातो. याचा अर्थविस्तार करून हा शब्द प्रस्तुत संदर्भात नक्की करण्यासारखा आहे. पण असा अर्थविस्तार कितपत रूढ शकेल, हा प्रश्न उरतोच. कारण एका विशिष्ट संदर्भात रूढलेला शब्द दुसऱ्या संदर्भात रूढणें किंवा रूढवणें ही गोष्ट सहजसाध्य तर नाहीच, पण प्रयत्नानेहि सहज घडू शकणारी आहे, असें मानणें अवघड आहे. विशेष संदर्भात आणि प्रसंगपरत्वे मात्र हा शब्द प्रस्तुत अर्थी वापरला जातो असा आहे व तेथें तो अन्वर्थक बनलेला आहे. तेथें तो तसा चालू ठेवतां येईल.

एकूण गोष्टी लक्षांत घेतल्या, तर हस्तलिखित ग्रंथ किंवा हस्तलिखित पुस्तक अशा वर्णनात्मक संज्ञा वापरण्याव्यतिरिक्त उपाय दिसत नाही.

३/५ Codex Scripti/Codices : हस्तलिखित ग्रंथप्रत/

°पुस्तकप्रत °ग्रंथप्रती °पुस्तकप्रती :

संहितासमीक्षेच्या मराठी परिभाषेचा विचार करतांना codex scripti किंवा codices scripti यांनाहि पर्यायी संज्ञा योजलेल्या आढळत नाहीत. ग्रंथाचें हें एक अक्षरांकन किंवा लिप्यंकन असतें, हें खरें. पण त्याबरोबरच scriptal fixation आणि हें स्वरूप यांत भेद दर्शविण्याच्या दृष्टीनें याला केवळ लिप्यंकन असें म्हणणें सोयीचें ठरणार नाही. Scriptal fixation हें 'प्रथम लिप्यंकन' आणि codex scripti हें 'लिप्यंकन' अशा भेदवाचक संज्ञा योजणें हेहि इष्ट वाटत नाही. कारण, 'लिप्यंकन' ही 'प्रथम लिप्यंकन' यापेक्षा व्यापक संकल्पना आणि अर्थात संज्ञाहि आहे. त्याचा व्युत्क्रम इथे केल्यासारखें होईल. शिवाय, codex scripti हें ग्रंथरूपच असतें. लिप्यंकनाच्या सुट्या सामग्रीला codex scripti किंवा codices scripti म्हणण्याचा प्रघात दिसत नाही. तेव्हां या दृष्टीनेंहि इथें 'लिप्यंकन' ही संज्ञा युक्त ठरणार नाही.

संहिता लिखित स्वरूपांत आणणें एवढ्याच प्रक्रियेचा निर्देश या संज्ञेनें करावयाचा नसल्यामुळें अक्षरग्रथन, लेखनसन्निविष्ट, लेखनिबद्धन, अशा शब्दांच्या आधारे संज्ञा तयार करतां येणार नाहीत.

Codex साठी 'हस्तलिखित ग्रंथ' किंवा 'हस्तलिखित पुस्तक' ही संज्ञा स्वीकृत केली, तर साहजिकच मग codices scripti ही 'हस्तलिखित ग्रंथप्रत' किंवा 'हस्तलिखित पुस्तकप्रत' ठरते, आणि मग codices scripti हें अनेकवचन म्हणून 'हस्तलिखित ग्रंथप्रती' किंवा 'हस्तलिखित पुस्तकप्रती' असा उल्लेख करणें ओघानेंच येतें. जोपर्यंत codex साठी 'हस्तलिखित ग्रंथ' किंवा 'हस्तलिखित पुस्तक' याहून वेगळी संज्ञा यथार्थपणें निश्चित करतां येत नाही, तोपर्यंत codex scripti किंवा codices scripti यांसाठी 'हस्तलिखित ग्रंथप्रत' किंवा 'हस्तलिखित पुस्तकप्रत' आणि 'हस्तलिखित ग्रंथप्रती' किंवा 'हस्तलिखित पुस्तकप्रती' यांशिवाय वेगळ्या संज्ञांचा उपयोग करतां येणें उचित दिसत नाही. संज्ञांच्या सुसूत्रीकरणाच्या दृष्टीनें हे आवश्यक आहे.

Codex या संज्ञेसाठी 'बाड' हा पर्याय स्वीकारणें सरळ सुटमुटीत वाटलें, तरी codex scripti च्या संदर्भात त्यावरून संज्ञा बनविणें किती चमत्कारिक आहे, तें येथें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. 'बाडप्रत' असा शब्दप्रयोग चमत्कारिक होईल, हें वेगळें स्पष्ट करण्याची गरज नाही. पण कित्येकदां चमत्कारिक शब्दप्रयोगहि केले जातात व ते रूढतात. तसें या शब्दप्रयोगाबद्दल घडूं शकलें, तर प्रश्न अलाहिदा.

३/६ Reclamante(s) : पुनरावृत्त संकेतशब्द :

संहिता लिहून काढली जाते किंवा तिची प्रत केली जाते, तेव्हां ती लेखनसामग्रीच्या एकाच तुकड्यावर किंवा कागदावर असेल, तर मागील पुढील मजकुराचा मेळ जमविण्याच्या दृष्टीनें कांहीं गहाळ होण्याचा किंवा उलट सुलट क्रम होण्याचा प्रश्न सहसा नसतो. (सहसा म्हणण्याचें कारण असें कीं, संहिता लिहून काढतांना किंवा तिची प्रत करतांना वरचा मजकूर खाली, खालचा मजकूर वर अथवा पुढचा मजकूर मागे व मागचा मजकूर पुढें, अशी गफलत होण्याची शक्यता नाकारतां येत नाही.) पण मजकूर अनेक तुकड्यांवर किंवा कागदांवर लिहून काढायचा असतो, तेव्हां मागील मजकुराचा पुढील मजकुराशी किंवा पुढील मजकुराचा मागील मजकुराशी मेळ जुळतो आहे किंवा त्यांत सातत्य आहे, क्रम बरोबर आहे किंवा नाही यासंबंधीं अवधान राखण्याच्या अथवा पडताळा घेण्याच्या दृष्टीनें कांहीं व्यवस्था करणें आवश्यक असतें.

सामान्यतः यासाठी लेखनसामग्रीच्या तुकड्यांना किंवा कागदांना क्रम देणे आणि ते आकड्यांनी किंवा बाराखडीच्या अक्षरांनी दर्शविणे, हा मार्ग अवलंबिला जातो. पण असे क्रमांक दिले, तरी प्रत्यक्ष मजकूर लिहित असतांना झालेली किंवा होऊ शकणारी गफलत पडताळून पाहण्यासाठी या क्रमांकांचा पूर्ण खबरदारी म्हणून पुरेसा उपयोग होऊ शकत नाही. यासाठी आधीच्या तुकड्यावर किंवा कागदावर शेवटी पुढील तुकड्यावरील किंवा कागदावरील पहिला शब्द प्रत्येक वेळी लिहिण्याची एक पद्धती अवलंबली जाते. आधुनिक काळांत टंकलेखनामध्ये ही प्रथा पुढील पानाचा क्रमांक मागील पानावर दर्शवून सर्रास पाळली जात असते, असे म्हणता येईल. हस्तलिखित प्रतीबाबतहि ही प्रथा अनेकदा पाळली जात असे. हे पुन्हा लिहिलेले शब्द म्हणजे reclamantes दोन ठिकाणी तेच शब्द संकेतासाठी - खुणेसाठी लिहिण्याचा हा प्रकार आहे, हे उघड आहे. काही वेळां केवळ एका शब्दाऐवजी एखादा वाक्यांश असा पुनरावृत्त केला जातो. हे 'पुनरावृत्त संकेतशब्द' होत, असे म्हटले तर वागणे ठरणार नाही.

३/७ Autograph : स्वाक्षर संहिता :

मौखिक परंपरेने आलेले साहित्य वगळतां सर्वच साहित्याची लिखित संहिता ही सामान्यतः लेखकानें स्वतः तयार केलेली असते. कधी ती लेखक स्वतः लिहून तयार करतो, कधी दुसऱ्या व्यक्तीला तोंडी सांगतो व ती दुसरी व्यक्ति ती लिहून घेते व अशा रीतीने लिखित संहिता तयार होते. अशा लिखित संहितेमध्ये आवश्यक तेथें लेखक स्वहस्ते दुस्तरीकरणे शक्य असतें किंवा ती वाचून घेऊन दुस्तरी त्यानें सांगणे व अशा दुस्तरी संहिता लिहून घेणाऱ्यानें करणे, असा पर्यायहि शक्य असतो. कसेंहि असले, तरी लेखकाकडून स्वतः किंवा त्याच्या देखरेखीखाली आणि त्याच्या मार्गदर्शनानें या प्रक्रिया घडत असतात. अशा तःहेनें सिद्ध झालेल्या मूळ लिखित संहितेला संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत इंग्रजी शब्द योजण्यांत येतो तो autograph असा.

मराठीतील यासंबंधी संदर्भ व विवेचन पाहतां, ग्रंथकर्त्याच्या हस्ताक्षरांतील प्रत, 'खुद्द लेखकानें लिहिलेले हस्तलिखित,' 'मूळ संहिता,' 'शुद्धसंहिता,' 'प्रतिशुद्ध' असे निर्देश केलेले आढळतात. यांतील पहिले दोन पर्याय हे या संहितासिद्धीचे वर्णन आहे आणि शिवाय त्या प्रक्रियेतील तें एक अंग आहे. प्रक्रियेतलें हें एक अंग असले, तरी मूलार्थानें या संहितासिद्धीचा तो गाभा आहे. हें वर्णन या गाभ्याच्या दृष्टीनें यथार्थ असले, तरी तें वर्णन हीच संज्ञा होय, असें समीकरण करणे इष्ट नाही आणि आवश्यकहि नाही. संज्ञेच्या स्पष्टीकरणांत हें वर्णन देतां येईल. ही लिखित संहिता मूळ संहिता असते, हेहि मूलार्थानें खरें आहे, आणि 'मूळ संहिता' अशी संज्ञा वापरणेहि शक्य आहे. पण मूळ संहिता (original text) अशी दुसरी एक संज्ञा संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत येते; व तिचा विशिष्ट प्रकारें उपयोगहि करण्यांत येतो. हा मूळ संहितेचा संदर्भ आणि प्रस्तुत संदर्भ सारखे नाहीत. शिवाय मुखपरंपरेनें चालत आलेल्या साहित्याचे लिप्यंकन करून संहिता तयार केली जाते, तेव्हां या लिप्यंकनाच्या प्रक्रियेनें तयार झालेली संहिता हीहि मूळ संहिता म्हणतां येते, तशी ती मूळ संहिता ठरते. इथें ही संहिता लेखकाच्या हातची नसते किंवा त्याच्या सांगण्यावरून, देखरेखीखाली किंवा मार्गदर्शनाखाली तयार झालेली नसते. या सर्व पाश्र्वभूमीवर autograph साठी 'मूळ संहिता' अशी मराठी संज्ञा योजणे इष्ट ठरणार नाही, तें यथार्थहि होणार नाही.

शुद्ध संहिता आणि प्रतिशुद्ध संहिता या संज्ञा मूळ संहिता निश्चित करण्याच्या संदर्भात वापरलेल्या आहेत. यांचा संकेत autograph

या संहितास्वरूपाशी असला, तरी प्रत्यक्ष या संहिता (म्हणजे शुद्धसंहिता आणि प्रतिशुद्धसंहिता) म्हणजे संशोधन व संहितासमीक्षा या क्षेत्रातील संबंधित प्रक्रियानुसार पुनर्रचित अशा संहिता आहेत. त्यामुळे या संज्ञा autograph या संज्ञेशी समानार्थाने निगडित असल्या, तरी त्याहून वेगळ्या संकल्पना आणि कृति यांच्या त्या निर्देशक आहेत. म्हणून यांची योजना autograph या संज्ञेचा प्रतिशब्द म्हणून करणे बरोबर ठरणार नाही.

या परिस्थितीत इथे 'स्वाक्षर संहिता' अशी संज्ञा योजली तर ? स्वाक्षरी हा शब्द स्वतःची सही या अर्थी विशिष्ट संदर्भात autograph साठी रूढ झालेला आहे. तेव्हा, ही संज्ञा घेतली, तर या सामाजिक भाषिक व्यवहाराशी सुसंवाद राखून संहितासमीक्षेच्या परिभाषेतील एक संज्ञा निश्चित केल्यासारखेहि होईल. 'स्वाक्षर' या संकेतात पारिभाषिक क्षेत्राशी संबंधित म्हणून संहिता सांगणे, देखरेखीखाली किंवा मार्गदर्शनाने ती लिहून घेणे व अवश्य तर स्वहस्ते तिच्यात दुरुस्ती करणे, या प्रक्रियांचा समावेश गृहीत धरावा लागेल, आणि तसा तो गृहीत धरणे अप्रयोजकहि ठरणार नाही. याचे एक महत्त्वाचे कारण असे की, मूळ पाश्चिमात्य संज्ञेतहि त्या गृहीत धरलेल्या आहेत. तत्त्वतः पारिभाषिक संज्ञांच्या निर्मितीच्या वेळी अशा तपशिलाच्या क्रिया अथवा प्रक्रिया एखाद्या शब्दाच्या संकेतित (सामाजिक संकेताने शब्दांना प्राप्त) अर्थात समाविष्ट कराव्या लागतात. प्रस्तुत तशा त्या इथे केल्यासारखे होईल. यांत वैगुण्य मानण्याचे कांहीं कारण नाही. उलट, शब्दाच्या सामाजिक भाषिक व्यवहाराशी सुसंवाद साधता येण्याचे जे श्रेय या शब्दाला मिळते, ते विशेष लक्षणीयहि ठरेल.

“स्वाक्षर संहिता' म्हणजे शुद्ध संहिता, यथार्थ संहिता, बिनचूक संहिता, असे अर्थ स्वीकारण्याची गरज नाही. अशुद्धता, अयथार्थता आणि चुका, यांपासून स्वाक्षर संहिता मुक्त असतेच, असे मानण्याचे कारण नाही. हीं दूषणे 'स्वाक्षर प्रती' तहि असू शकतात. फेडसन टी. बॉवर्स यांनी तर असे म्हटले आहे की :

“... Most autograph is likely to contain slips and errors that would be acknowledged as such by the author himself if they were pointed out to him...”

कसेहि म्हटले, तरी ती लेखकाची स्वतःची प्रत असते - त्याने स्वतः केलेली किंवा करून घेतलेली. अधिकृत संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेत अशी प्रत गृहीत करणे, मानणे हा संकेत आहे.

३/८ Amanuensis : लेखनिक :

संहितेची स्वाक्षर प्रत तयार होण्याची सहज स्वाभाविक अशी प्रक्रिया म्हणजे ग्रंथकत्याने किंवा साहित्यनिर्मात्याने स्वहस्ते ती लिहून काढणे ही होय. पण नेहमीच तसे घडतेच, असे नाही. किंवा कांहीं परंपरानुसार क्वचितच असे घडत असेल. कारणे वेगवेगळी व अनेक असली, तरी ग्रंथकर्ता स्वहस्ते मजकूर लिहून काढण्याऐवजी दुसऱ्या व्यक्तीला तो सांगून त्याच्याकडून लिहवून घेतो व या प्रकारेहि स्वाक्षर संहिता तयार होते. दुसऱ्या व्यक्तीने लिहून घेतलेल्या या मजकुरांत ग्रंथकत्याने नंतर कांही सुधारणा केल्या, तरी पायाभूत प्रक्रिया ग्रंथकत्याने तोंडी मजकूर सांगणे व दुसऱ्या व्यक्तीने तो लिहून घेणे, ही होय. क्वचित् असेहि घडेल की, आधी लिहिलेला मजकूर ग्रंथकत्याने वाचून दाखवावा व दुसऱ्या व्यक्तीने त्यानुसार तो लिहून घेऊन संहिता तयार करावी. (लिहिलेल्या

मजकुराची प्रत करण्यास सांगणें व ही प्रक्रिया या एक नव्हेत.) तोंडी सांगितलेला मजकूर दुसऱ्यानें लिहून घेणें, ही गोष्ट इथें योजनेनुसार होत असते. महर्षि व्यासांनीं 'महाभारत' (- किंवा 'जय' म्हणा) लिहून घेण्यासाठीं श्रीगजाननाला आवाहन केलें, ही आख्यायिका सुप्रसिद्ध आहे. श्रीचक्रधरांच्या शिष्य-शिष्यिणींनीं तोंडी आठवणी सांगितल्या व म्हार्हींभटांनीं त्या लिहून घेतल्या; अशा तऱ्हेनें 'नीळारचरित्रा'ची प्राथमिक संहिता मिद्ध झाली; हें अभ्यासकांना माहीत आहे. 'सच्चिदानंदवावा आदरें। लेखकु जाला' हें वचन ज्ञानेश्वरी लेखनाबाबत सुप्रसिद्धच आहे. राजे, सरदार, इत्यादि तोंडी मजकूर सांगत व कारकून तो लिहून घेत; अशा प्रकारें पत्रव्यवहार, दस्तऐवज, करारनामे, इत्यादींची संहिता तयार होत असे, हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. आधुनिक काळांतहि ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, ग. व्यं. माडखोलकर, इत्यादि लेखकांची आपल्या वाङ्मयकृतींच्या संहिता स्वहस्ते तयार करण्याऐवजी तोंडी सांगून लिहवून घेण्याची ही प्रथा येथें लक्षांत घेतां येईल.

कवीनें, लेखकानें तोंडी मजकूर सांगावा आणि दुसऱ्या व्यक्तीनें तो लिहून घ्यावा; ही एक प्रथा संहितासिद्धीत आहे; हें यावरून स्पष्ट होतें.

संहिता लिहून घेणारी ही व्यक्ति संहितासमीक्षेच्या पाश्चिमात्य परिभाषेत amanuensis म्हणून निर्देशिली जाते. मराठींत यासाठीं आरंभी 'लेखक' व नंतर 'लेखनिक' अशा संज्ञा योजल्या गेल्या आहेत. यापैकी 'लेखक' या संज्ञेची आधुनिक अर्थाशी (- writer, author- यांना समानार्थक म्हणून) गलत होऊं नये, म्हणून ती संज्ञा वर्ज्य मानून 'लेखनिक' ही संज्ञा पुढें चालविणें युक्त. तथा ती चालत आहे. तेव्हां तीच इथें निश्चित करावी, हें यथार्थ.

३/९ Ur-Text : मूळ प्रत/मूळ :

संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत येणारी Ur-Text ही संज्ञा एका गजूनें autograph या संज्ञेशीं समानार्थी आहे. या संज्ञेनें निर्देशित संहिता ही 'स्वाक्षर संहिता' असेल अथवा असणार नाही. हा भेद स्पष्ट होण्याच्या दृष्टीनें येथें वेगळी संज्ञा योजणें इष्ट ठरेल. अशी वेगळी संज्ञा 'स्वाक्षर संहिते'ला आपल्या पोटांत समावून घेणारी आणि त्या संज्ञेपेक्षा व्यापक अर्थाची असणें, अर्थातच आवश्यक आहे. या दृष्टीनें 'मूळ संहिता' या शब्दाचा उपयोग करतां येण्यासारखा आहे. पारिभाषिक दृष्टीनें या संज्ञेचें original text - हें जें स्पष्टीकरण आहे, त्या स्पष्टीकरणाशीं ही संज्ञा सुसंगत ठरते.

Ur-Text या संज्ञेचा संहितासमीक्षेच्या क्षेत्रांत जो रूढ किंवा प्रचलित उपयोग आहे, त्याचा संदर्भहि इथें घेणें अप्रस्तुत ठरणार नाही. ही संज्ञा ग्रंथनामांच्या, पुस्तकांच्या शीर्षकांच्या निर्देशाआधीं योजण्यांत येते. (उदाहरणार्थ Ur-Mahabharat, Ur-Iliad) या दृष्टीनें 'मूळ संहिता' या संज्ञेचा संक्षेप म्हणून 'मूळ' असा शब्दहि या संदर्भांत वापरतां येईल, (उदाहरणार्थ 'मूळ भागवत', 'मूळ दमयंतिस्वयंवर') व तेंहि अप्रयोजक ठरणार नाही. इथें 'मूळ' म्हणजे 'मूळ संहिता' हा मुळांतला अर्थ अनुस्यूत आहे. तसा तो राहातो. एक परंपराहि पाळतां येते.

या संदर्भांत 'मूळ ग्रंथ' असा उल्लेख संदिग्ध ठरेल. कारण एखाद्या ग्रंथांतिल उताऱ्यावरून त्या ग्रंथांतिल प्रतिपादनाचें ग्रहण करणें किंवा संदर्भ देणें घेणें, ही 'मूळ ग्रंथ' न पाहातां केलेली कृति असा निर्देश करण्याची एक प्रथा आहे. या प्रथेमागील संकेत आणि इथें 'मूळ संहिता'

या संज्ञेने निर्देशित करण्याचा संकेत, हे परस्परांना पर्यायी ठरणार नाहीत. शिवाय संहिता ही ग्रंथरूप असेल वा नसेल. तेव्हां 'मूळ ग्रंथ' या संज्ञेची या ठिकाणी योजना करणे उचित ठरणार नाही.

३/१० Archetype/Archetypus : मूलरूप प्रत :

संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेत असें एक गृहीतकृत्य आहे कीं, स्वाक्षर संहितेवरून मुळांत एक प्रत तयार होते आणि मग या प्रतीवरून इतर अनेक प्रती तयार होतात. या अनेक प्रतींचे निरनिराळे गट असतात. या निरनिराळ्या गटांत एक मूळ प्रत असते. निरनिराळ्या गटांतील या मूळ प्रतीवरून बाकी त्या त्या गटांतील प्रती केलेल्या असतात. ज्या एका समान प्रतीवरून निरनिराळ्या गटांतील मूळ प्रत तयार केली जाते, ती प्रत आणि या निरनिराळ्या गटांतील मूळ प्रत, अशा या प्रतींना संहितासमीक्षेच्या पाश्चिमात्य परिभाषेत archetype किंवा archetypus म्हणण्याचा एक प्रघात आहे. दुसरा एक प्रघात असा कीं, स्वाक्षर संहितेवरून प्रथम झालेली म्हणून गृहीत केलेली जी प्रत, तिलाच फक्त archetype म्हणावे. दोन्ही ठिकाणी या गृहीत प्रती आहेत. त्या प्रत्यक्षांत असतील वा नसतील. प्रस्तुत अभ्यासांत एक टप्पा म्हणून त्या झाल्या होत्या, असें मानावयाचे असते. या प्रती ग्रंथरूपानें किंवा पुस्तकरूपानें सिद्ध केलेल्या असतील, असा आणखी एक संकेत आहे. पण हा संकेत सर्वसामान्यपणे मान्य घरावा, तो निरपवाद आहे, असें मानू नये. कारण हस्तलिखित ग्रंथरूपानें असेल किंवा सुट्या लेखनसामग्रीच्या स्वरूपांत असेल.

अशा या प्रतीला किंवा प्रतींना मराठी विवरणांत 'मूळ प्रत' अशी एक संज्ञा योजलेली आहे.^{१६} 'मूळ' हा original या शब्दाचा मराठी समानार्थी शब्द आहे. हा संकेत रूढ आहे. या संकेतानुसार ur-text साठी 'मूळ संहिता' अशी संज्ञा सिद्ध करतांना 'मूळ'चा original असा अर्थ केलेला आहे. याच 'मूळ' शब्दाचा पुन्हा उपयोग करून घेऊन archetype साठी संज्ञा निश्चित करावी, असें म्हटलें, तर मूळ संहिता असलेली प्रत्यक्ष प्रत आणि archetype - जी मानीव आहे, या दोहोंमध्ये फरक राहणार नाही. त्या एकच होत, असें मानावे लागेल; किंवा तसा समज होईल. दोहोंत कितीहि साम्य असलें, तरी त्या एक नव्हेत. तेव्हां, प्रस्तुत संज्ञेच्या निर्मितीबाबत 'मूळ' या शब्दाचा उपयोग नाही. 'मूळ प्रत' ही संज्ञा बाजूला सारूनच यासंबंधी विचार केला पाहिजे.

मराठींत आणखी एक संज्ञा योजलेली आढळते, ती म्हणजे 'आद्यप्रत'.^{१७} 'आदिप्रत', 'आदिमप्रत', असे हिचे पर्याय विचारांत घेतले, तरी अंतीं सर्वांचा अर्थ व संकेत एकच; आणि तो म्हणजे पहिली प्रत, ज्या प्रतीच्या आधी किंवा समान्तर केलेली दुसरी प्रत नाही, अशी प्रत, म्हणजे अशी एकच प्रत मानली पाहिजे. पण असें मानणें बरोबर ठरेल का? कीं - स्वाक्षर संहितेवरूनच अनेक, गटवार एकेक, अशा प्रती प्रथम झालेल्या असणें संभवनीय मानतां येईल? हस्तलिखित संहिता या संप्रदाय, परंपरा, यांनुसार वेगवेगळ्या गटांत बसवतां येतात. हें पाहिलें, तर हा दुसरा पर्यायच बरोबर मानावा लागतो. या पाश्र्वभूमीवर इथें पारिभाषिक संज्ञा निश्चित करतांना 'आद्य' शब्दाचा उपयोग होईलसें दिसत नाही.

'आदि' व 'आदिम' या शब्दांची योजना अलिकडे arche या अर्थी मराठींत साहित्यविचाराच्या संदर्भांत आणि इतरत्रहि करण्याची प्रक्रिया सुरू झालेली आहे. तेव्हां, हे शब्द या नव्या प्रक्रियेच्या पाश्र्वभूमीवर इथें ग्राह्य मानून 'आदि प्रत' आणि 'आदिम प्रत' अशा संज्ञा वापरतां येतील. पण साहित्यविचारांतील archetype ला जो सांस्कृतिक संदर्भ आहे, तो संहितासमीक्षेतील archetype ला नाही. शिवाय स्वाक्षर संहितेचा

नमुना किंवा आदर्श समोर ठेवून त्याबद्दल तयार केलेली, त्यासमान प्रत म्हणजे archetype असा संहितासमीक्षेतील संकेत दृष्टीसमोर आणला, तर 'मूलरूप प्रत' अशी संज्ञा निश्चित करता येईल.

३/११ Hyparchetypus : समान्तर मूलरूप प्रत :

संहितेच्या हस्तलिखिताच्या वेगवेगळ्या प्रती होण्याची प्रक्रिया 'मूलरूप प्रती' पासून सुरू होते. हस्तलिखितांच्या प्रतीकरणाचा हा पहिला टप्पा होय. यानंतर या 'मूलरूप प्रती'च्या किंवा 'मूलरूप प्रती'च्या साहाय्याने किंवा आधारावर निरनिराळ्या निमित्तांनी आणि कारणांनी, उद्दिष्टांनी प्रती होणे हा दुसरा टप्पा होय. या दुसऱ्या टप्प्याच्या आरंभाला ज्या प्रती होतात त्या hyparchetypus होत, असे म्हणण्याचा संहितासमीक्षेतील एक प्रघात आहे. गटवार किंवा संप्रदायवार होणाऱ्या प्रतींचा आरंभ म्हणजेहि हा दुसरा टप्पा होय, असे मानणाराहि अभ्यासकांचा एक वर्ग आहे. कसेंहि असले, तरी 'मूलरूप प्रती'वरून त्यासमान अशी प्रत तयार करणे, अशी ही प्रक्रिया आहे. या दृष्टीने, ही प्रत किंवा या प्रती म्हणजे अनुक्रमे 'समांतर मूलरूप प्रत' होय अथवा 'समांतर मूलरूप प्रती' होत, असे म्हणता येईल.

समांतर मूलरूप प्रती या निरनिराळ्या शाखांत, गटांत अथवा कुलांत विभागलेल्या असतात. हा ऐतिहासिक घटिताचा एक भाग आहे. हस्तलिखितांच्या प्रतीकरणांची ही एक अवस्था लक्षांत घेऊन या प्रतींना शाखाप्रती, कुलप्रती, इत्यादि, अशा गटवार किंवा वर्गीकृत संज्ञांनी संबोधणे शक्य आहे. पण 'समांतर मूलरूप प्रत' ही या वर्गीकृत संज्ञांपेक्षा व्यापक संज्ञा आहे आणि वर्गीकृत प्रतींचा समावेशहि या व्यापक संज्ञेत करता येतो. 'समांतर मूलरूप प्रती'मधील गट किंवा विभाग म्हणून शाखा, गट, कुल, यांनुसार वर्गीकृत प्रतींचा उल्लेख शाखाप्रती, कुलप्रती, इत्यादि, अशा संज्ञांनी करण्यास कांहींच हरकत नाही. पण hyparchetypus या संज्ञेसाठी व्यापक व समावेशक मराठी संज्ञा म्हणून 'समांतर मूलरूप प्रत' निश्चित करणे, उचित मानले पाहिजे.

मूलरूप प्रतीप्रमाणे समांतर मूलरूप प्रत हीसुद्धा मानीव किंवा गृहीत अशी प्रत असते. हा संकेत या संज्ञांमार्गेहि गृहीत धरला पाहिजे. तद्वाचक शब्दांसाठी जोड संज्ञावाचक शब्दांचा आवश्यकता नाही. कारण या प्रती 'गृहीत' असणे, हा सर्वसामान्य आणि त्याबाबत एकवाक्यता असलेला संकेत आहे.

३/१२ Hypothetical Common Ancestor/Sub-Archetype :

संबंधमूल हस्तलिखित/कुलमूल प्रत :

एखाद्या संहितेची वेगवेगळी हस्तलिखिते उपलब्ध असतात. अशा वेळी या हस्तलिखितांचे परस्पर संबंध स्पष्ट करून घेऊन मूळ संहिता निश्चित करण्याचा प्रयत्न करावा लागतो. या प्रक्रियेत हे संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी किंवा त्या दिशेने कांहीं निष्कर्ष काढण्यासाठी उपलब्ध नसलेले, पण या उपलब्ध प्रतींचे परस्पर संबंध उलगडण्यासाठी असे या मालिकेतले एक हस्तलिखित गृहीत करावे लागते. कधी काळी हे हस्तलिखित अस्तित्वांत असले, तरी अभ्यासाच्या वेळी ते उपलब्ध नसते. त्याची गणना अनुपलब्ध किंवा अनुपलभ्य हस्तलिखितांमध्ये होत असते. पण हे गृहीत हस्तलिखित संबंधित बाकी हस्तलिखितांची गंगोत्री म्हणून मानलेले असते. मूलरूप किंवा समांतर मूलरूप प्रतीशी समान नाते असणारे हे हस्तलिखित मानता येईल. पण ही मूलरूप किंवा समान्तर मूलरूप प्रत नव्हे. म्हणजे या प्रतीवरून बाकीच्या उपलब्ध प्रती तयार केलेल्या असतात, असे नव्हे. उपलब्ध प्रतींचे परस्पर संबंध दर्शविण्यासाठी

एक समान आधार म्हणून असें हस्तलिखित गृहीत करणें उपयुक्त असतें आणि आवश्यकहि असतें. याला - Hypothetical common ancestor असें यासाठींच म्हणतात. Sub-Archetype म्हणूनहि हिचा निर्देश केला जातो. या हस्तलिखितासाठी मराठी संज्ञा म्हणून सरळच मानीव किंवा गृहीत 'संबंधमूल हस्तलिखित' असें म्हणतां येईल किंवा ही प्रत संहितेच्या शाखा, उपशाखा, यांचें मूळ असते, म्हणून 'कुलमूल प्रत' असाहि तिचा निर्देश करतां येईल.

३/१३ Recension : कुलप्रत :

जसजशा प्रती होत जातात, तसतसें प्रतींचें संक्रमण होतें. या संक्रमणांतून संहितांचे वर्ग बनतात. या वर्गीकरणाच्या टप्प्यांतील पहिली प्रत म्हणजे recension. हे वर्ग म्हणजे एकेक 'कुल' असतें. तेव्हां मराठी संज्ञा म्हणून इथें 'कुलप्रत' असें या प्रतीला संबोधणें रास्त दिसतें. Recension आणि hypothetical common ancestor - यांच्या मधील भेदरेषा फार सूक्ष्म किंवा पुसट असते. कुलप्रतीच्या आधीचा टप्पा म्हणजे hypothetical common ancestor - किंवा 'कुलमूल प्रत' असा क्रम मानतां येईल. मराठीत यासंबंधी जो विचार झाला आहे, तो recensio आणि recension या संज्ञा एकच मानून. शाब्दिक दृष्टीनें पाहिलें, तर या दोन संज्ञा एकच मानणें स्वाभाविक आहे. म्हणूनच कांहींशा सदिग्धपणें 'आद्यप्रत', 'मूळ प्रत' म्हणून recension चा निर्देश झाला आहे. हे निर्देश recension - संबंधींच आहेत, असें खात्रीनें म्हणतां आलें नाही, तरी तसें अनुमान करतां येईल. 'आद्य' किंवा 'मूळ' या शब्दांनीं युक्त संज्ञा प्रस्तुत संदर्भात विचारांतच घेतां येत नाहीत. यापूर्वीच्या प्रस्तुत परिभाषाविचारांत याविषयी चर्चा केली आहे. शिवाय recension ही एकूण संहितासंक्रमणांतील एका टप्प्यांतली प्रत असल्यामुळें ती 'आद्य' किंवा 'मूळ' ठरू शकत नाही.

तेव्हां, प्रश्न उरतो तो recensio व recension या संज्ञा एकच मानाव्या कीं नाही हा. संशोधनांतून जी संहितानिश्चित होते, ती recensio या स्वरूपाची असते. चिकित्सेनंतर किंवा चिकित्सेमधून ही प्रत तयार होत असते. याच्या उलट recension हा संक्रमणांतील एक टप्पा आहे. Recension या संक्रमणटप्प्यापासून पुढें चिकित्सक प्रयत्नांतून सिद्ध झालेली प्रत ही recensio - म्हणजे critical recension, - चिकित्सक संशोधनानें सिद्ध झालेली प्रत होय. असा या दोन संकल्पनांत भेद केला पाहिजे. डॉ. सुमित्र मंगेश कत्रे यांनीं असा भेद मानला आहे. तेव्हां, तसा तो मानून व्यवस्था लावणें अप्रस्तुत ठरू नये. म्हणून ही कुलप्रत.

३/१४ Subrecension : शाखाप्रत :

कुलप्रतीवरून पुढें प्रती होणें, ही एक साहजिक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेंत पुन्हां संहितेचे उप-वर्ग निर्माण होतात. हे उप-वर्ग कुलप्रतीशीं आपले वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध राखून तर असतात, पण या प्रतींतील संहिता कुलप्रतीतील संहितेशीं शंभर टक्के जुळणाऱ्या नसतात. सांप्रदायिक दृष्टींतहि जे भेद किंवा प्रकार असतात, त्यांतून हे बदल घडतात, आणि अशा परिवर्तनाचेहि वेगवेगळे गट करतां येतील, अशी त्यांची समान वैशिष्ट्ये असतात. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन या उपवर्गांना कुलाच्या शाखा मानणें शक्य आहे. या दृष्टीनें अशा प्रकारच्या प्रतीला 'शाखाप्रत' म्हणून संबोधणें योग्य ठरतें.

३/१५ Propria Manu : मूळ लेखनिक-प्रत :

संहितेचीं अनेक हस्तलिखितें उपलब्ध असतात, तेव्हां तीं निरनिराळ्या व्यक्तींनीं केलेलीं, वेगवेगळ्या संप्रदायांनुसार केलेलीं किंवा एकाच अथवा

निरनिराळ्या काळांत केलेली असतात, हें उघड आहे. या सर्व हस्तलिखितांत एकाच हस्तलिखिताला संहितासमिक्षेत लक्षणीय महत्त्व असतें. हें हस्तलिखित म्हणजे *propria manu*. हें संहितेचें पहिलें हस्तलिखित. या संदर्भात पाहिलें, तर हें लिप्यंकन असूं शकतें, तसेच ती स्वाक्षर संहिताहि असूं शकते. संहितेचें लेखनाचें पहिलेपण, हा इथें निर्देश्य विशेष होय. पण लिप्यंकन किंवा स्वाक्षर संहिता अथवा मूळसंहिता या संज्ञा येथें वापरतां येणार नाहीत. किंवा यांपैकी एक संज्ञा इथें वापरतां येणार नाही. कारण या तिन्ही संदर्भात पहिलेपण हा समान विशेष असला, तरी त्यांचे इतर संदर्भ भिन्न भिन्न आहेत. याविषयी विवरण पूर्वी येऊन गेलें आहे. तात्पर्य असें की, पहिलेपण एवढाच विशेष लक्षांत घेऊन येथें संज्ञा निश्चित करतां येणार नाही.

पहिलेपणाबरोबरच येणारा या हस्तलिखित स्वरूपाचा एक विशेष असा की, तें लेखकाच्या स्वतःच्या हातचें असण्याऐवजीं त्यानें सांगितलेल्या व्यक्तीनें प्रथम लिहून घेतलेलें असतें. त्यामुळें त्याचें स्वरूप हें एकहाती लेखनाचें असतें. एकाचेंच संपूर्ण लिहिलेले किंवा एकाच हस्ताक्षरांतील, असेंहि याचें वर्णन करतां येईल. पण या वर्णनाला धरून 'समानाक्षरी' किंवा 'एकलेखनिक'^{३१} अशा संज्ञांनीं त्याचा निर्देश करतां येणार नाही. कारण समानाक्षरी किंवा एकलेखनिक अशीं हस्तलिखितें अनेक असूं शकतात. निरनिराळ्या वेळीं तयार झालेलीं असूं शकतात. *Propria manu* च्या संदर्भात तें हस्तलिखित मूळच्या लिहिणाऱ्यानें लिहिलेले असणें, याला महत्त्व आहे किंवा हा संदर्भ निर्देशित करावयाचा आहे. तेव्हां हें 'प्रथम हस्तलिखित' आहे, आणि संहिता प्रथम लिखित स्वरूपांत आणणाऱ्याच्या हातचें आहे, असे दोन विशेष इथें एकवटलेले आहेत. दुसऱ्या विशेषांत पहिला समाविष्ट होऊं शकतो. यावरून लिप्यंकन, स्वाक्षरप्रत आणि मूळप्रत यांच्यातून ही प्रत वेगळी कोणत्या बाबतींत आहे, हेंहि लक्षांत येईल. सांगितलेला मजकूर लिहून घेणारा तो लेखनिक, या संकल्पनेला परंपरेची मान्यता आहे. आणि ती संज्ञा त्या संकल्पनेची द्योतक म्हणून प्रचलितहि आहे. तेव्हां *propria manu* हें मूळ लेखनिकानें लिहून घेतलेले संहितेचें हस्तलिखित आहे. सांगितलेल्या मजकुराची नक्कल म्हणून इथें ही हस्तलिखिताची मूळ प्रत होय, असें म्हणण्यास हरकत नाही. मूळ लेखनिकानें केलेली प्रत म्हणून ही 'मूळ लेखनिक-प्रत' उरते व हीच संज्ञा *propria manu* (pr. m.) - या अर्थी वापरतां येण्यासारखी आहे.

३/१६ Secondary Transmission : गौण प्रत :

संहिताच्या प्रतीकरणाच्या प्रक्रियेत स्वाक्षर प्रत, मूळ प्रत, मूलरूप प्रत, हे प्रारंभिक टप्पे होत. या अवस्थांमधून पुढें वेगवेगळ्या टप्प्यांनीं प्रती होत जातात. या टप्प्यांत मूळ नव्हे, लेखकाला अभिप्रेत मानतां येईल अशी संहिता नव्हे, पण त्या संहितेच्या प्रतीकरणाच्या पुढच्या विविध टप्प्यांमध्ये निरनिराळ्या प्रतींच्या संदर्भात लक्षणीय स्थान असणारी अशी प्रत असते. एखाद्या हस्तलिखिताच्या विविध प्रतींमधील दुय्यम पूर्वसंबंध दर्शविण्यास उपयोगी पडणारी अशी ही प्रत असते. मूलरूप प्रतीनंतरच्या लगतच्या एखाद्या किंवा अधिक प्रतींमध्ये या प्रतीचें मूळ असतें. दोन हस्तलिखितांमधील कांहीं गौण संबंध दर्शविण्यासाठीं हि हिचा उपयोग होतो. हिच्यावरून या संहितेच्या पुढें अनेक प्रती होतात. या दृष्टीनें पुढील अनेक प्रतींचें मूळ अशी ही प्रत असते. या प्रतीला संहितासमिक्षेच्या परिभाषेत Secondary Transmission - म्हणतात. मराठींत यासाठीं सरळच 'गौण प्रत' अशी संज्ञा वापरतां येण्यासारखी आहे.

'गौण प्रत' म्हणजे समांतर मूलरूप प्रत मात्र नव्हे. समांतर मूलरूप प्रतीला जें प्राधान्य असतें, आधार किंवा मूळ म्हणून मानीव किंवा गृहीत

या स्वरूपांत कां होईना, जें प्रामाण्य असतें, तें 'गौण प्रती' ला नसतें. तरी या 'गौण प्रती' चें महत्त्व असतें. कारण संहितेचे किंवा दोन हस्तलिखितांतील संहितारूपांचे व एक किंवा दोन प्रतीतील पाठांमधले दुय्यम कां होईना, पण पूर्वसंबंध निश्चित करण्याच्या कामीं या प्रतीचा विशेष उपयोग होत असतो.

३/१७ Secunda Manu : नक्कलप्रत/अन्यहस्ताक्षर नक्कलप्रत : संहितेच्या एका हस्तलिखित प्रतीवरून इतर प्रती होताना, म्हणजे करण्यांत येतात. पहिली हस्तलिखित प्रत ही propria manu मूळ लेखनिक-प्रत, तसेंच, या प्रतीवरून केल्या जाणाऱ्या इतर प्रती किंवा त्यांपैकी एखादी प्रत ही secunda manu. ही प्रत किंवा या प्रती पहिली हस्तलिखित प्रत करणारा करीत नाही. त्याहून अन्य व्यक्ति हें काम करतात, असा संहितासमीक्षेतील या पारिभाषिक संज्ञेमागें संकेत आहे. या इतर प्रती करणाऱ्यांना लेखनिक म्हणण्याऐवजीं प्रतकार, नकलनवीस, असें म्हणण्यास हरकत नाही. तेव्हां secunda manu (sec. m.) हें नकलनविसानें किंवा प्रतकारानें केलेलें हस्तलिखित असतें. या प्रतकारांमध्ये, मूळ लेखनिक नसतो, असा संकेत आहे. तेव्हां या प्रतीला भिन्न लेखनिक प्रत किंवा हस्तलिखित असें म्हणण्याचें प्रयोजन नाही. तसेंच हे प्रतकार म्हणजे लेखनिक—संहिताकारानें तोंडी सांगितलेला मजकूर लिहून घेणारे—नसल्यामुळें दुसरे लेखनिक, म्हणजे लेखनिकांतर, म्हणून त्यांनीं केलेली प्रत ती लेखनिकांतर प्रत किंवा तें लेखन हें 'लेखनिकांतरम्' असेंहि म्हणतां येणार नाही. हें लेखनिकेतरांचें नकला करणें असतें, असें मानणें सयुक्तिक ठरेल. या दृष्टीनें हें प्रतकारानें केलेलें हस्तलिखित असतें. मूळ हस्तलिखिताची ही प्रत असते. मूळ लेखनिकाच्या हातची नव्हे, तर नकलनविसाच्या हातची, म्हणून ती sec. m. असते. तेव्हां, ही 'नक्कल प्रत' असते आणि हीच संज्ञा इथें मराठीत वापरतां येण्यासारखी आहे. मूळ हस्तलिखित किंवा मूळ लेखनिक-प्रत या आपोआप नक्कलप्रत या संज्ञेनें निर्देशित हस्तलिखितापासून वेगळ्या राहातात.

एकाच प्रतीत दोन हस्ताक्षरें आढळलीं, तर हें दुसरें हस्ताक्षर लेखनिकाचें किंवा प्रतकाराचें नसतें. तें आणखी एका दुसऱ्या प्रतकाराचें किंवा नक्कल करणाऱ्याचें असतें. या दृष्टीनें या संज्ञेचा आणखी एक अर्थ होतो. तो म्हणजे अन्यहस्ताक्षर—नक्कल प्रत.

३/१८ Extant : उपलब्ध प्रत :

हातीं असलेल्या प्रतीवरून संहितेचें मुद्रण, संपादन, विवरण, इत्यादि होणें अपरिहार्य असतें. या हातीं आलेल्या किंवा हातीं येऊं शकणाऱ्या प्रती कुठें ना कुठें उपलब्ध झालेल्या अथवा होऊं शकणाऱ्या प्रती होत. काळाच्या जबड्यांतून वांचलेल्या, परंपरेनें अस्तित्वांत राहिलेल्या, अशा या प्रती असतात. यांनाच extant—म्हणतात. मराठींत यांना 'उपलब्ध' प्रती म्हणणें सहज ओघानेंच येतें, व ही संज्ञा निर्देश्य प्रतीचें स्वरूप यथार्थपणें व्यक्त करणारी आहे. तेव्हां extant म्हणजे 'उपलब्ध प्रत' ही पारिभाषिक संज्ञा निश्चित होते.

३/१९ Non-extant : अनुपलभ्य प्रत/अनुपलब्ध प्रत :

अभ्यासविषयसाहित्याची मूळ संहिता निश्चित करण्याचा प्रयत्न, हें संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेतील एक अंग असतें. हा प्रयत्न करतांना विचारासाठीं घेतलेल्या त्या साहित्याच्या हस्तलिखित उपलब्ध प्रतींबरोबर अनुपलभ्य प्रत किंवा प्रती गृहीत धराव्या लागतात. मूलरूप प्रत आणि समांतर मूलरूप प्रत, ह्या या संकेताच्या निदर्शक होत. अभ्यासाला दिशा मिळावी आणि अभ्यासांत जें लक्ष्य आहे, त्याची सिद्धि निश्चित दिशेनें करण्यास आधार, म्हणून असे संकेत उपयुक्त असतात. हे संकेत केवळ मूलरूप आणि समांतर मूलरूप प्रतीपुरते मर्यादित नसतात.

उदाहरणार्थ : ज्ञानेश्वरीची मूळ संहिता निश्चित करतांना अनुपलभ्य आणि उपलभ्य होण्याची शक्यता नसलेली ज्ञानेश्वरीची एकनाथ-प्रतिशुद्ध-प्रत गृहीत मानावी लागते. काळाच्या जबड्यांत नष्ट झालेल्या, पण निरनिराळ्या संदर्भावरून अभ्यासाला उपयुक्त ठरणा-या प्रतींचा समावेशहि या प्रकारच्या प्रतींत करावा लागतो. अभ्यासासाठी आणि अभ्यासाच्या प्रक्रियेत उपयुक्त, पण प्रत्यक्ष उपलभ्य नसलेल्या, अशा प्रतींना संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत non-extant म्हणण्याचा प्रघात आहे. यासाठी मराठी संज्ञा म्हणून 'अनुपलभ्य प्रत' किंवा 'अनुपलब्ध प्रत' असे म्हणता येईल.

३/२० Lineal Ascendant : मालिकामूल हस्तलिखित/०प्रत : एखाद्या संहितेची अनेक हस्तलिखिते केली जातात, तेव्हां ती कांहीं ना कांहीं प्रक्रियेने केली जातात. साक्षात् एका कोणत्या तरी हस्तलिखित प्रतीवरून एक नक्कल किंवा प्रत केली जाते, नंतर या केलेल्या प्रतीवरून दुसरी, दुसरीवरून तिसरी . . . अशा क्रमाने साक्षात् एकीवरून दुसरी, दुसरीवरून तिसरी . . . अशा अनेक प्रती होतात. संहितेच्या हस्तलिखित प्रतीची ही एक मालिका असते, असे म्हणता येईल. या मालिकेतले पहिले हस्तलिखित ते lineal ascendant—होय. हे lineal ascendant—मूलरूप, समांतर मूलरूप किंवा संबंधमूल हस्तलिखित असण्याची मुळीच आवश्यकता नसते. यासाठी मराठी संज्ञा 'मालिकामूल हस्तलिखित' अशी योजता येईल. या मालिका प्रतींना 'पूर्वज प्रती'^{२१} म्हणून मराठीत संबोधिलेले आहे. ती संज्ञा ग्राह्य मानली. तर इथे या प्रतीचे मूळ म्हणून 'पूर्वजमूल' प्रत असा विचित्र शब्द तयार होईल. यावरून 'पूर्वज प्रत' ही संज्ञा कां नको, ते आपोआप स्पष्ट होईल.

३/२१ Amorphous/Fluid : अस्थिर संहिता : वाच्य किंवा मौखिक परंपरेने संहितापरंपरा चालू राहाते, तेव्हा उच्चार करणाऱ्याच्या स्वल्ननामुळे म्हणा किंवा निष्काळजीपणाने म्हणा, मूळ संहिता भ्रष्ट होत जाते. मूळ उच्चारपरंपरेतील संहिता आणि अशा भ्रष्ट संहिता, यांच्या परंपरा एकाच काळांत अस्तित्वांत असणे शक्य असते. लोकप्रिय किंवा लोकांच्या धार्मिक, सांस्कृतिक अथवा ज्ञानग्रहणात्मक क्षेत्रांत ज्या संहितांचा वापर अनिर्बंधपणे होत असतो, अशा संहितांमध्ये हे भ्रष्टतेचे परिवर्तन सारखे चालूच असते. हे परिवर्तन केवळ वाच्य परंपरेने चालू राहणाऱ्या संहितांपुरतेच मर्यादित असते, असे नाही; किंवा संहितेचे 'लिप्यंकन' होण्यापूर्वीच्या काळांतच होत असते, असेहि मानण्याचे कारण नाही. 'लिप्यंकन' झालेली संहिताहि मौखिक परंपरेने पुढे सरकत असते. कीर्तने, प्रवचने, पारायणे, या माध्यमांतून प्रसृत होणाऱ्या संहितांमध्येहि या प्रकारचे परिवर्तन सारखे होत राहणे स्वाभाविक असते. या प्रकारच्या परिवर्तनाचे आणखी एक कारण असते. संहितेच्या नकला किंवा प्रती करतांना एक व्यक्ति जेव्हा संहितेचे मोठ्याने वाचन करते व दुसरी व्यक्ति त्या वाचनावरून संहितेची नक्कल किंवा प्रत लिहून काढते, तेव्हाहि असे परिवर्तन शक्य असते. मौखिक परंपरेने पुढे चालणाऱ्या संहितांबाबत परिवर्तनाची आणखी एक शक्यता म्हणजे स्थल, काल, समोरील श्रोता, या अनुषंगाने परिवर्तने होतात. लावण्या, पोवाडे, लोकगीते, लोककथा, यांच्याबाबत अशी परिवर्तने विशेष आढळतात. या प्रकारे संहिता ही सारखी बदलत जाते, अस्थिर राहाते. या अस्थिरतेतून निर्माण होणारी परिस्थिति म्हणजे संहिता सुसूत्र राहात नाही, तिच्यांत संदिग्धता, बह्वर्थरूपता निर्माण होते आणि ती वाढतहि जाते. परिणामी सुसंघटित व एकवाक्यतेचे असे संहितेचे स्वरूप उरत नाही. अनिश्चित, संदिग्ध व बह्वर्थरूप अशी ही संहिता असते. या प्रकारची संहिता ही Amorphous संहिता होय. या संहितेची वाचक अशी मराठी संज्ञा

म्हणून 'अस्थिर संहिता'^{२२} असा शब्दप्रयोग करता येईल. Amorphous व fluid ह्या समानार्थी संज्ञा आहेत. तेव्हा त्यांसाठी मराठीत वेगवेगळे पर्याय योजण्याची गरज नाही.

३/२२ Rhapsode/Rhapsodist : भाट/चारण/कीर्तनकार/पुराणिक/कथेकरी :

महाकाव्यपर किंवा दीर्घकाव्यपर रचना सुरावर म्हणून किंवा गाऊन निर्वाह करणारा गायकांचा एक वर्ग प्राचीन इतिहासांत भारतांत आढळतो. तसाच होमरची काव्ये गाऊन किंवा म्हणून दाखवून निर्वाह करणारा वर्ग युरोपच्या इतिहासांतही दृष्टीस पडतो. या वर्गाद्वारा ही काव्यरचना वेळोवेळी लोकांपर्यंत पोचत असे. या स्वरूपाच्या काव्यरचनेचा प्रसार या गायकांच्या द्वारा झाला आहे. प्राचीन भाट व गीतगायक याच परंपरेंतले होत. कीर्तनकार-पुराणिकांची गणना याच वर्गात करता येईल. अभिजात काव्यरचनेचा लोकांत प्रसार या वर्गांमुळे झाला. इतकेंच नव्हे, तर या काव्यरचनेचें सातत्य या वर्गांमुळे टिकून राहिलें. या वर्गांमुळे या काव्यरचनेचें जसे सातत्य टिकून राहिलें, तशीच या मूळ रचनेंत परिवर्तनेंहि कांहीं प्रमाणांत या वर्गांमुळे घडून आलीं. कारण ही काव्यरचना म्हणून दाखवीत असतांना किंवा गाऊन दाखवीत असतांना तीमध्ये कांहीं पदरची भर या वर्गांनीं घातली. या वर्गांनीं अभिजात काव्यांचा उपयोग जसा आपल्या निर्वाहासाठीं केला, तसाच आपल्या स्वतःच्या रचना म्हणून किंवा गाऊन दाखवून निर्वाह केला. हा वर्ग युरोपांत Rhapsode किंवा Rhapsodist म्हणून ओळखला गेला आहे. मौखिक परंपरेनें आलेल्या काव्यांचें लिप्यंकन झालें असेल, तेव्हां या वर्गांनीं त्यांत जी भर घातली किंवा स्वतःच्या सोयीसाठीं बदल केले, ते ग्रंथगत बनले असले, तर नवल नाही. तेव्हां, जुन्या काव्यांचें सातत्य टिकवून तीं जनतेसमोर कायमची राखणारा व त्यांत पाठांतरे निर्माण करणारा असा हा काव्यगायकांचा वर्ग होय. कोंकणांतील 'चित्रकथी'च्या कार्यक्रमांत चित्रांच्या साहाय्यानें पुराणकथा, आख्यानकथा, महाकाव्यांतील कथा, लोकसमुदायासमोर सादर करणारे 'कथेकरी' याच वर्गांतले होत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. भारतीय परंपरेंत यांना भाट, चारण, कीर्तनकार, कथेकरी, पुराणिक, अशा वेगवेगळ्या नांवांनीं संबोधतां येतें. हेच निरनिराळे शब्द प्रस्तुत संज्ञा म्हणून प्रसंगपरत्वेन योजणें श्रेयस्कर. त्यासाठीं एकाच शब्दाचा आश्रय करण्याचें कारण नाही. एकाच शब्दाची निवड करावयाची असेल, तर 'कथेकरी' हा सर्वसमावेशक शब्द निवडणें शक्य आहे.

३/२३ Textual Dynamics : अस्थिर संहिता – वर्तनमागं/

० वर्तन-व्यवस्था :

जी संहिता तोंडी किंवा मौखिक परंपरेनें सवें पसरते आणि एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे व एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जिचा सतत प्रवाह चालू असतो, ती बदलत जाणें स्वाभाविक असतें. या परिवर्तनामध्ये जसे पाठ बदलतात, तशीच संहितेमध्ये भर पडत जाते, पाठांतरे निर्माण होतात. संहिता सारखी वाढतच राहाते. अशा अस्थिर संहितेची संहितासमीक्षेच्या शास्त्रांत व्यवस्था कशी लावावी, शास्त्रीय पद्धतीनें तिचें मूळ स्वरूप कसे अनुमानित करावें, हा एक फार बिकट प्रश्न असतो. या प्रकारच्या अस्थिर संहितेचें सुप्रसिद्ध उदाहरण म्हणजे 'महाभारताची संहिता'. अशा प्रकारच्या संहितेचा अभ्यास संहितासमीक्षेच्या कक्षेंत करावयाचा, तिची कालनिश्चित करावयाची, म्हणजे प्रथम तिच्या परिवर्तित निरनिराळ्या रूपांतून एक व्यवस्था शोधून काढावयाची, त्या परिवर्तनांमागें पद्धति उभी करावयाची. अशा व्यवस्थेची किंवा पद्धतीची निदर्शक अशी संज्ञा ही डॉ. वि. स. सुखटणकर यांनीं सिद्ध केली. ती संज्ञा म्हणजे textual dynamics ही.

ही 'अस्थिर संहितेची वर्तनव्यवस्था' होय. याचा निर्देश 'अस्थिर संहिता-वर्तनमार्ग' असाहि करतां येईल. निर्मित, भ्रम, विस्मृति, प्रतीकरण, अशा अनेक प्रकारांतून भ्रमण करीत जाणारा हा मार्ग असू शकेल.

३/२४ Text : संहिता :

हस्तलिखित ग्रंथ, प्रकरणे, साहित्य, इत्यादिकांचें संगोधन, संकलन, संपादन, मुद्रण, या प्रक्रियांना मराठींत खरा पाठिवा मिळाला तो एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून. त्यानंतर विसाव्या शतकाच्या तीन-चार दशकांपर्यंत आणि त्यानंतरहि या क्षेत्रांत संहितासमीक्षेची कांहीं शास्त्रीय जाण ठेवून जें लेखन व कार्य झालें आहे, त्यांत पाठ, पाठशुद्धि, पाठभेद, पाठचिकित्सा, असे शब्द प्रसंगपरत्वे वापरलेले आढळतात. यांतील 'पाठ' हा शब्दघटक text या इंग्रजी संज्ञेसाठी मराठींत वापरलेला आहे, हें उघडच आहे.

पण इथें एक श्लेषहि अंतर्भूत आहे, असें आढळून येईल. तो असा की, या ठिकाणाचा 'पाठ' हा शब्दघटक reading या इंग्रजी संज्ञेचा वाचक म्हणूनहि घेतां येतो; आणि प्रसंगानुरूप तशा उद्देशानें तो वापरलेलाहि असतो.

ही परिभाषा निर्माण झाली, याच्यामागें एक परंपराहि असण्याची शक्यता नाकारतां येत नाही. ही परंपरा म्हणजे पाठ हा शब्द जुन्या मराठींत संपूर्ण ग्रंथ, त्याचा कांहीं भाग, त्यांतील वाक्य किंवा शब्द, याचें लिखित स्वरूप म्हणून वापरलेला आहे, यासंबंधी अभ्यासकांचें ज्ञान.

या शक्यतेबरोबर आणखी एक बाब लक्षांत घेतां येईल. संहितासमीक्षेचें जें स्वरूप मराठींत नजरेस येतें, त्यांत संबंधित लेखनांतील ग्रंथगत उपलब्ध शब्द किंवा शब्दसमूह हे यथार्थ आहेत की नाहीत आणि ते मूळ लेखकाचे असतील की नाही, यासंबंधीच्या विचाराला आणि चिकित्सेला प्राधान्य आहे. ही संहितासमीक्षा शब्दकेंद्री आहे. अशा चिकित्सेत text - संपूर्ण ग्रंथ, त्याचा कांहीं भाग किंवा त्यांतील शब्द, या अर्थी 'पाठ' या शब्दाचा उपयोग होणें स्वाभाविक दिसतें.

संहितासमीक्षेविषयी व्यापक जाणीव पुढें क्रमाक्रमानें होण्याची प्रक्रिया सुरू झाली, तरी प्रथम वापरलेली 'पाठ' ही संज्ञा मूळ धरून बसलेली दिसते. व्यापक जाणिवेपोटी 'संहिता' या शब्दाचा उपयोगहि 'पाठ' या शब्दाबरोबर संज्ञावाचक म्हणून होत असलेलाहि दिसतो. सारांश, 'संहिता' व 'पाठ' हे शब्द सरमिसळ अर्थानें वापरण्याची एक परंपराच मराठींत अस्तित्वांत आहे. शास्त्रीय विचाराच्या प्रस्थापनेसाठी आणि शक्य तितकी निःसंदिग्ध परिभाषा सिद्ध करण्यासाठी शब्द वापरण्याची ही सरमिसळ पद्धत वेगवेगळी करणें प्राप्त आहे. असा प्रयत्न अगदीच होत नाही, असें नाही. किंबहुना 'पाठ' हा 'संहिते'च्या अंतर्गत आहे, या जाणिवेनें या दोन संज्ञा वापरण्यास अनुकूल असें वातावरण या क्षेत्रांतील मराठी विवेचनाद्वारा निर्माण होऊं लागलें आहे. पण याबरोबरच 'पाठ' शब्दाचें समर्थनहि होत असतें.^{१०} अशा समर्थनामुळें किंवा त्याशिवायहि या संज्ञा सरमिसळ अर्थानें वापरण्याची परंपराहि चालूच राहिली आहे.

संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत निरनिराळ्या संज्ञा अन्वर्थक आणि परस्पर व्यवच्छेदक करणें, ही एक आवश्यक बाबच मानली पाहिजे. या दृष्टीनें जुनी परंपरा किंवा नवा व्यवहार, या दोन्हीं गोष्टींचा संकेत, हीं ऐतिहासिक घटितें म्हणून नमूद करूनहि संहितासमीक्षेच्या शास्त्रीय परिभाषेत 'पाठ' आणि 'संहिता' या संज्ञांना वेगवेगळें कार्य आहे, असें मानून त्यांच्या संकल्पना वेगवेगळ्या आहेत, असें मानणें प्राप्त आहे.

शब्दाशब्दांतून वाक्य, वाक्यावाक्यानें वाक्यांची मालिका, अशा मालिकेनें परिच्छेद, प्रकरणे, संपूर्ण ग्रंथ, या सातत्यपूर्ण प्रक्रियेंतला एकूण मजकूर म्हणजे text, या अर्थी मराठीत 'संहिता' या शब्दाची निश्चित करतां येते. या क्षेत्रांतल्या मराठी लेखनांत या अर्थी 'संहिता' ही संज्ञा वापरलीहि गेली आहे, विपुल प्रमाणांत वापरली गेली आहे. तेव्हां text म्हणजे 'संहिता' हा अर्थ प्रस्थापित होतो. या जाणिवेनें काळजीपूर्वक आणि एकवाक्यतेनें या संज्ञेचा उपयोग करण्याची गरज आहे.

या प्रक्रियेंत संपूर्ण ग्रंथाचा विभागणः विचार करतानाहि 'संहिता' संज्ञेचा उपयोग करावा लागेल. पण अशा वेळीहि ती संज्ञा शब्दवाचक मानूं नये. ती शब्दसमूहांची निर्देशक संज्ञा आहे, असें मानणें योग्य होय. एका शब्दाचाच विचार करायचा असेल, तेव्हां ती संकल्पना वेगळी मानून 'पाठ' हा वेगळा करावा.

३/२५ Transmission : प्रतीकरण :

संहितेचें संक्रमण घडते, तें तिच्या प्रती झाल्यामुळे. संहिता कालगतींत सुरक्षित राखली जाते, ती या प्रक्रियेनें. या प्रक्रियेनें संहिता सुरक्षित राहणें, म्हणजे ती मूळावरहुकूम राहणें, असा याचा अर्थ नाही. कारण प्रत होत असताना अनेक घटक कार्यप्रवण असतात व ते नव्या प्रतीवर परिणाम किंवा संस्कार करीत असतात. संहिता सुरक्षित राहाते व ती अनेकांना आणि पुढील पिढीला उपलब्ध होत राहाते, ती प्रतीकरणांतून घडणाऱ्या संक्रमणाने. संहितेच्या मूळ प्रतीवरून किंवा तीवरून केलेल्या इतर प्रतीवरून हें प्रतीकरण होत असते. तत्त्वतः पाहिलें, तर मूळ प्रत करणें किंवा संक्रमणासाठीं उपयुक्त ठरणाऱ्या इतर प्रती मूळ प्रतीवरून करणें, हेंहि प्रत करणें, या अर्थी प्रतीकरणच होय. संहितेच्या प्रतीकरणाच्या मालिका या प्रक्रियेनें निर्माण होत असतात. ही प्रक्रिया म्हणजे transmission.

या प्रक्रियेसाठीं मराठीत 'संचारण' अशी संज्ञा वापरलेली आढळते.^{११} प्रत करणें, प्रती करणें, प्रत होणें, प्रती होणें, असे शब्द प्रयोग सर्रास होत असले, तरी त्यांना संज्ञा म्हणतां येणार नाही.

'संचारण' ही संज्ञा योजतांना नकलांद्वारा होणारा संहितेचा प्रसार किंवा प्रवास दृष्टीसमोर असावा. संहितेच्या प्रती झाल्यामुळे हा परिणाम होत असतो, यांत वाद नाही. पण हा परिणामवाचक शब्द त्यासाठीं आवश्यक त्या कृतीसाठीं किंवा प्रक्रियेसाठीं वापरण्याऐवजीं कृतिवाचक किंवा प्रक्रियावाचक शब्द वापरणें इष्ट ठरतें. या दृष्टीनें 'प्रतीकरण' शब्दाची योजना होऊं शकते. प्रत करणें, प्रत होणें, हे शब्दप्रयोग व त्यांचीं अनेक वचनें, यासाठीं रूढ आहेत. त्यांचें सामासीकरण करून ही संज्ञा तयार होत असल्यामुळे ती रूढिसंमुखहि आहे.

तोडी किंवा मौखिक परंपरेनेमुद्धां संहिता ही प्रचलित राहाते, एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे अशी पुढे सरकत राहाते. अशा वेळीं संहितेची प्रत लिखित स्वरूपांत नसते. तरीहि संहितेचा प्रवास चालूच असतो. एकाकडून दुसऱ्याकडे आणि पुढे, असेच घडणारे संहितेचें हें संक्रमण असतें. लिखित संहितेद्वारा संहितेचें संक्रमण होत असतें, तें संहितेची प्रत अक्षरबद्ध करून, लिपिबद्ध करून. तोडी किंवा मौखिक संक्रमणांत संक्रमित होतात ते शब्द म्हणजे अक्षरेंच, पण तीं लिपिबद्ध नसतात. तेव्हां, लिपिबद्ध संक्रमण व तोडी किंवा मौखिक संक्रमण असे प्रतीकरणाचे दोन प्रकार असतात. या ठिकाणीं 'प्रत' या शब्दामागें एक नवा संकेत उभा केलेला आहे. संहितेचें संक्रमण होत असतें म्हणजे प्रत करणारा—तोडी प्रत करणारा किंवा लेखी प्रत करणारा—संहितेचें स्वतःच्या कृतींतून संक्रमण करीत असतो. 'संक्रमित करणें' या क्रियेला

इथें कर्ता व कर्म दोन्ही आहेत. कर्त्याच्या बाजूने संहितेची प्रत होत असते, तर कर्माच्या बाजूने (संहितेच्या बाजूने) संक्रमण होत असते. कर्माच्या बाजूने विचारकरता transmission हें 'संक्रमण' ठरते.

'प्रतीकरण' व 'संक्रमण' अशा दोन संज्ञांचा इथें निवडीसाठी विचार करता येईल. तोंडी किंवा लेखी कशीहि असली, तरी या मार्गांनी अखेर संहितेची 'प्रत' च होत असते. म्हणून इथें 'प्रतीकरण' ही संज्ञा अप्रक्रमानें स्वीकारावी. या आधीच्या विवेचनात secondary transmission या संज्ञेचा विचार करतांना transmission म्हणजे प्रत असा अर्थ स्वीकारलेला आहे. या स्वीकृतीशी 'प्रतीकरण' ही संज्ञा सुसंगतहि ठरेल.

३/२६ Transmitted Text : संक्रमित (मूलरूप) संहिता : संहितेच्या प्रती होणें, ही एक सार्वत्रिक प्रक्रिया आहे. अशा प्रती होणें म्हणजे transmitted text आणि त्यासाठी 'प्रतीकरण' ही मराठी संज्ञा, हें एकदां स्वीकृत केल्यानंतर transmitted texts या संज्ञेनें जिचा निर्देश होतो, त्या संहितेला 'प्रतीकृत संहिता' अशी संज्ञा स्वीकारणें ओघानें येतें व तें सुसंगतहि दिसते. पण हें संक्रमण शाब्दिक झालें. Transmitted text या संज्ञेद्वारा व्यक्त होणारा जो संकेत आहे, तो या शाब्दिक संक्रमणानें व्यक्त होत नाही. संकेताप्रमाणें या प्रतीतील संहिता ही मूलरूप प्रतीची संहिता असते. प्रत करतांना ज्यांचा मागोवा घेतां येईल, अशा ज्या चुका अथवा जीं भ्रष्टीकरणें हेतुतः किंवा अहेतुकपणें होणें शक्य असतें, त्यांपासून ही प्रत जास्तीत जास्त मुक्त असते, असें मानण्यांत येतें. तसेंच, मूलरूप प्रतीच्या संहितेंत अनधिकृतपणें केलेली अशी सुधारणा किंवा संस्करणें या प्रतीत नसतात. या दृष्टीनें विचार करतां मूलरूप प्रतीचें हें एक विश्वासाहं संक्रमण असतें. संक्रमणांत मुळापासून किमान जितका दुरावा गृहीत करावा लागेल, तितका अर्थात् यामध्ये असणें स्वाभाविक मानावें लागेल. हा संकेत मान्य करून यासाठी संज्ञा सिद्ध करावयाची, तर ती 'संक्रमित मूलरूप संहिता' अशी करतां येईल. तोंडी संक्रमण व लेखी संक्रमण - या दोन्ही क्रियांचा या संज्ञेत अंतर्भाव होतो.

३/२७ Paradosis : पारंपरिक संहिता :

ग्रंथांच्या, ग्रंथगत साहित्याच्या अथवा प्रकरणांच्या ज्या प्रती उपलब्ध असतात, त्यांना कांहीं ना कांहीं परंपरा असतात. शाखापरंपरा, संप्रदायपरंपरा, पंथपरंपरा, रूढिपरंपरा, इत्यादि, अशा या परंपरा असतात. यांपैकी शाखा, संप्रदाय, पंथ, यांसारख्या इतर परंपरा या गटपरंपरा असतात. पण यांना छेदून जाणारी आणि यांना समावून घेणारी अशी एक परंपरा असते. ती लोकव्यवहारांत सर्वसामान्यपणें मान्यता पावल्या जाणाऱ्या संहितेची परंपरा असते. ही संहिता संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत paradosis म्हणून ओळखली जाते.

या संहितेला 'परंपरागत नक्कल' असें संबोधितां येणें शक्य आहे. परंपरागत म्हणजेच पारंपरिक आणि नक्कल म्हणजे प्रत. तेव्हां पारंपरिक प्रत असा पर्याय सिद्ध होतो. पण इथें निर्देश संहितेचा करावयाचा असतो, तिच्या प्रतीचा नव्हे. म्हणून paradosis या अर्थी 'पारंपरिक संहिता' अशी संज्ञा योजणें इष्ट वाटते.

३/२८ Textus Receptus : प्रचलित संहिता :

निरनिराळ्या कारणानीं व उपयोगांसाठी संहितेच्या प्रती होत राहातात, हें संबंधित विषयांतील निरीक्षणानें स्पष्ट होतें. या प्रतींच्या द्वारे संहिता लोकांमध्ये प्रसृत होते किंवा अभ्यासकांमध्येहि ती मान्यता पावते. जितक्या व्यापक प्रमाणांत ह्या दोन्ही प्रक्रिया एखाद्या ग्रंथाच्या किंवा साहित्याच्या

संहितेबाबत घडतात, तितकी ती विशिष्ट संहिता व्यवहारांत प्रस्थापित होत जाते. अशा तऱ्हेने ती मान्यता पावते व प्रचलित होते. संहितेची ही मान्यता व प्रचलितता ही अभ्यासमूल नसते. ती व्यापक प्रसार व व्यवहार यांच्यांतून निर्माण झालेली असते. एकनाथी परंपरेतील मानली गेल्यामुळे ज्ञानेश्वरीच्या दांडेकर प्रतीतील संहितेला अशी मान्यता मिळाली आहे. पाटंगण परंपरेतील मानल्यामुळे व विद्यापीठीय शिक्षणांत प्रसूत झाल्यामुळे राजवाडे प्रतीतील संहिता अशी मान्यता मिळवती झाली आहे. चारकरी सांप्रदायिक परंपरेमुळे साखरेमहाराज प्रतीतील संहिताहि अशी प्रचलित बनली आहे. अशा तऱ्हेची मान्यता मिळविणारी संहिता ही *textus receptus* होय. म्हणजेच ग्रंथाची किंवा साहित्याची प्रचलित बनलेली संहिता होय. या दृष्टीने मराठी संज्ञा म्हणून 'प्रचलित संहिता' अशी योजने रास्त आहे. या संहितेला मान्यतेच्या दृष्टीने पूर्वपरंपरा असतील, असे नाही. परंपरेने चालत आलेली ती 'पारंपरिक संहिता' होईल. प्रस्तुत कालांत इथे निर्देशित स्वरूपाची मान्यता मिळालेली ती 'प्रचलित संहिता' होय.

३/२९ Transcription/Transcript : आधारानुसारी प्रतीकरण/
आधारानुसारी प्रत :

शब्दशः पाहिले, तर transcription हे अक्षरांकन आहे. ग्रंथाच्या किंवा संहितेच्या संदर्भात साहजिकच ते प्रत करणे होय. पण संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत प्रत करणे ही एकच क्रिया अनेक संदर्भात निर्देशिली जाते. Transcription हा त्यांपैकी एक संदर्भ होय. हा संदर्भ इथे प्रत करण्यासाठी आधाराला घेतलेल्या प्रतीचा आहे. प्रत करणे किंवा प्रतीकरण ही सामान्य संज्ञा आहे, तर प्रस्तुत संज्ञा ही एक विशेष संज्ञा म्हणता येईल. आधारप्रतीनुसार हे प्रतीकरण असते. तसे पाहिले, तर सामान्यतः एका प्रतीवरून दुसरी प्रत होते, तेव्हा ती आधारानुसारच केलेली असते. पण प्रतीकरणाच्या सामान्य निर्देशांत आधारप्रतीचा उल्लेख अभिप्रेत नसतो, तर इथे प्रस्तुत संदर्भात तो अभिप्रेत असतो. हा एक संकेत इथे गृहीत केला पाहिजे. कारण transcription च्या शब्दांर्थात हा संकेत अनुस्यूत नाही. साहजिकच, हा संकेत मान्य करून म्हणावयाचे, तर या प्रतीकरणाला आधारप्रतीनुसार प्रतीकरण असे म्हणावे लागेल. या वर्णनात्मक आविष्करणावरून किंवा निवेदनावरून 'आधारानुसारी प्रतीकरण' अशी संज्ञा सिद्ध करता येईल व ती या संदर्भात मराठी संज्ञा मानता येईल. यावरून transcript साठी 'आधारानुसारी प्रत' अशी संज्ञा निष्पन्न होते.

३/३० Textus Ornatior : सकल संहिता :

संहितांच्या प्रती निरनिराळ्या निमित्तांनी व हेतूंनी केलेल्या असतात. ग्रंथ संग्रही असावा म्हणून केलेली प्रत संपूर्ण असते. ग्रंथ फारच मोठा असेल व त्याची संपूर्ण प्रत करणे कष्टाचे व वेळ खानारें काम असेल, तर अशा परिस्थितीत ग्रंथाचे सार मूळ शब्दांतच संकलनरूपाने केले जाते. महत्त्वाचे किंवा सूत्ररूपाने ग्रंथातील भाग उतरवून घेणे, अशा तऱ्हेनेहि प्रत केलेली असते. ग्रंथाचा कांहीं भागच हवा असतो किंवा पुरेसा वाटतो, तेव्हा तेवढ्याच भागाची प्रत केली जाते. कालगतीत ग्रंथाचा भाग गहाळ होतो किंवा नष्ट होतो, तेव्हा अवशेषरूप ग्रंथाची प्रत केली जाते. ती वृद्धित किंवा अपुरी असते. अशा निरनिराळ्या प्रकारांनी प्रती करून ग्रंथाची संहिता सुरक्षित राखलेली असते. यांपैकी जी संपूर्ण संहिता, तिला संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत *textus ornatior* असे म्हणतात. या संपूर्ण संहितेत अथपासून इतिपर्यंत, नमन, प्रशस्ति, समाप्ति, फलश्रुति, इत्यादींची वाचक जी जी अंगे, त्यांपैकी कोणतीच गाळलेली किंवा वगळलेली नसतात. इथे संपूर्ण संहिता सारांशरूपाने किंवा संकलनरूपाने अथवा सूत्ररूपाने नसते, तर सर्वांगपरिपूर्ण रूपांत असते. अशा प्रतीद्वारा

समग्र संहिता उपलब्ध होते. म्हणून ही समग्र संहिता. पण या शब्दप्रयोगाचा अलीकडे जो उपयोग होत असतो (उदाहरणार्थ समग्र लेखक, समग्र तांबे, समग्र माधव ज्यूलियन) तशी ही समग्र संहिता नव्हे. संपूर्ण संहिता असाहि शब्दप्रयोग या संदर्भात करता येईल. पण संपूर्णमध्ये साररूपाने संपूर्ण, सूत्ररूपाने संपूर्ण, संकलनरूपाने संपूर्ण, असे पर्याय संभवतात. या परिस्थितीत *textus ornatior* - या अर्थी मराठी संज्ञेचा शोध समग्र आणि संपूर्ण हे शब्द वगळून घेणे इष्ट ठरते.

निःशेष संपूर्ण साहित्याचा किंवा कृतीचा निर्देश करतांना तो 'सकल' शब्दाने करण्याची एक प्रथा मराठीत आहे. (उदाहरणार्थ: सकलसंतगाथा.) या धर्तीवर 'सकल संहिता' अशी संज्ञा इथे योजता येईल. वस्तुस्थितीच्या दृष्टीने पाहिले, तर सकलसंतगाथेमध्ये अनेक संतांच्या अनेक कृति एकत्रित आहेत. पण इथे हा शब्द या सर्वांनिघे घेण्याचे कारण नाही. केवळ सोयीसाठी म्हणून नव्हे, तर एका वस्तूचे सकलरूप किंवा सकल अंग म्हणजे त्या वस्तूचे पूर्णत्व या 'सकल' शब्दाच्या अर्थाच्या अनुरोधाने 'सकल संहिता' हा शब्दप्रयोग इथे यथार्थ ठरतो. शब्दांच्या रूढार्थात कांहीं नव्या अर्थेच्छटा समाविष्ट करून परिभाषा सिद्ध करण्याची प्रथाहि वादातीत आहे. तेव्हा, इथे 'सकल संहिता' ही *textus ornatior* ची मराठी पर्यायी संज्ञा म्हणून निश्चित करता येईल.

३/३१ *Textus Simplicior* : संक्षिप्त संहिता :

निरनिराळ्या प्रकारे केलेल्या संहितेच्या प्रतींमध्ये अथपासून इतीपर्यंत संहितेची नक्कल नसणाऱ्या, पण मूळ संहितेचे संपूर्ण स्वरूप कसे आहे, याचे संक्षेपाने दर्शन घडविणाऱ्या प्रती असतात. या वृत्तित किंवा अपूर्ण नसतात. तसेच संहितेच्या निवडक भागांचे हे सुटें सुटें संकलनहि नसते. साद्यंत सकल संहिता कशी असेल, याची कल्पना देणाऱ्या, थोडक्यांत संपूर्णतेचे स्वरूप दर्शविणाऱ्या या प्रती असतात. एखाद्या संहितेच्या विविध शाखोपशाखांचे स्वरूप संक्षेपाने नोंदणाऱ्याहि या प्रती असू शकतात. दाखल्याने बोलावे म्हटले, तर मराठीतील कादंबऱ्यांच्या संक्षिप्त आवृत्तीसारख्या या असतात. संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत या *textus simplicior* होत. यासाठी मराठी संज्ञा म्हणून 'संक्षिप्त संहिता' असा शब्दप्रयोग करता येईल.

३/३२ *Exemplar* : आधारप्रत :

संहितेच्या प्रती होणे, ही जशी एक सार्वत्रिक प्रक्रिया आहे, तशीच या प्रती कोणत्या तरी प्रतीवरून होणे हीहि आणखी एक सार्वत्रिक प्रक्रिया आहे. ज्या प्रतीवरून आणखी प्रत होते, ती प्रत कोणती असावी, याविषयी ठराव नियम किंवा प्रथा नाही. कांहीं प्रकरणीं खास निवड असली, तरी एरव्ही प्रत करणाऱ्यास उपलब्ध असेल, त्या प्रतीवरून आणखी प्रत केली जाते. निवड किंवा उपलब्धि, यांपैकी कोणत्याहि प्रकारे प्रत केलेली असली, तरी प्रत करतांना संदर्भ आणि आधार, यांसाठी एक प्रत असते. अनेक प्रतीवरून संकलनपद्धतीने प्रत झाली असली, तर अशा प्रतीला एकच प्रत संदर्भासाठी किंवा आधारासाठी नसणार, हे उघड आहे. पण जेव्हा एकाच प्रतीवरून आणखी प्रत होते, तेव्हा असा आधार नमुन्यादाखल घेतलेला असतो. किंबहुना, एका प्रतीवरून दुसरी प्रत सरळ उतरून काढलेली असते. अशा वेळी - एका प्रतीवरून दुसरी प्रत सरळ उतरून काढलेली असते त्या वेळी - ज्या प्रतीवरून ही प्रत उतरून काढलेली असते, त्या प्रतीला संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत *exemplar* म्हणतात.

हा एकूण संकेत लक्षांत घेतां अशा प्रतीला मराठीत कधी कधी आदर्श^{१८} प्रत म्हटले गेले आहे, असे दिसते. पण एकूण परिस्थिति पाहिली, तर

संदर्भासाठी किंवा आधाराला घेतलेली ही प्रत आदर्श म्हणजे निर्दोष किंवा परिपूर्ण आहे, अशी निश्चित करून ती घेतलेली असते, असे दिसत नाही. तिचे प्रामाण्य फक्त प्रत करणाऱ्याचा आधार एवढेच असते. म्हणून या प्रतीला सरळ आधारप्रत म्हणणे सम्युक्त वाटते. प्रत करणाऱ्याला आधार, हा संकेत आधारामार्गे गृहीत करून 'आधारप्रत' अशी संज्ञा योजणे गैर ठरणार नाही.

३/३३ Codices Deteriores : भ्रष्ट प्रत/भ्रष्ट प्रती :

संहितासमीक्षेसाठी घेतलेल्या ग्रंथाच्या हस्तलिखितांत काहीं प्रती अशा असतात की, त्यांतील पाठांची विश्वासाहता संशयातीत म्हणून मान्य करता येत नाही. किंबहुना सर्वांत अविश्वसनीय म्हणून शिक्का मारून ती बाजूला सारणेच योग्य ठरते. साहजिकच अशा प्रतींमधील पाठांची अभ्यासासाठी, चिकित्सेसाठी नोंदणी करण्याचीहि आवश्यकता नसते. निदान अशा प्रतींतील भिन्न भिन्न पाठांची समग्र नोंदणी करण्याची आवश्यकता नसते. या प्रतींच्या नकला अतिशय सदोष असतात.

पण अशा प्रतींमध्येहि कधी कधी बिनचूक किंवा मूळ पाठ मिळतो. म्हणून चिकित्सेमध्ये तेवढ्यापुरती त्यांची दखल घेणे आवश्यक ठरते. पण एकूण संहिता पाहिली, तर ती भ्रष्टच असते. जीण असल्यामुळेहि या प्रती नंतर भ्रष्ट झालेल्या असणे शक्य आहे. या प्रतींना संहितासमीक्षेत codices deteriores म्हटले जाते. मराठीत यांना सरळ 'भ्रष्ट प्रती' म्हणण्यास हरकत नाही. यांना केवळ सदोष प्रती म्हटले असता त्यांच्यातील पाठांची अविश्वासाहता कमी केल्यासारखे होईल. तेव्हां या संदर्भात 'भ्रष्ट प्रत' / 'भ्रष्ट प्रती' अशा संज्ञा स्वीकाराव्या.

३/३४ Eclectic Fusion : आधारसंमिश्रण :

निरनिराळ्या प्रती आधाराला घेऊन प्रत करणारा संहितेची नक्कल करतो, तेव्हां आपली बुद्धि चालवून आपणास योग्य, अर्थपूर्ण किंवा सुलभ वाटणाऱ्या पाठांची ती केव्हां केव्हां निवड करतो. अशा वेळीं जी संहिता सिद्ध होते, ती या आधारप्रतींच्या पाठांचे कौशल्याने मिश्रण करून कौशल्याने म्हटले, त्यांचे कारण असे की, सलग संहिता वाचतांना ही अशी पाठ-जोडणी झाली आहे, अशी कल्पना आधार पाहिल्याशिवाय करता येणार नाही. ही कृति eclectic fusion या संज्ञेने संबोधिली जाते. वेगवेगळ्या प्रती आधाराला घेऊन केलेले हे संमिश्रण असते. म्हणून या कृतीला मराठीत 'आधारसंमिश्रण' अशी संज्ञा योजता येईल. येथे 'साधार संमिश्रण' असे म्हणता येणार नाही. कारण असे म्हटले असता, आधाराला प्रामाण्य प्राप्त झालेले असावे, असे वाटेल. पण प्रस्तुत संदर्भात असा प्रामाण्याचा प्रश्न नसतो.

३/३५ Version : पाठांतर :

मूळरूप प्रतीनंतर संहितेच्या वेगवेगळ्या प्रती होत जातात. यांना मूळ आधार मूलरूप प्रतीचा असतो किंवा मूलरूप प्रतीवरून झालेल्या अन्य प्रतीचा असतो. या प्रती होत असतांना आणि काळाच्या ओघात पुढे सरकत असतांना, एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे या संहितेचे संक्रमण होत असतांना, संहितेचे मूळ रूप बदलत जाते. निरनिराळे पाठ निरनिराळ्या कारणांनी जसे बदलत जातात, तसे हे रूप बदलत जाते; आणि एका संहितेच्या अनेक संहिता निर्माण होतात. या अनेक संहितांमध्ये मुळांत ज्या प्रतीवरून संहिता घेतली, त्या संहितेच्या खुणा तर सांपडतात, पण तरीहि या संहिता एकमेकांहून भिन्न बनतात. उदाहरणार्थ : एकनाथी प्रत मूळ आधाराला असलेल्या, दांडेकर प्रत व मांडगांवकर प्रत यांच्या ज्ञानेश्वरीच्या संहिता वेगळ्या; सिद्धनाथ प्रत मूळ आधाराला असलेल्या

विभ्र प्रतीच्या व शाळिग्राम प्रतीच्या संहिता वेगळ्या, आणि पाटंगण प्रत मूळ आंधाराला असलेल्या राजवाडे प्रतीच्या व गोपाळाश्रम प्रतीच्या संहिता वेगळ्या. अशा या वेगळ्या संहितांना संहितासमीक्षेच्या पाश्चिमात्य परिभाषेत version म्हटले जाते. मराठीत यांना जवळ जवळ एकवाक्यतेने 'प्रती' म्हटले गेले आहे. 'जवळ जवळ' असे इथे म्हणण्याचे कारण असे की, अलीकडे 'आवृत्ति' शब्दाची योजनाहि या ठिकाणी करण्यात येते. पण संशोधकांनी 'प्रत' शब्दाचाच पाठपुरावा केलेला आहे. प्रत्यक्ष ही रूढि पाहिली, तर version साठी मराठी संज्ञा 'प्रत' होय, असे म्हणणे अपरिहार्य आहे.

पण नक्कल, प्रत किंवा copy, transmission—या संज्ञांच्या संदर्भात version चे वेगळेपण संज्ञेने स्पष्ट करावे म्हटले, तर केवळ 'प्रत' ही संज्ञा येथे उपयोगी ठरत नाही. हा वेगवेगळेपणा संहितांचा बनलेला असतो व तो संहितेमधील पाठ बदलत गेल्यामुळे बनलेला असतो. म्हणजे मूळ बदलतात ते पाठ. हे लक्षात घेता, इथे 'पाठांतर' ही मराठी संज्ञा योजून संकेताने तो सुट्या सुट्या पाठांमधला बदल आहे, असे न मानतां समुचित पाठांच्या बदलांमुळे संहितांमधील बदल, वेगवेगळेपणा आहे, ते संहितांतर आहे, असे मानावे. पाठांतर हा शब्द मराठीत recitation, memorize या अर्थी येतो, हे खरे असले, तरी संदर्भाने हा भेद सहज समजण्यासारखा असतो, आणि recitation, memorise या अर्थी 'पाठांतर' हा शब्द पारिभाषिक नाही. पारिभाषिक संज्ञा म्हणून 'पाठांतर' हा शब्द version या अर्थी मानावा, हे उचित दिसते.^{३१} म्हणजे 'प्रत' हा एकच शब्द तीन वेगवेगळ्या पारिभाषिक संज्ञांसाठी वापरवा लागणार नाही. राजवाडे पाठांतर, दांडेकर पाठांतर, असे शब्द ऐकण्यास व वापरण्यास सुरुवातीला कसेसेच वाटतील, इतका 'प्रत' हा शब्द प्रस्तुत संदर्भात दृढमूल झालेला आहे. त्यामुळे 'पाठांतर' शब्द सुचविणे, हे कागदी घोडे नाचवल्यासारखेच होईलहि कदाचित्. पण परिभाषा कांटेकोर करण्यासाठी असा प्रघात पाडणे आवश्यक आहे.

याच अर्थी 'रूपांतर'^{३२} या शब्दाची योजना क्वचित् झालेली असली, तरी त्या शब्दाचा संहितासमीक्षेच्या क्षेत्रांत प्रसार झाला नाही व ती संज्ञा प्रस्तुत संदर्भात कायमची मार्ग पडली. शिवाय adaptation साठी या संज्ञेची योजना विशेष रूढ होऊन गेली आहे. तेव्हां तिचा प्रस्तुत version साठी विचार करता येण्यासारखा नाही.

३/३६ Composite Version : मिश्र पाठांतर/संमिश्र पाठांतर : मूलरूप प्रतीवरून संहितेच्या अनेक प्रती होतात. या प्रतींवरून आणखी प्रती होत राहातात. ही प्रतीकरणाची प्रक्रिया चालू असते. सामान्यतः अशा प्रती एका आधारप्रतीवरून करण्याचा प्रघात दिसत असला, तरी काहीं वेळां अधिक प्रती आंधाराला घेऊन प्रती केल्या जातात. या एकाहून अधिक प्रती एकाच परंपरेतल्या असतातच, असे नाही, आणि यांवरून प्रत करतांना प्रत करणारा आपल्या निवडीनुसार वेगवेगळ्या प्रतीमधून पाठ घेऊन प्रत तयार करतो. ही क्रिया मूलरूप प्रतीनंतरच्या लगतच्या काळांत होऊन अशा प्रकारे वेगवेगळ्या प्रतीतील पाठ व अन्य वैशिष्ट्ये घेऊन, त्यांचे संहितेत मिश्रण करून जी प्रत तयार होते, तिला composite version असे म्हटले जाते. या प्रतीत केवळ पाठांचे मिश्रण असते, असे नाही. वाक्ये, उतारे, यांचेहि मिश्रण असू शकते; आणि ज्या प्रतीमधून निरनिराळे पाठ, वाक्ये, उतारे, मिश्रित करून घेतलेले असतात, त्या प्रती कालाच्या दृष्टीनेहि एकाच मालिकेतल्या असतात, असे नाही. काहीं वेळां कालाच्या दृष्टीने या आधारप्रती एकाच मालिकेतल्या नसल्या, तरी परंपरेच्या दृष्टीने एकाच मालिकेतल्या असू शकतात.

या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां, असें लक्षांत येईल कीं, अशा रीतीनें केलेली प्रत हें एक नवेंच 'पाठांतर' बनतें. तें संमिश्र वैशिष्ट्यांनीं युक्त असतें. या दृष्टीनें यासाठीं मराठी संज्ञा म्हणून 'मिश्र पाठांतर' अशी संज्ञा वापरणें उचित आहे. 'संमिश्र पाठांतर' असेंहि म्हणण्यास हरकत नाही.

३/३७ Codices Recentiores : अर्वाचीन प्रत/प्रती :

संहितांच्या प्रती निरनिराळ्या काळांत झालेल्या असतात. मूलरूप प्रतीला काल दृष्ट्या अति निकट मानतां येईल, अशी प्रत जशी असते, तशीच तिला अति दूर मानतां येईल, अशीहि प्रत असते. या दोन प्रकारांच्या अर्धेमध्ये येणाऱ्या प्रतीहि असतात. यांपैकीं काल दृष्ट्या जी जुनी प्रत, ती नव्या प्रतीपेक्षा किंवा त्या मानानें इतर प्रतीपेक्षा अधिक विश्वसनीय किंवा मूळ संहितेचें अधिक यथातथ्यतेनें प्रतिनिधित्व करणारी होय, असें मानण्याची कांहीं संशोधकांची, अभ्यासकांची प्रवृत्ति असते. या प्रवृत्तीप्रमाणें जुन्या काळांतील प्रत ती विश्वसनीय आणि अलीकडच्या काळांतील प्रत, ती त्यामानानें अविश्वसनीय ठरते. पण ही प्रवृत्ति सर्वच बाबतींत यथार्थ मानतां येणार नाही, असें शाबीत करणारे पुरावे उपलब्ध आहेत. यथार्थतेच्या दृष्टीनें किंवा बिनचूकपणाच्या दृष्टीनें पाहतांता प्रत कोणत्या काळांत झाली आहे, याला तसें महत्त्व नाही, तर ती कोणत्या परिस्थितीत झाली, कशी झाली, कोणत्या प्रतीवरून झाली, या गोष्टींना महत्त्व असतें. तेव्हां प्रती गुण दृष्ट्या प्रकारांत बसवतांना किंवा बिनचूकपणाच्या अथवा विश्वसनीयतेच्या दृष्टीनें त्यांचें वर्गीकरण करतांना प्रतीचा काळ हें गमक किंवा तो निकष ठरत नाही. ही गोष्ट लक्षांत ठेवूनच codices recentiores—या संज्ञेचा विचार केला पाहिजे व त्याप्रमाणें तिच्या संदर्भातील मराठी संज्ञा निश्चित केली पाहिजे. हस्तलिखिताची अलीकडे झालेली प्रत म्हणजे codex recentiore एवढाच मर्यादित अर्थ या संज्ञेचा आहे. त्या दृष्टीनें मराठीत या प्रकारच्या प्रतींना 'अर्वाचीन प्रती' म्हणून संबोधणें इष्ट ठरतें.

३/३८ Codices Impressi Typis : मुद्रित ग्रंथ :

संहितासमीक्षेचा एकूण प्रपंच प्राधान्यानें हस्तलिखित प्रतींशीं संबंधित असतो. पण अर्वाचीन काळांत मुद्रणप्रक्रियेनें सिद्ध केलेल्या ग्रंथांचा किंवा संहितांचा उपयोगहि केला जातो; तसें करणें प्राप्त असतें. उदाहरणानेंच बोलतां येईल : मराठी ग्रंथांच्या संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेंत परशुरामतात्या गोडबोले, माधव चंद्रोबा डुकले, जनार्दन बाळाजी मोडक, शंकर पांडुरंग व विष्णु परशुराम पंडित, इत्यादिकांनीं छापून प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांच्या संहिता आणि आवृत्ति वगळून त्या त्या ग्रंथांच्या संहितांची चिकित्सा करणें अप्रयोजक ठरतें. ग्रंथांच्या या छापील प्रती किंवा संहिता म्हणजेच संहितासमीक्षेच्या पाश्चिमात्य देशांतील व्यवहारांतील codices impressi typis—होत. मराठीत सरळच सांगावयाचें, तर हे 'मुद्रित ग्रंथच' होत, किंवा ग्रंथांच्या या 'मुद्रित प्रती' होत. मराठीत ग्रंथव्यवहाराशीं संबंधित प्रक्रियेंत हे शब्द रुळलेलेच आहेत. या रुळलेल्या शब्दांचीच योजना पारिभाषिक संज्ञा म्हणून करतां येण्यासारखी आहे. तशी ती करणें स्वाभाविक व इष्टच होय.

मुद्रित प्रत—प्रती^{११}, छापील प्रत—प्रती^{१२}, हे पर्यायहि विचारांत घेण्यासारखें आहेत. कारण हे शब्दप्रयोगहि प्रचलित आहेत आणि मुद्रित ग्रंथ किंवा ग्रंथांच्या मुद्रित प्रती, या शब्दप्रयोगांशीं त्यांचा मुळीच विसंवाद नाही.

छापील आवृत्ति^{१३} असाहि शब्दप्रयोग प्रस्तुत अर्थां केलेला असतो. पण आवृत्ति व ग्रंथ आणि तसेच प्रत हे शब्द वेगवेगळ्या संकल्पनांचे निदर्शक आहेत. त्यामुळें इथें codices चा संदर्भ असतांना आवृत्ति शब्द सुसंगत ठरणार नाही.

‘मुद्रितें’^{११} असा शब्दहि प्रस्तुत अर्थी क्वचित वापरलेला दिसतो. पण मुद्रणप्रक्रियेतील एका विशिष्ट अवस्थेतील जुळवलेल्या मजकुराच्या ठसा-प्रतीसाठी ‘मुद्रितें’ ही संज्ञा निश्चित झाली आहे. तेव्हा प्रस्तुत संदर्भात ती आतां रद्दबातलच समजली पाहिजे.

‘मुद्रित पुस्तक’ अशी संज्ञा घेणे शक्य आहे. तसें केले, तर अनेकवचनी ‘मुद्रित पुस्तकें’ असें होईल. एकवचनी आणि अनेकवचनी एकवाक्यतेनें सारखीच वापरतां येणे, या दृष्टीनें ‘मुद्रित ग्रंथ’ ही संज्ञा सोयीची ठरते. याचा असा मात्र अर्थ नव्हे कीं, मुद्रित प्रत किंवा छापील प्रत हे पर्याय विचारबाह्य आहेत. तीन उपलब्ध पर्यायांत अधिक सोयीस्कर म्हणून ‘मुद्रित ग्रंथ’ या संज्ञेचा फक्त निर्देश करित आहे.

३/३९ Traditio : प्रतसंक्रमणपरंपरा/प्रतपरंपरा :

हस्तलिखितांच्या प्रती होणे, ही एक सार्वत्रिक प्रक्रिया असली, तरी विशिष्ट ग्रंथांच्या संहितासमीक्षेसाठीं त्यांच्या प्रतीची शास्त्रीय व्यवस्था लावणे आवश्यक असते. या व्यवस्थेंत एकूण उपलब्ध प्रती, अनुपलब्ध प्रती, त्यांचे काल, स्वरूप, परस्परसंबंध, इत्यादि निरनिराळीं अंगे समाविष्ट असतात. प्रतीतील पाठांची विश्वसनीयता आणि यथार्थता यांसंबंधी व अन्य निर्णय घेतांना अशा व्यवस्थापनाला महत्त्व असते. प्रती या वेगवेगळ्या परंपरांनुसारहि झालेल्या असतात. भाविकांची एक परंपरा अशी असते कीं, जी ग्रंथाची प्रत करणे किंवा/आणि संप्रहीं बाळगणे, हें पुण्यकारक मानीत असते. या परंपरेनें झालेल्या प्रती काळजीपूर्वक झालेल्या आहेत कीं नाहीत, याचा विचार अवश्य ठरतो. संप्रदायानुसार झालेल्या कांहीं प्रती असतात. सांप्रदायिक परंपरेची संहिता टिकवणे व प्रसूत करणे, ही दृष्टि अशा प्रतींमागे असू शकते. संप्रदायाच्या प्रणालीला न मानवणारे पाठ गाळणे, किंवा बदलणे, अशी दृष्टिहि या प्रती करणाऱ्यांची असू शकते. या दृष्टीनुसार अशा प्रतीतील पाठांचे संक्रमण झालेले असणार, हेंहि लक्षांत घ्यावें लागते. अशा आणि अन्य परंपरांची माहिती घेऊन त्या त्या प्रतींचा इतिहास तयार करणे, हें संहितासमीक्षेचे एक अंग आहे. एकूण प्रक्रियेंतला तो एक टप्पा आहे. निरनिराळ्या परंपरांचें मूळ आणि ज्या ज्या वेगवेगळ्या प्रती उपलब्ध असतात, त्यांमध्ये शुद्ध परंपरेच्या प्रती व भेसळ प्रती यांचे संबंध स्पष्ट करून घेऊन पुढें जावें लागते. ही पाश्र्वभूमि म्हणजे पाठचिकित्सा व पाठनिश्चित, यांसाठी एक आवश्यक बाब ठरते.

प्रतींचें संक्रमण कसें झाले आहे, याविषयी परंपरांचा हा इतिहास असतो. संहितासमीक्षेच्या पाश्चिमात्य परिभाषेंत याला traditio म्हटलेलें आहे. या परंपरा-इतिहासाला केवळ ‘रूढि’^{१२} म्हटलें असतां प्रचलित रूढ रूप एवढाच अर्थ निर्देशित होईल; एकूण परंपरा किंवा संक्रमणपरंपरा हा संकेत त्यांतून व्यक्त होणारा नाही. तेव्हां या संकल्पनेसाठी मराठींत ‘प्रतसंक्रमणपरंपरा’ अशी संज्ञा योजतां येण्यासारखी आहे. संक्षेपासाठी ‘प्रतपरंपरा’ असें म्हणतां येईल.

३/४० Textual Statics : स्थिरप्रद चिकित्साप्रक्रिया :

संहितेचें संक्रमण दोन प्रकारें होतें : (१) तोंडी किंवा मुखपरंपरेनें आणि (२) लेखी, लिखित प्रत करून. संक्रमणाच्या या दोन परंपरा आहेत व संहितांचें भ्रष्टीकरण दोन्ही परंपरांद्वारा होणाऱ्या संहितासंक्रमणांतून होत असतें. अशा उपलब्ध व अनुमानित संहितांचा तौलनिक अभ्यास करून (- तोंडी व लेखी असा तौलनिक, हा जसा एक पर्याय, तसाच तोंडी आणि लेखी मिळून सर्वांचा असा तौलनिक, हा दुसरा पर्याय). ‘स्वाक्षर संहिता’ किंवा ‘मूलरूप संहिता’ यांच्याशी अधिकाधिक जुळणाऱ्या संहितेची मांडणी करणे, हें संहितासमीक्षेंतले ईप्सित असतें. यांत लेखी

परंपरांनी संक्रमित होत आलेल्या संहितांचे स्वरूप हे स्थिरपद (- म्हणजे एकरूप नव्हे) मानतां येते. प्रतीकरणाच्या वेळीं ज्या संहिता अशा स्थिरपद असतात, त्यांचा अभ्यास, चिकित्सा करून संहितासमीक्षा करतां येते. या संहितासमीक्षेची एक प्रक्रिया असते. या प्रक्रियेत प्रतीचे विवरण, वर्गीकरण; परस्परसंबंध-निर्देशन व चिकित्सा; पाठांची तुलना, चिकित्सा व निश्चिंति; पाठांची अंतरंग-चिकित्सा व समीक्षा आणि या प्रक्रियेतून निर्णय; इत्यादि अंगांचा समावेश होतो. या सर्व अंगांसह किंवा घटकांसह संहितासमीक्षा ही संहितासमीक्षेची अभिजात प्रक्रिया होय, असे म्हणतां येईल. यांतून निष्पन्न झालेल्या निष्कर्षांसह या एकूण प्रक्रियेला textual statics म्हणून संबोधिलें जातें. स्थिरपद संहिताविचाराचें हें स्थिरपद शास्त्र होय. तेव्हां, ही स्थिरपद संहिता-चिकित्सापद्धति होय. या पद्धतीत चिकित्सास्वरूपाची प्रक्रिया गृहीत आहे.

एकूण सगळीं अंगे व निष्पत्ति लक्षांत घेतां, मराठी संज्ञा म्हणून यासाठीं 'स्थिरपद चिकित्साप्रक्रिया' असा प्रयोग करतां येईल. सगळा विचार स्थिरपद संहितेचा आहे, हें इथें गृहीत मानावें.

ही प्रक्रिया प्रस्तुत विषयांतील मानतां येणार नाही; किंवा संहितासमीक्षेतील ही संज्ञा नव्हे; असें मानणारी एक प्रणालि आहे. पण डॉ. कळे यानीं भारतीय संहितासमीक्षाविषयक आपल्या ग्रंथांत परिशिष्ट १ मध्ये या विषयांतील पारिभाषिक संज्ञा म्हणून हिचा समावेश केला आहे. या विषयांतील विशेषज्ञांनी याविषयी चिकित्सा करून निर्णय घ्यावा, असा हा विषय मानावा लागेल. या संबंधी चर्चा होऊन वेगळा निर्णय लागेपर्यंत प्रस्तुत या विषयांतील ही विचाराहं पारिभाषिक संज्ञा आहे, असें गृहीत धरणें गैर ठरू नये. त्या दृष्टीनें या संज्ञेचा स्वीकार येथें केला आहे.

३/४? Scripta Continua : पदखंडरहित लिप्यंकन :

कोणतेहि हस्तलिखित सामान्यतः पदखंड विभागशः लिप्यंकित केलेले असतें. म्हणजेच, संहितेतील प्रत्येक शब्द, पद व वाक्य सुटें सुटें एकमेकांपासून वेगळें करून लिहिलेले असतें. संहितेचें वाचन, पदस्फोट व अर्थग्रहण, या लिप्यंकनपद्धतीमुळे सुलभ व सोयीची होतात. पण कांहीं हस्तलिखितें या पद्धतीनें लिप्यंकित केलेलीं नसतात. बालबोध, देवनागरी लिपीतील लेखनाची रूढ प्रचलित लिप्यंकन पद्धति, ही पदखंड विभागशः लेखनाची असते. पण जुन्या हस्तलिखितांच्या पोथ्यांत ओवीचे किंवा श्लोकाचे चरण सरळ लिहीत असत, शब्द तोडून लिहीत नसत, अशी ग्वाही संशोधकांना मिळाली आहे.^{१६} संहिता-वाचनांत अशा वेळीं केवळ या लिप्यंकनपद्धतीमुळे पाठभेद निर्माण होणें शक्य असतें. मोडी लिपीत सामान्यतः

पदखंड विभागशः लिप्यंकन टाळण्याकडे प्रवृत्ति असते. या प्रवृत्तीला मोडी लिपीतील अक्षरांकन व उद्देश पोषक असतात किंवा उद्युक्त करणारे असतात. त्यामुळे वा अन्य कांहीं कारणांनीं बालबोध, देवनागरी लिपीतील हस्तलिखितांत किंवा अक्षरांकनांत सांपडेल त्यापेक्षां मोडी लिपीतील हस्तलिखितांत किंवा अक्षरांकनांत 'पदखंडरहित लिप्यंकन' अधिक सांपडणें साहजिक ठरतें. कोणत्याहि लिपीतील असें अक्षरांकन हें 'पदखंडरहित लिप्यंकन' म्हणजे scripta continua होय. सलग-शब्द, पदें किंवा वाक्ये न तोडतां लिहिणें, असें हें लिप्यंकनाचें स्वरूप होय. 'अखंडपद लिप्यंकन' असा पर्यायहि शक्य आहे. पदांमध्ये खंड, अंतर न ठेवतां सलग लिप्यंकन, असें त्याचें स्पष्टीकरण होईल.

वास्तविक, मराठीत संहितासमीक्षेविषयीच्या विवेचनांत, त्यासंबंधीच्या पारिभाषिक चर्चेत किंवा निष्पादनांत या प्रकारच्या लिप्यंकनाचा परामर्श होणें स्वाभाविक ठरतें. कारण जुन्या मराठीत मोडी लिपीचा प्राधान्यानें

उपयोग करण्याचा एक प्रघात होता. पण यासंबंधी वोटकहि विवरण - पारिभाषिक संज्ञा निश्चित करण्यास उपयुक्त ठरेल असे स्पष्टीकरणार्थ विवरण - दृष्टीस पडत नाही. त्यामुळे पारिभाषिक संज्ञेसाठी या बाबतीत नव्यानेच विचार करावा लागतो. हा विचार करतांना मूळ करणात्मक अशा या कृतीसाठी व संज्ञेसाठी कांहीसा अकरणात्मक किंवा नकारात्मक असा शब्दप्रयोग मराठीच्या प्रकृतीला सहज राहिल या दृष्टीने करावा लागतो.

संस्कृत भाषेच्या सरणीने विचार करतांना 'अखंडपंक्ती' ^{१९} सारखा मुटमुटीत शब्द वापरणे शक्य असले, तरी इथे निदेश्य पद्धत ही पंक्तीची म्हणजे ओळींची अखंडितता, अशी मर्यादित नाही. तीत शब्द, पद किंवा वाक्यप्रचार, हे वेगवेगळे करून, तोडून न लिहिण्याच्या प्रक्रियेचाहि समावेश आहे. ही व्याप्ति समावून घेणारी संज्ञा म्हणून 'पदखंडरहित लिप्यंकन' या शब्दसमूहाची योजना केली आहे. 'पद' या संज्ञेत इथे शब्द, वाक्यप्रचार, वाक्यांश व वाक्य या सर्व घटकांचा समावेश केला आहे. एकूण संहिता दृष्टीसमोर ठेवली, तर त्या संदर्भात हे सर्व घटक हीं संहितेचीं 'पदे' आहेत, असे मानण्यास हरकत नाही. या दृष्टीने 'पद' शब्दाची योजना इथे केली आहे.

३/४२ Hand/Scribe : प्रतकार/नकलनवीस :

एकदां संहिता स्थिरपद झाली (तिचे लिप्यंकन झाले), तिची लिखित प्रत तयार झाली की, त्यावरून इतर अनेक प्रती होणे हा एक रिवाज. प्रतीकरणाची किंवा प्रतीच्या नकला करण्याची यांत्रिक साधने किंवा मुद्रणसोय उपलब्ध होईपर्यंत या प्रती हाताने लिहून काढल्या जात, हे सर्वविश्रुत आहे. यांत्रिक साधने उपलब्ध झाल्यानंतरहि हातीं लिहून प्रती करण्याची पद्धत थांबली आहे, असे नाही. निरनिराळ्या कारणांनी कांही प्रमाणांत कां होईना, ती चालू राहाते. प्रत करणाऱ्याचे मुख्य काम म्हणजे आधारप्रतीवरून जशास तशी संहितेची नक्कल करणे. पण या प्रक्रियेत प्रत तयार होत असतांना आधारप्रतीतील सहज लक्षांत येणाऱ्या दोषाळ, आधीच्या प्रत करणाऱ्याकडून नजरचुकीने घडलेल्या चुका, अशुद्धे, इत्यादीमुद्दां अल्प प्रमाणांत दुस्त होत असतातच. हे कामहि प्रत करणाराच करतो. आधारप्रतीवरून केलेली प्रत मुळाबरहुकूम, म्हणजे आधारप्रतीनुसार बरोबर आहे की नाही, हेहि पडताळून पाहिले जाते, व आवश्यक तर दुस्त्याहि केल्या जातात. ही दोन्ही कामे - प्रत करणे व दुस्ती करणे - कधी वेगवेगळ्या व्यक्ति करतात, तर कधी एकच व्यक्ति करते. ही व्यक्ति संहितासमीक्षाशास्त्राच्या इंग्रजी परिभाषेत hand किंवा/आणि scribe या संज्ञांनी निर्देशिली जाते.

मराठीत याविषयी 'पोथीलेखक' ^{२०} असा निदेश क्वचित केलेला आढळतो. पण 'पोथी' ही अव्याप्त संज्ञा आहे, हे लक्षांत घेऊन आतां हा शब्दप्रयोग संज्ञा म्हणून उपयोगाचा नाही. परंपरेने 'नकलनवीस' असा एक शब्द या संदर्भात योजलेला आहे व तो सार्थहि आहे. तो संज्ञा म्हणून उपयोगास येण्यासारखा आहे. याच संज्ञेचे आधुनिकीकरण म्हणजे नक्कलकार ^{२१} ही संज्ञा होय. पण प्रत या संज्ञेशी जुळती संज्ञा इथे योजावी, असे म्हटले, तर 'प्रतकार' अशी संज्ञा स्वीकारावी लागेल. प्रत व नक्कल या दोन्ही संज्ञा जशा संबंधित संदर्भात यथार्थ ठरतात, तशा प्रतकार व नकलनवीस या दोन्ही संज्ञा या संदर्भात यथार्थ ठरतात. प्रतलेखक ^{२२} अशीहि एक संज्ञा योजलेली आढळते. पण लेखक या शब्दाचा आजचा रूढार्थ स्वतंत्रपणे लेखन करणारा, रचना करणारा, निर्मित करणारा, असा आहे. 'लेखन लिहून घेणारा' या अर्थी 'लेखक ठेवला आहे' या धर्तीचा वाक्यप्रयोग करण्याचा एक रिवाज असला, तरी या ठिकाणी, म्हणजे असे म्हणतांना

‘लेखका’ ऐवजी ‘लेखनिक’ म्हणावयाचें असतें, हें उघड आहे. हें लक्षांत घेतां नक्कल करणारा, प्रत करणारा, या अर्थां लेखक या शब्दानें युक्त संज्ञा योजणें उचित नाहीं. निदान तें टाळलेलें बरें.

३/४३ Diorthotes/Revisor/Corrector : शोधक :

संहितेच्या प्रती झाल्यानंतर त्या मुळाबरहुकूम आहेत कीं नाहींत, हें पाहून प्रतीकरणांतील चुका दुरुस्त करणें, ही गोष्ट प्रत करतांनाच्या एकूण प्रक्रियेंत मान्य असलेली गोष्ट आहे. ही दुरुस्ती आधारप्रतीशीं केलेली प्रत ताडून पाहून करावयाची असते. आधारप्रतीच्या साहाय्यानें प्रत करतांना झालेल्या चुका शोधून काढणें व दुरुस्त करणें, अशी ही एकाच वेळीं घडणारी दुहेरी क्रिया असते. हें काम करणाऱ्या व्यक्तीचे निदेशक शब्द या शास्त्रांतल्या पाश्चिमात्य परिभाषेत diorthotes, revisor किंवा corrector असें आहेत. हे तीन वेगवेगळे शब्द असले, तरी त्यामागील संकल्पना एकच आहे. डॉ. कत्रे यांनीं corrector व revisor या संज्ञा समानार्थी म्हणून आपल्या ग्रंथांत नोंदलेल्या आहेत. एफ्. डब्ल्यू. हॉल यांनीं ‘diorthotes or corrector’ असा निदेश केलेला आहे. तेव्हां या तिन्ही संज्ञा समानार्थी मानणें अगदींच गैर ठरूं नये.

आतां, संहितेच्या मुद्रणाच्या प्रथम अवस्थेंत जुळवलेल्या मजकुरांतील चुका मुळाशीं ताडून पाहून शोधून काढणें व दुरुस्त करणें, ही प्रक्रिया ‘शोध’ या संज्ञेनें मुद्रणव्यवहारांत निर्देशिली जाते, आणि हें काम करणारी व्यक्ती ती ‘शोधक’ या पद्वतीनें ‘मुद्रणशोध’ व ‘मुद्रणशोधक’ या संज्ञा सिद्ध झाल्या आहेत. ही परिभाषा मुद्रणक्षेत्रांत आतां चांगलीच रूढ, किंबहुना पक्की झाली आहे. हें लक्षांत घेतां व या ठिकाणीं मुद्रणाचा संदर्भ वगळला, तर मुद्रणक्षेत्र व संहितासमीक्षाक्षेत्र यांच्या संदर्भांत या संकल्पना व क्रिया एकच आहेत. हस्तलिखितांची प्रत घेऊन तिच्याशीं त्यावरून केलेली प्रत ताडून पाहून चुका शोधणें व दुरुस्त करणें, ही येथें प्रक्रिया आहे. तेव्हां मुद्रणव्यवहारांतील रूढ किंवा पक्क्या झालेल्या संज्ञेच्या आधारानें इथें पारिभाषिक संज्ञा सिद्ध करणें उचित आहे. या दृष्टीनें ‘शोधक’ ही संज्ञा इथें योजणें यथार्थ दिसतें. संशोधक आणि शोधक, यांत इथें गल्लत होण्याचें खरें म्हणजे कांहींच कारण नाहीं. ‘शोधनिबंधां’तील ‘शोध’ हा संशोधनांतील शोधनाशीं संबंधित आहे. मुद्रितशोधनांतील शोधनाशीं नाहीं. हेंहि लक्षांत घेतलें आणि मूळ धात्वर्थ शुद्ध करणें, हा आहे, हें ध्यानांत घेतलें कीं, ‘शोधक’ म्हणजे चुका शोधणारा व दुरुस्त करणारा, हा विवक्षित अर्थ लक्षांत येण्यास अडचण पडणार नाहीं. Hand/Scribe या संज्ञा आणि diorthotes, revisor, corrector या संज्ञा अनेकवेळां समानार्थी म्हणूनहि वापरल्या जाणें शक्य आहे. तसे आधारहि सांपडू शकतील. पण व्यवस्थेच्या दृष्टीनें कांहीं कटाक्ष बाळगणें उत्तम.

३/४४ Colophon : पुष्पिका :

संहिता लिहून पूर्ण झाली कीं, लेखक किंवा लेखनिक शेवटीं संहितेसंबंधी माहिती देणाऱ्या मजकुराची भर घालतात. सर्वच हस्तलिखितांमध्ये ही भर आढळत नसली, तरी जुनीं हस्तलिखितें व त्यांच्या प्रती, यांबाबत ही एक प्रथा आहे. या मजकुरांत संहितेचें शीर्षक, विषय, लेखक, लेखनिक-प्रतकार, लेखनकाल, लेखनस्थल, इत्यादीसंबंधी कधीं त्रोटक, तर कधीं तपशीलवार माहिती नोंदलेली असते.

सामान्यतः हा मजकूर संहितेच्या अखेरीला येत असला, तरी संहितेचे कांहीं विभाग, विषयविभाग, अध्याय, प्रकरणे, यांच्या अखेरीलाहि अशापैकी मजकूरहि दिला जातो. संहितेच्या मध्येच कुठेंहि अशी माहिती येऊं शकते.

या सर्व प्रकारच्या मजकुराला colophon अशी पाश्चिमात्य संज्ञा
संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत वापरली जाते.^{५०}

आधुनिक काळांत संहिता मुद्रित होऊं लागल्या. त्यानंतर संहितेच्या
लेखकाबरोबर संपादक, मुद्रक, प्रकाशक, सजावटकार, इत्यादींची माहिती
देण्याची प्रथा पडली आहे. हा मजकूर सामान्यतः मुद्रित पुस्तकाच्या आरंभीच्या
पानावर येतो. या मजकुराची गणनाहि colophon मध्ये केली जाते.^{५१}

मराठींत संहितासमीक्षा आणि तत्संबंधी जें तुटपुंजे कार्य आहे, त्या
संदर्भातील लेखनांत मात्र हा मजकूर संहितेच्या शेवटीच फक्त येतो, असें
अभ्यासक गृहीत घरून चालले असावेत, असें त्यांनीं योजलेल्या संज्ञांवरून
वाटते. किंवा त्यांनीं ज्या संहितांचें संपादन केलें आणि ज्या संहिता
त्यांच्या समोर आल्या, त्यांत हा मजकूर शेवटीच आलेला असेल ! त्यांनीं
योजलेल्या संज्ञा लेखनसौमा,^{५२} अंत्यलेख,^{५३} अंत्यलेख,^{५४} समाप्तिलेख,^{५५}
समाप्तिमुद्रा,^{५६} अशा प्रामुख्याने आहेत.

आणखी एक संज्ञा आहे, पण ती क्वचितच वापरलेली आढळते. तिचाहि
विचार करावा लागेल. ती संज्ञा म्हणजे 'पुष्पिका'.^{५७} ही संज्ञा सांकेतिक
आहे. त्यामुळे तिच्या व्युत्पत्त्यर्थाकडे वळण्याचें कारण नाही. श्री. य. रा. दाते
व श्री. चि. ग. कर्वे यांनी संपादित केलेल्या 'महाराष्ट्र शब्दकोश-पुरवणी'^{५८}
भागांत या संज्ञेसंबंधी दिलेली माहिती (उपयोगासंदर्भासह अशी :
'ग्रंथाच्या अध्यायाच्या अखेरीस समाप्तिवाक्य ' . . . ' अध्यायाच्या
शेवटच्या पुष्पिकेमध्ये अध्यायांतील विषयाचा निर्देश केलेला नीलकंठीय
पाठांतून दिसतो ' . . .) 'केसरी'च्या १७ ऑक्टोबर १९४१च्या
अंकांतील लेखनामधून हा संदर्भ घेतलेला आहे. 'पुष्पिका' हा शब्द
सांकेतिक म्हणून येथे वापरलेला असल्यामुळे निर्देशित संकल्पना अव्याप्त
मानण्याचें कारण उरत नाही. ग्रंथाच्या शेवटी, अध्यायाच्या - प्रकरणाच्या
शेवटी, अर्धेमध्ये किंवा ग्रंथारंभी पहिल्या पृष्ठावर, शीर्षक पृष्ठावर
कोठेहि ग्रंथसंबंधांत कोणतीहि माहिती या संज्ञेद्वारा निर्देशित करता येईल,
इतकी व्याप्ति येथें मिळू शकते. अशी व्याप्ति मराठींत या संदर्भात
वापरलेल्या इतर कोणत्याहि शब्दाला नाही. तेव्हां colophon या संज्ञेला
पर्यायी म्हणून मराठींत 'पुष्पिका' ही संज्ञा स्वीकारणें युक्त वाटते.

३/४५ Illuminate : सुशोभित करणें :

संहिता ज्या सामग्रीवर लिहिलेली असते, त्या सामग्रीचा तुकडा किंवा
कागद, यावर नक्षी, वेलबुट्टी, वगैरे काढून लिहिणारी व्यक्ति ती सामग्री
सुशोभित करित असते, असें कांहीं संहितांबाबत म्हणतां येतें. कांहीं
संहितांची ही सामग्री चित्रें काढूनहि सुशोभित केलेली आढळते. ज्या
साहित्यानें हें सुशोभन केलेलें असतें, तें साहित्य म्हणजे सोनेरी शाई किंवा
अन्य रंग, इत्यादि असतात. संहितेची प्रत - तिची लेखनसामग्री अशी
सुशोभित करणें, म्हणजे illuminate. संहितेचा दर्शनी भाग
आकर्षक करण्याचा हा प्रकार आहे. केव्हां केव्हां असें सुशोभन संहितेच्या
फक्त शेवटच्या पानावर केलेलें आढळतें.

मराठींत या प्रक्रियेला 'सुशोभित करणें' अशी सरळ सहज संज्ञा योजतां
येईल.

३/४६ Roll : गुंडाळी :

हस्तलिखितांच्या प्रती कागद, कापड, तांबे, अशा सामग्रीवर लिहून
काढलेल्या असतात. ही सामग्री जतन करून ठेवतांना ती दप्तरांत, पेट्यांत,
अशी ठेवलेली असते. ठेवतांना कागद, तसेंच तांब्याचे पत्रे, एकावर एक

क्रमानें लावून ठेवणें, साहजिक असतें. कापड गुंडाळून ठेवतां येतें किंवा घडी करून ठेवतां येतें. कागदाची घडी करून ठेवणें हस्तलिखिताचें जतन करण्याच्या दृष्टीनें सोयीचें नसतें. हे कागद क्रमवार लावून, जसे दप्तरांत बांधून ठेवतां येतात, तसेंच त्यांची सुरळी करून ठेवतां येते. लांब सलग कागदांवर हस्तलिखिताची प्रत असते, तेव्हां अशी सुरळी करणेंच सोयीचें ठरतें. कापडावरील हस्तलिखितेहि अशीच सुरळी करून ठेवतां येतात. यालाच हस्तलिखितांचा roll, असें म्हटलें जातें. याला scroll असाहि शब्द वापरला जातो. इतिहासच पाहावा म्हटलें, तर — हस्तलिखितें गुंडाळी करून ठेवण्याच्या इजिप्तमधील व ग्रीसमधील प्रयोगीं roll या संज्ञेचा संबंध आहे. बोरूच्या जातीच्या वनस्पतीचे रूंद त्रिकोणी तुकडे काढले जात. या तुकड्यांवर प्रक्रिया करून ते लिहिण्यायोग्य केले जात. असे तुकडे जोडून हस्तलिखितें लिहून काढण्यासाठीं एक सलग पृष्ठभूमि (surface) तयार केली जात असे. या पृष्ठभूमीला roll म्हटलें जाई. त्रिकोणी तुकड्यांची ही मालिका गुंडाळी करून कपाटांत आडवी किंवा उभी ठेवणें सोयीचें असे. तशी ती ठेवली जात असे. यावरून हस्तलिखितें गुंडाळी करून ठेवण्याची पाश्चिमात्य प्रथा निर्माण झाली. Roll या शब्दाचें मूळ या प्रथेंत आहे. ही सुरळी किंवा 'गुंडाळी', असें मराठींत म्हणतां येईल.

लांब सलग कागदावरील हस्तलिखितें कागदाची घडी करून ठेवलीं, तर घड्यांच्या जागीं कागदाचे तुकडे पडतात व हस्तलिखितांतील त्या जागेतील अक्षरें नष्ट होतात. शिवाय कागदाचे तुकडे होऊन हस्तलिखित क्रमवार लावणें जिकिरीचें होऊन बसतें. घडीच्या खुणेंनेहि अक्षरें पुसट किंवा दिसेनाशीं होतात. या सगळ्या दुष्परिणामांपासून सुटका व्हावी म्हणून, आणि प्रथेप्रमाणें, हीं हस्तलिखितें 'गुंडाळी' करून ठेवलीं जातात. अलिकडच्या तुलनेनें पाहतां — छापखान्यांत गॅली — मुद्रितें जशीं सुरनळी करून ठेवतात, तशीं ठेवलेलीं हीं हस्तलिखितें. अशा स्वरूपांतलीं हस्तलिखितें अथवा कागदपत्रेंहि उपलब्ध असतात.

३/४७ Photostat/Photostat Copy : छायाचित्रण/

छायाचित्रित प्रत :

संहितेची प्रत हातानें लिहून तयार करणें हें श्रमाचें, कालावधि लागणारें काम असतें. शिवाय प्रत करणाऱ्याचें हस्ताक्षर सुवाच्य, वळणदार असणें, आवश्यक असतें. एका हस्तलिखितावरून एका वेळीं एक प्रत करावी किंवा एकांनें तोंडी सांगून अनेकांनीं करावी असें म्हटलें, तरी त्याला मर्यादा असते. वेगवेगळे प्रतकार प्रती करणार, तेव्हां त्यांत एकवाक्यता, एकरूपता असणें शक्य नाही. सुलभतेनें कमी वेळांत व सर्व प्रतींत एकवाक्यता व एकरूपता राखून हस्तलिखिताच्या प्रती करण्याचा मुद्रण हा एक मार्ग आहे. पण मुद्रणालाहि वेळ लागतो. छपाईत शाई कमी जास्त होते. मुद्रणप्रक्रियेंत ठशांचे खिळे निसटतात. या प्रकारें हस्तलिखिताचें मूळ रूप व स्वरूप यथातथ्यतेनें प्रतींत मिळण्याबाबत अडचणी असतात. मूळ रूपांत जशास तसें हस्तलिखित टिकवणें आणि त्याच्या हव्या तितक्या प्रती सुलभतेनें आणि वेगाने करून घेणें, यासाठीं सर्वांत विश्वसनीय अशी प्रक्रिया म्हणजे photostat.

हें हस्तलिखितांचें छायाचित्रण असतें. छायाचित्रण फलकावर हस्तलिखिताचे कागद, सामग्रीही नीट बसवलीं कीं तपासणें, पडताळून पाहणें, दुरुस्ती करणें, इत्यादि प्रक्रियांची गरज नसते व हव्या तितक्या प्रती मुद्रणापेक्षांहि कितती तरी कमी वेळांत, जलद करून घेतां येतात. मुळावरहुकूम म्हणून हातीं केलेल्या किंवा मुद्रित केलेल्या प्रतीपेक्षां या प्रतींची विश्वसनीयता अधिक. किंबहुना, शंभर टक्के. हातानें केलेल्या प्रतींत प्रत करणाऱ्यांच्या हातून चुका व अपभ्रष्टे होऊं शकतात.

मुद्रणांतहि जुळारी, मुद्रितशोधक, यांच्या हातून चुका होऊं शकतात, नजरेंतून चुका निसटू शकतात, मुद्रणदोष राहू शकतात. या सर्व अडचणी व दोष, यांपासून मुक्त अशी हस्तलिखिताची प्रत छायाचित्रणाच्या प्रक्रियेनें करता येते.

हस्तलिखिताची ही 'छायाचित्रित' प्रत होय. ही परिभाषा आतां मराठींत प्रचलित आहे. आरंभीच्या काळांत 'फोटोप्रत' किंवा 'लेखछायाचित्र' अशा संज्ञा योजलेल्या आहेत. पण संक्रमणकाल या बाबतींत आतां संपला आहे, असें मानण्यास हरकत नाही.

३/४८ Rotograph : प्रति-छायाचित्रित प्रत :

छायाचित्रण प्रक्रियेनें हस्तलिखिताची प्रत करण्याचा आणखी एक प्रकार आहे. या प्रक्रियेनें काळ्या कागदावर हस्तलिखिताची शुभ्र अक्षरांतील प्रत करून घेतां येते. या प्रकारच्या प्रतीला rotograph म्हणतात. ही प्रक्रिया लक्षांत घेतां, इथें 'प्रति-छायाचित्रित प्रत' अशी संज्ञा योजतां येईल. कांही तज्ञांचे असें मत आहे कीं, ही पद्धत आतां कालबाह्य झाली आहे.

३/४९ Xerography/Xerox Copy :

विद्युत्प्रतिबिंब प्रक्रिया/विद्युत्प्रक्रिया/विद्युत्प्रक्रिया प्रत/विद्युत्प्रत :
संहितेची छायाचित्रणाच्या प्रक्रियेनें प्रत करून घेण्याची एक पद्धति म्हणजे xerography. या प्रक्रियेनें छायाचित्रणापेक्षांहि अधिक गतीनें प्रत करून घेतां येते. ही प्रत मूळ हस्तलिखिताच्या किंवा त्याच्या प्रतीच्या स्वरूपांतच असते. मात्र, छायाचित्रित प्रतीत हस्तलिखित प्रतीचा यथातथ्यपणा, तिच्या सर्व बारकाव्यांसह व छटांसह प्रतिबिंबित होतो. तसा तो या प्रक्रियेनें केलेल्या प्रतीत नसतो. तसेंच, या प्रक्रियेनें एकदां तयार केलेल्या सामग्रीसंचावरून हव्या तितक्या प्रती काढतां येत नाहीत. कमीत कमी वेळांत प्रतिबिंबस्वरूपांत प्रत हवी असेल, तेव्हां या प्रक्रियेचा उपयोग होतो. साधारणपणें एका संचावरून सहा प्रती चांगल्या स्वरूपांत करून घेतां येतात. पण असे संचहि किमान वेळांत तयार करतां येतात. छायाचित्रणांत सर्व छटा व बारकावे यथातथ्यतेनें, कांहीं उणीव न राहतां येतात, तर या प्रक्रियेंत प्रतिबिंब यथातथ्य असलें, तरी छायाचित्रणाची सर त्याला येत नाही. या प्रक्रियेचा वेग लक्षांत घेतां, तिला विद्युत्प्रत म्हणतां येईल. विद्युत्प्रत म्हणण्यांत आणखी एक औचित्य आहे. या प्रकारच्या प्रतीसाठीं सामग्रीसंच तयार करतांना प्रक्रियेंत विद्युत्गतीनें साहाय्य घेतलेलें असतें. विद्युत्गतीनें करावयाची प्रक्रिया व छायाचित्रण सामग्रीनें करायची प्रक्रिया, अशा दोन प्रक्रियांचा संयुक्त प्रयोग या प्रकारची प्रत करतांना करावा लागतो. या दृष्टीनें ही 'विद्युत्प्रतिबिंब प्रत' असते. 'विद्युत्प्रत' हा संक्षेपहि यथार्थ आहे. xerography ही विद्युत्प्रतिबिंबप्रक्रिया असते. तिला 'विद्युत्प्रक्रिया' हि म्हणतां येतें व या प्रक्रियेनें केलेली प्रत ती xerox copy - 'विद्युत्प्रत'.

३/५० Microfilm : सूक्ष्मपट :

छायाचित्रणप्रक्रियेनें हस्तलिखितांच्या ज्या वेगवेगळ्या प्रकारें प्रती करतां येतात, त्यांपैकीच एक प्रकारची प्रत म्हणजे microfilm. हस्तलिखित प्रतीचा संग्रह, जोपासना ह्या एक जिकिरीचा भाग असतो. जागा, हवामान, कीटकसंरक्षण, असे हे जिकिरीचे प्रकार. यांतून सुटका करणारा आधुनिक मार्ग म्हणजे चित्रपटासाठीं वापरण्यांत येणाऱ्या चित्रपट्टीच्या तुकड्यांवर पृष्ठवार हस्तलिखिताचे छायाचित्रण करून तें संग्रहित करणें. छायाचित्रित प्रतीचे सर्व फायदे या प्रक्रियेनें मिळतात आणि संग्रहजोपासनेच्या अडचणींचेहि बऱ्याच प्रमाणांत निवारण होतें. ही प्रत

वाचतांना विशेष प्रकारच्या सूक्ष्मदर्शक यंत्राची आवश्यकता असते. मराठी हस्तलिखितांच्या अशा प्रतीला 'सूक्ष्मपट' म्हणण्याचा रिवाज आतां पडलेला आहे. तीच संज्ञा या परिभाषेत निश्चित करणें समुक्तिक व यथार्थ होय.

३/५१ Reading : पाठ :

प्रती करतांना हस्तलिखितांतील शब्द व अक्षरें निरनिराळ्या कारणांनी बदलत जातात व संहिता भ्रष्ट होते. हस्तलिखितांचें किंवा ग्रंथांचें संपादन करतांना संपादकांनींही असे कांहीं बदल केलेले असतात. संहितेचा अर्थ करतांना अर्थानुक्रमतेच्या दृष्टीने भाष्यकार किंवा विवरणकारहि असे बदल करतात. संहितेचे घटक असणारे हे सर्व शब्द व हीं अक्षरें यांना 'पाठ' म्हणण्याचा मराठीत परिपाठ आहे. पाठ, पाठांतर, पाठभेद, असे शब्द संस्कृत परंपरेनेच आले आहेत व ते रूढ झाले आहेत. हे सर्व reading शीं समानार्थी आहेत. अर्वाचीन काळांत पाठशुद्धि, पाठसंशोधन, पाठचिकित्सा, इत्यादि शब्दांतून ही परंपरा चालू राहिली आहे. या अर्थी मराठी परंपरेत वेगळा शब्द फक्त 'वासना' हा महानुभाव परंपरेतच काय तो दिसतो. एरव्ही 'पाठ' शब्द सर्वतोपरी स्वीकारलेला आहे. तेव्हां यांत बदल न करता तो reading या अर्थी निश्चित म्हणून मानणेंच योग्य होय.

'पाठ' किंवा reading या संज्ञांचे अर्थ व्यापक आहेत. मूळ पाठ, भ्रष्ट पाठ, भिन्न पाठ, संशोधित पाठ, या सगळ्यांचा समावेश एका 'पाठ' या संज्ञेत होतो. संहितेतील, मग ही संहिता स्वाक्षर संहिता असो, मूळरूप संहिता असो किंवा अन्य कोणतीहि संहिता असो, अगदी भ्रष्ट संहिता घेतली, तरी तीमधील शब्द व अक्षर हा संहितेचा 'पाठ'च होय.

३/५२ Lectio Singularis : केवळ पाठ/एकमेव०/एकमात्र० :

एखाद्या संहितेच्या एकाच काळांतल्या एकाच परंपरेतल्या वेगवेगळ्या प्रती घेतल्या, किंवा एकाच काळांतल्या निरनिराळ्या परंपरांतल्या वेगवेगळ्या प्रती घेतल्या, अथवा वेगवेगळ्या काळांतल्या एकाच परंपरेतल्या, तसेंच निरनिराळ्या परंपरेतल्या प्रती घेतल्या, किंवा इतर प्रती घेतल्या, तरी कांहीं पाठ तेच असणें शक्य असतें. सामान्यतः या परिस्थितीत निरनिराळ्या ठिकाणी वेगवेगळे पाठ आढळणें, हें नैसर्गिकतःच शक्य असतें. असें असूनहि त्या विशिष्ट संहितांमध्ये कांहीं ठिकाणी सर्वत्रच एकच पाठ आढळतो. हा पाठ बरोबर असतो किंवा मूळ पाठ असतो, असेंच कांहीं नाही. पण उपलब्ध सर्व प्रतीमध्ये तो एकच पाठ त्या विशिष्ट संदर्भात असतो, असें निदर्शनास आलेले असतें. अशा वेळीं, या पाठास संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत lectio singularis असें म्हणतात. याचा अर्थ हा एकमेव किंवा एकमात्र पाठ सर्व प्रतीत असतो. त्याची चिकित्सा होऊंच शकत नाही. कारण चिकित्सेसाठीं तुलनेला दुसरा पाठ उपलब्धच नसतो. याला अनन्य पाठ असेंहि म्हणतां येईल. पण 'अनन्य' मध्ये जसा एकमेव, एकमात्र, दुसरा नसणें, असा अर्थ आहे, तसाच आणखी एक अर्थ अनुस्यूत आहे. तो म्हणजे गुणात्मक दृष्टीने त्याच्या तुलनेचा दुसरा पाठ नाही. तेव्हां, या कारणासाठीं या प्रकारच्या पाठाला मराठीत अनन्यपाठ म्हणणें उचित ठरणार नाही. तेव्हां, दुसरा उपलब्ध नाही म्हणून एकच या अर्थी 'केवळ पाठ' असें म्हणण्यास हरकत नाही. 'एकमेव', 'एकमात्र' असे पर्यायहि वापरतां येतील.

३/५३ Original Reading : मूळ पाठ :

संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत ग्रंथाची मूळ संहिता म्हणजे संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेनें सिद्ध होणारी लेखकाला अभिप्रेत असलेली म्हणून अनुमानित,

अशी संहिता होय. ही संहिता सिद्ध किंवा निश्चित करण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या निरनिराळ्या पाठांची चिकित्सा केली जाते व 'मूळ संहितेच्या' सिद्धीसाठी स्वीकाराई अशा पाठाची निश्चित केली जाते. हा पाठ original reading म्हणून संबोधला जातो.

मराठीत या पाठाचा निर्देश करण्यासाठी प्रतिशुद्ध पाठ, शुद्ध पाठ, खरा पाठ, मूळ पाठ, आदिपाठ, दुरुस्त पाठ, असे वेगवेगळे शब्द योजलेले आढळतात. ह्या सर्वच शब्दांना संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेतील कोणत्या ना कोणत्या अंगाचा आधार आहे, यांत वाद नाही. उदा : जेव्हा 'शुद्ध' शब्द वापरला जातो, तेव्हा व्याकरण दृष्ट्या शुद्ध, कालिक भाषेच्या स्वरूपाचा विचार करतां शुद्ध, मूळ लेखकाने पाठयोजना केल्यानंतर ज्यांत कोणत्याहि कारणाने अशुद्ध किंवा अपभ्रष्ट अंग घुसलेले नाही, असा पाठ म्हणून शुद्ध, आणि सर्व चिकित्सेच्या आधाराने शोध घेतलेला म्हणून शुद्ध, असे एकेक अंग किंवा हीं सर्व अंगे मिळून साधार सिद्ध झालेला पाठ, म्हणून शुद्ध पाठ, असा अर्थ अभिप्रेत असतो. 'प्रतिशुद्ध' शब्दाला कालमानाने पाठांतरांनी भ्रष्ट झालेलीं रूपे दुरुस्त करून घेऊन निश्चित केलेल्या ज्ञानेश्वरांच्या संहितेच्या संदर्भात एकनाथांनी वापरलेल्या शब्दांची परंपरा आहे. खरा पाठ म्हणतांना मूळ लेखकाचा पाठ, असा संकेत त्या योजनेमागे असतो, 'मूळ' म्हणजे मुळांतला, म्हणजे लेखकाने आरंभाला वापरलेला, असा संकेत त्या शब्दामागे असतो. 'आदि' शब्दामागे हा संकेत आहेच, पण त्याशिवाय पाठांतरें होण्याआधीचें एकमेव स्वरूप, असाहि अर्थ त्यामागे उभा करतां येतो. 'दुरुस्त पाठ' म्हणतांना अनेक पाठांची तुलना व चिकित्सा करून अपभ्रष्ट किंवा अशुद्ध सुधारून घेण्याची प्रक्रिया अभिप्रेत असते. हे सर्वच संकेत आणि प्रक्रिया पाठ निश्चित करतांना संहितासमीक्षेत अवलंबिलेल्या असतातच. त्यामुळे आधार, शास्त्र, पद्धति, यथार्थता, इ. दृष्टींनीं या शब्दांमधून निवड करण्याचा प्रश्न उपस्थित होत नाही. पण हे सर्व संकेत व प्रक्रिया यांच्या मुळाशीं मूळ लेखकाला अभिप्रेत असलेल्या पाठापर्यंत जाण्याचा उद्देश असतो. या दृष्टीनें सर्व संकेत व प्रक्रिया यांच्या उद्देशावर लक्ष केंद्रित करून आणि परिभाषेतील इतर संबंधी संदर्भाशीं सुसंगत राहून मराठी संज्ञा निश्चित करतां येईल, ती 'मूळ पाठ' अशी. Ur-text या संज्ञेसाठी योजलेल्या 'मूळ संहिता' या संज्ञेला संवादी अशी ही संज्ञा होईल.

३/५४ Un-original Reading : निराधार पाठ :

मूळ पाठांतर संहितेमध्ये प्रविष्ट झालेला जो पाठ त्याला un-original reading म्हणून संबोधिले जाते. असे अनेक पाठ असू शकतात. निरनिराळ्या कारणांनी व निरनिराळ्या काळांत ते संहितेमध्ये समाविष्ट झालेले असतात. हे पाठ अधिक आले असतील किंवा मूळ पाठामध्ये रूपांतरें होऊन आले असतील. या रूपांतरांचीं कारणे वेगवेगळीं असू शकतील.

धोडक्यांत, मूलाधार नसलेला असा पाठ, तो un-original पाठ, म्हणून तो मूळ निराधार पाठ ठरतो. याचा संक्षेप निराधार पाठ असा करतां येईल. मुळाहून अधिक आलेला पाठ व मूळ पाठांत परिवर्तन होऊन आलेला पाठ, असे दोन्ही अर्थ यांत समाविष्ट होतील. व्यवहारांतील 'निराधार' या शब्दाला विशिष्ट संकेत प्राप्त करून देऊन इथें 'निराधार पाठ' ही संज्ञा स्वीकारतां येण्यासारखी आहे. निराधार या शब्दाच्या योजनेत मूळ शब्द अध्याहृत मानावा. म्हणजे 'निराधार' शब्दाचा व्युत्पत्यर्थ आणि व्यवहारार्थ, यांचा संकोच संकेतासाठीं केला आहे, हें स्पष्ट होईल. किंवा यांतील 'आधार' या शब्दाला संदर्भ 'मूळ' याचा, असे गृहीत धरून संज्ञावाचक शब्दाची योजना करतां येईल. 'निराधार' या शब्दाला व्यवहारांत जो कांहींसा उप्रतेचा किंवा तीव्रतेचा वास आहे, तो इथें नाही.

मुळांत नसलेला म्हणून निराधार, असा अर्थ घ्यावा. असा अर्थ घेणे, या पाठाची एकूण प्रक्रिया व स्वरूप लक्षांत घेतां, अवास्तव किंवा अताकिक आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. म्हणून हा 'निराधार' पाठ.

कुणी 'मूलेतर' किंवा 'मूलबाह्य' असे म्हटलें, तर त्यांत येथें नेमकेपणाचा अभाव राहिल. 'मूलेतर' किंवा 'मूलबाह्य' असे अनेक प्रकारचे पाठ असू शकतात. पण म्हणून ते सर्वच निराधार असतील किंवा तसे ते मानतां येतील, असें नाहीं. म्हणजे 'मूलेतर' किंवा 'मूलबाह्य' या संज्ञा संदिग्ध राहातील.

३/५५ Traditional Reading: पारंपरिक पाठ :

व्यक्तिपरत्वे, संप्रदायानुसार किंवा विवक्षित उद्देशानुसार संहितेचे पाठ स्वीकारले जातात. यांत एक भाग रूढीचा किंवा चालत आलेल्या लोकस्वीकृत परंपरेचा असतो. या लोकस्वीकृत परंपरेनुसार पाठांची निवड होते, तेव्हां त्यामार्गे चिकित्सेचा आधार नसतो. अशा परंपरागत संहितेमधून उतारे घेणे, वेचे तयार करणे, टीपांसाठी निवड करणे, अशा निरनिराळ्या कारणांसाठी पाठ स्वीकारले जातात. या दोन प्रक्रियांचा आधार ज्या पाठांना सांपडतो, ते पाठ traditional reading या संज्ञेने संबोधण्याचा संहितासमीक्षेत परिपाठ आहे. उदा. : 'आषाढस्य प्रथम दिवसे' की 'प्रथम दिवसे' असा वाद असला, तरी 'मेघदूता' च्या संहितेत वर निर्देशित दोन प्रक्रियांनुसार 'प्रथमदिवसे' हा पाठ रूढ आहे. तसेच, 'अनुभवामृत' हे ज्ञानेश्वरांच्या ग्रंथाचे मूळ शीर्षक असलें, तरी याच प्रक्रियांनुसार 'अमृतानुभव' हे शीर्षक मान्य झालेलें आहे. 'ज्ञानेश्वरी' हे ग्रंथनाम मूळांत आढळत नसलें, तरी अशाच परंपरांनी तें दृढमूल झालें आहे. तेव्हां 'प्रथम दिवसे' की 'प्रथम दिवसे', 'अनुभवामृत' की 'अमृतानुभव', 'ज्ञानदेवी' की 'ज्ञानेश्वरी', यांसंबंधी विचार करतांना प्रथम, अमृतानुभव, ज्ञानेश्वरी, हे रूढ पाठ - चालत आलेली परंपरा व निरनिराळ्या साहित्यांतील निर्देश, यांनुसार स्वीकृत पाठ - असें म्हणावें लागतें. संहितासमीक्षेत यांना traditional reading म्हणण्याचा प्रघात आहे. यांना मराठीत 'पारंपरिक पाठ' म्हणण्यास हरकत नाहीं.

३/५६ Accidental Reading/० Variant:

अक्षररूपांतरित पाठ/० पाठभेद :

संहितांच्या प्रती केल्या जातात, तेव्हां संहितापाठांमध्ये बदल होतात, होत जातात. याचा परिणाम म्हणून संहिता बदलतात, बदलत राहातात. कांहीं वेळां हे बदल योगायोगानें घडतात. म्हणजे मुद्दाम ठरवून हे बदल कोणी करित नाहीं. अशा बदलांपैकी कांहीं बदल असे असतात की, अर्थाच्या दृष्टीने त्यांना विशेष महत्त्व नसतें. 'अवमानियेलें' ऐवजी 'अपमानिलें', 'अवधारिजे' ऐवजी 'अवधारी', असे बदल होतात, तेव्हां वर्णांतर, वर्णलोप, या प्रक्रियेने हे बदल झालेले असतात. कधी शब्द किंवा अक्षरें अयोग्य ठिकाणीं तोडल्यामुळें किंवा योग्य ठिकाणीं न तोडल्यामुळें, अवश्य तिथें विराम न घेतल्यामुळें अथवा उच्चारतां बदल झाल्यामुळेंमुद्दाम अशा प्रकारचे बदल होतात. 'प्रभुचरणी' ऐवजी 'प्रभु चरणी', 'राधारमणें' ऐवजी 'राधा रमणें', 'दासविश्रामधामी' ऐवजी 'दास विश्राम धामी' किंवा 'दास विश्रामधामी' असे बदल या प्रकारचे म्हणतां येतील. यांना accidental reading किंवा accidental variant म्हटलें जातें. शुद्धलेखनांतले बदल आणि रोमन लिपींत बहूत् (capital) अक्षराऐवजी लहान अक्षर वापरलेले असणें, याच प्रकारांत मोडतें. अर्थामध्ये बदल होत नसल्यामुळें हे पाठ, पाठभेद गौण समजले जातात. प्रत करतांनाच केवळ नव्हे, तर स्वाक्षरप्रतीमध्येमुद्दाम असे पाठ/पाठभेद

असू शकतात. अक्षरांमध्ये बदल होऊन बनलेले हे पाठ व पाठभेद असतात. म्हणून यांना मराठीत 'अक्षररूपांतरित पाठ/पाठभेद' असे म्हणता येईल. संहितासमीक्षाविषयक मराठी लेखनात ज्यांच्यासाठी इंग्रजीत accidental असा शब्द वापरावासा वाटेल, असे काही पाठ पाठभेद नोंदलेले व विवेचिलेले आहेत. वर्णलोप, वर्णांतर, वर्णक्षेप, द्विरक्ति, यांमुळे हे निर्माण झालेले असतात. पण ही प्रक्रिया प्रत करणाऱ्याकडून हेतुपुरस्सर झालेली नसते. ती घडावी अशी इच्छा नसतांना ती घडलेली असते. यांचा उल्लेख अनवधानाने किंवा अबुद्धिपुरस्सर निर्माण झालेले पाठ/पाठभेद म्हणून केलेला आहे. पण वर चर्चिलेल्या पारिभाषिक अर्थाने पाहिले, तर यांना अनवधानाने किंवा अबुद्धिपुरस्सर आलेले म्हटले, तर ती अव्याप्ति होईल. याबरोबरच या प्रकारच्या पाठांना/पाठभेदांना शब्दार्थाने नेहमीच accidental reading/variant असे म्हणता येणार नाही. हे लक्षात ठेवले पाहिजे. म्हणजेच पारिभाषिक संज्ञेमागे काही संकेत गृहीत करणे भाग असते, ही गोष्ट तत्त्व म्हणून स्वीकारली पाहिजेत.

३/५७ Substantive Reading/Variant :

अर्थपरिवर्तनीय पाठ/ पाठभेद/ अर्थपरिवर्तनशील पाठ/ पाठभेद : संहितेच्या पाठांत होत जाणारे बदल संहितेचे शाब्दिक बाह्य रूप बदलतात, हे तर खरेच. पण या बदलांचा इतकाच मर्यादित परिणाम नसतो, हे सर्वमान्य आहे. पाठांत होणाऱ्या बदलांमधून अर्थामध्ये बदल होतो, फरक पडतो, हेहि सर्वमान्य आहे. ज्या पाठांमुळे आणि पाठभेदांमुळे संहितेचा अर्थ बदलतो, त्या पाठांना/पाठभेदांना substantive reading/variant—म्हटले जाते. 'कृपा ईश करी' याऐवजी 'कृपा ईशकरी' असे लिहिले गेले, तर या दोन पाठांनी व्यक्त होणारा मथितार्थ एक नव्हे, हे स्पष्ट आहे. तसेच 'सुकन्या बरी वरी धन जोडी' याऐवजी 'सुकन्या बरी । वरी धन जोडी' किंवा 'कदानें तोषवी' याऐवजी 'कदा अने तोषवी' आणि 'प्रभु करी दया' ऐवजी 'प्रभुकरी दया' असे पाठ लिहिले गेले, तर अर्थामध्ये फरक पडतो. या प्रकारच्या अर्थामध्ये बदल करणाऱ्या पाठांचा/पाठभेदांचा निर्देश करणारी मराठी संज्ञा अर्थपरिवर्तन करणारे पाठ/पाठभेद, ही संकल्पना व्यक्त करणारी असली पाहिजे. या दृष्टीने 'अर्थपरिवर्तनीय पाठ/पाठभेद' किंवा 'अर्थपरिवर्तनशील पाठ/पाठभेद, हे संज्ञावाचक शब्द योजता येतात.

३/५८ Lectio Difficilior/Harder Reading :

कठीण पाठ : ग्रंथाच्या किंवा साहित्यकृतीच्या उपलब्ध संहितांमध्ये विशिष्ट स्थळी एकाहून अधिक पाठ उपलब्ध होतात, तेव्हा पाठनिश्चित करतांना त्यांतून निवड करणे ओघानेच येते. संहितासमीक्षेमधील सामान्य संकेताप्रमाणे इतर आधार किंवा पुरावे अनुकूल असतील, तर या पाठांमधून कठीण पाठाची मूळ पाठ म्हणून निवड केली जाते. म्हणजे हा निवडलेला पाठ तुलनेने इतर उपलब्ध पाठांच्या मानाने दुर्बोध असतो. या पाठाची ही दुर्बोधता तौलनिक असते, निरपवाद नसते. उदाहरणार्थ: 'ज्ञानेश्वरी' मध्ये सूक्ष्मेक्षण - लोचनु (१. १५) अवधारा - आयिका (१. २८), थोकडे - थोडे (१. ११३), झाकरि - झडकरी (७. १८६), सूर्ययुक्त - सूर्याची (१२. ७२), अरिमित्र - रिपुमित्र (१२. १९८), असे पाठ उपलब्ध असतील, तर या प्रत्येक जोडीमध्ये पहिला पाठ हा दुसऱ्यापेक्षा दुर्बोध आहे. याला संहिता - समीक्षेच्या पाश्चिमात्य परिभाषेत lectio difficilior म्हणतात. याचेच सुलभ इंग्रजीकरण harder reading असे होते. याला सरळच मराठीमध्ये 'कठीण पाठ' म्हणून संबोधता येते. त्यासाठी वेगळा पारिभाषिक शब्द घडविण्याची आवश्यकता नाही. सामान्य रिवाजापेक्षा परिभाषा ही वेगळी किंवा अवघड करण्याची अकारण गरज नसते.

'कठीण' आणि 'सोपा' हे परस्पर विरोधी आणि तरतमवाचक शब्द आहेत. त्यामुळे एकापेक्षा दुसरा सोपा, अथवा दुसऱ्याच्या मानाने पहिला कठीण, या तरतमवाचकतेचे आणखी प्रत्यय या शब्दांना जोडण्याचे कारण नाही. व्यवहारांत या शब्दांतच तरतमवाचकता अंतर्भूत आहे. तेव्हा, प्रस्तुत संदर्भात lectio difficilior किंवा harder reading म्हणजे 'कठीण पाठ'.

३/५९ Lactio Facilior: सुलभ पाठ :

संहितासमीक्षेच्या पाश्चिमात्य परिभाषेत lectio facilior या संज्ञेने ज्या पाठाचा निर्देश होतो, तो पाठ lectio difficilior या संज्ञेने संबोधिल्या जाणाऱ्या पाठाच्या मानाने सोपा पाठ असतो. हे सोपेपण अर्थातच तौलनिक असते. म्हणजे lectio difficilior या संज्ञेने निर्देशित होणाऱ्या पाठापेक्षा हा सोपा असतो. संहितेचे सुलभीकरण हे प्रत करणाऱ्याकडून हेतुतः होते, तेव्हा हे सोपे पाठ संहितेत येतात, अशी या सोप्या पाठांची एक मीमांसा आहे. त्यामुळे बहुधा संहितासमीक्षेमध्ये पाठनिश्चितीच्या वेळी सामान्य संकेतानुसार हे सोपे पाठ स्वीकारावे मानले जात नाहीत. हे तौलनिक सोपे पाठ म्हणजे संहितेमधील सुलभ किंवा 'सुबोध पाठ' होत. इथेही 'सुलभ' किंवा 'सुबोध' या शब्दांतच तरतमवाचकता गृहीत आहे. Lectio difficilior या संज्ञेसाठी 'कठीण पाठ' ही संज्ञा स्वीकारल्यानंतर lectia facilior साठी 'सुलभ पाठ' अशी संज्ञा प्रोजेक्यास हरकत नाही. किंबहुना ते उचित ठरेल.

३/६० Transmitted Reading: प्रत-पाठ :

संहितासमीक्षेची मराठी परिभाषा सिद्ध करण्याच्या प्रस्तुत प्रयत्नांत transmission या संज्ञेसाठी 'प्रतीकरण' व transmitted text - या अर्थी 'मूलरूप संक्रमित संहिता' अशा संज्ञांची योजना, त्या त्या ठिकाणचे संदर्भ व संकल्पनात्मक विशेष लक्षांत घेऊन केली आहे. या योजनेशी संवादी व सुसंगत राहून transmitted reading या संज्ञेसाठी मराठी संज्ञा निश्चित करणे प्राप्त आहे. ते अशक्य किंवा दुस्तर असेल, तर इतर पर्याय बघावे - या दृष्टीने पाठाचे संक्रमण हे या ठिकाणी गृहीतच मानून चालले पाहिजे.

आतां, transmitted reading चा विशेष पाहिला, तर त्याला हस्तलिखिताचा आधार असतो. हे अमुक एका प्रकारचे हस्तलिखित, असे निश्चित करता येत नाही. तसेच, प्रत करतांना या आधाराच्या हस्तलिखितामध्ये, त्यांतील पाठामध्ये, प्रत करणाऱ्यांकडून सहेतुक किंवा अहेतुक बदल, संक्रमण अपेक्षित नाही. म्हणजे आधाराला घेतलेल्या हस्तलिखितांतील पाठांची प्रामाणिक आणि यथातथ्य अशी प्रत करणे, इथे अपेक्षित आहे. किंबहुना ज्या पाठाला अशा हस्तलिखितांतील पाठाचा आधार असतो, तोच पाठ transmitted reading म्हणून ओळखला जातो किंवा निर्देशित केला जातो. Transmitted text ही संहितेची प्रतच असते. तेव्हा, transmitted reading हा पाठ संहितेच्या कोणत्या ना कोणत्या प्रतीमधला यथातथ्य, जशास तसा पाठ असतो. या प्रक्रियेकडे पाहतां हा प्रतीमधला पाठ ठरतो. या पाश्र्वभूमीवर या पाठाला 'प्रत-पाठ' म्हणून संबोधणे वावगे ठरणार नाही.

३/६१ Secondary Reading : गौण पाठ :

संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत जिला 'गौण प्रत' (secondary transmission -) म्हटले जाते, त्या प्रतीतील पाठ म्हणजे secondary reading. - साहजिकच पारिभाषिक अर्थाने हा 'गौण पाठ' होय. पारिभाषिक अर्थाने असे म्हणण्याचे कारण असे की, हा पाठ गौण म्हणून कनिष्ठ किंवा दुर्लक्षणीय होय, असे मानतां येत नाही. संहितेच्या

प्रतीकरणाच्या प्रक्रियेत जे वेगवेगळे पाठ संहितेत समाविष्ट होतात, त्यांचे दुय्यम पूर्वसंबंध दर्शविण्यासाठी या पाठांचा उपयोग होत असतो. अनेक पाठांचे मूळ या पाठांत सांपडणे शक्य असते. तेव्हा, हा 'गौण पाठ' असला, तरी संहितासमीक्षेत त्याला विशेष स्थान असते.

३/६२ Lectio Vulgata : प्रचलित पाठ :

अभ्यासांत संहितेमधील वेगवेगळ्या उपलब्ध पाठांची चिकित्सा करावी लागते. ही चिकित्सा करून साधार, सारासार विचाराने आणि अभ्यासाने एका पाठाची मूळ पाठ म्हणून निवड केली जाते. पण असे पाठ लोकमानसाची पकड घेतातच असे नाही. लोकांच्या सर्वसाधारण वापरांतील संहितेमध्ये वेगळेच पाठ रूढावतात, रूढावलेले आढळतात. या पाठांचाच नेहमी वापर होत राहातो. उदाहरणार्थ: समजा, 'माझा मऱ्हाटाचि बोलु कवतिके। परि अमृतातेही पैजेसी जीके। ऐसी अक्षरेंचि रसिके। मेळवीन' ही ज्ञानेश्वरीतील ओवी (६.१४)^{१४} मूळ म्हणून अभ्यासाने निश्चित झाली आहे. पण लोकमानसांत स्थिरावलेली आणि म्हणून, लोकांच्या तसेच अभ्यासकांच्याहि सर्वसाधारण वापरांत ही ओवी 'माझा मराठाचि बोल कौतुके। परि अमृतातेहि पैजा जिंके। ऐसी अक्षरें रसिके। मेळवीन'^{१५} या स्वरूपांत आढळते. या ठिकाणी 'मराठा', 'बोल', 'कौतुके', 'पैजा', या पाठांमध्ये आधुनिकीकरण झालेले आहे, हे स्पष्टच आहे. तेव्हा हे मूळ पाठ, असे कोणत्याहि प्रकारे उपलब्ध पुराव्याला अनसरून किंवा साधनसामग्रीवरून म्हणता येणार नाही. पण या पाठांना लोकमानसांत सिद्ध प्रतिमेचा आधार आहे. असे पाठ लोकप्रिय असतात ; सार्वत्रिक प्रचारांत असतात ; सर्वसाधारणपणे त्यांचाच वारंवार वापर होतो; तेच उद्धृत केले जातात ; पण हे पाठ अभ्यासाने असिद्ध ठरलेले असतात. एका अर्थी पाहिले, तर हेच पाठ उद्धृत केले जातात, यांत एकप्रकारचा उथळपणा असतो. पण लोकमानसांत या पाठांची पकड घट्ट असते.

अशा पाठांना संहितासमीक्षेत lectio vulgata म्हणतात. एका अर्थी यांना 'रूढ पाठ' असे म्हणतां आले, तरी यांना शाखांची, हस्तलिखितांची, कालमानाची परंपरा अशी नाही. त्यामुळे शास्त्रीय अर्थाने ते रूढ पाठ नव्हेत. सर्वसामान्य रिवाजांतले म्हणून त्यांना 'प्रचलित पाठ' असे म्हणतां येईल व हीच संज्ञा मराठीत योजणे अप्रस्तुत नाही.

३/६३ Variant Reading : पाठभेद :

एकाच मूळ संहितेच्या निरनिराळ्या प्रतींमधून एकाच पाठाची भिन्न भिन्न अवस्थांतरे झालेली आढळतात, तेव्हा या पाठांतील सार्थ अवस्थान्तरित पाठाला दुसऱ्याच्या तुलनेनें संहितासमीक्षेच्या पाश्चिमात्य परिभाषेत variant reading म्हटले जाते. असे अनेक पाठ एकाच मूळ शब्दाचे असतात. मराठीत या पाठांना पाठांतरे व पाठभेद असे सरमिसळ शब्द योजले गेले आहेत. यांत संगति किंवा मुसुत्रता नाही. धरसोड वृत्तीच विशेष दृष्टीस पडते. एकनाथांनी 'प्रतिशुद्ध' केलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या संदर्भात 'पाठांतरे' हा शब्द वापरलेला आहे. त्याहि आधीं महानुभाव साहित्याच्या संहितांमधून 'पाठांतर' आणि 'वासना' शब्द याच संदर्भात आले आहेत. यांपैकी 'वासना' शब्द नव्या संहिता-समीक्षेत वापरला जातच नाही. परंपरेचा एक धागा, एवढेच संहिता-समीक्षेच्या प्रचलित परिभाषेत या शब्दाचे स्थान आहे. 'पाठांतर' हा शब्द version च्या संदर्भात स्वीकारला, तर variant reading साठी त्याशिवाय दुसऱ्या संज्ञार्थी शब्दाची योजना करणे प्राप्त आहे. या अवस्थेत उर्वरित रूढीच्या आधारे इथे 'पाठभेद' या शब्दाची योजना करणे इष्ट ठरते. संदर्भ आणि संकल्पना यांच्यांत संगति राखण्याच्या दृष्टीनेहि 'पाठभेद' ही संज्ञा अर्थवाही आहे. तेव्हा, यासाठी मुद्दाम वेगळ्या नव्या शब्दाची उठावे

करण्याचे कारण नाही. पण प्रचलित प्रघातांतील पाठ, भिन्न पाठ, पाठांतर, पाठभेद, अशा वेगवेगळ्या शब्दांच्या योजनेतील ढिसाळपणा टाकून देऊन variant reading, या अर्थी 'पाठभेद' ही एकच संज्ञा सुसूत्रतेने व सुसंगतीने वापरण्याची प्रथा निर्माण केली पाहिजे. तसें करणें सहज शक्य आहे व तें अनाटायीं नाही.

३/६४ Variant Bearer: चिकित्सापात्र पाठप्रत :

संहितेच्या निरनिराळ्या प्रतींत पाठभेद असतात. अशा प्रतीमधून संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेत विचार करण्यासाठीं म्हणून कांहीं प्रतींची निवड करावी लागते. ही निवड संहितासमीक्षाशास्त्रांतील तरतुदी व निकष यांच्या आधारांनीं करावयाची असते. पाठभेद असलेली प्रत्येक प्रत, ही त्या प्रतीची परंपरा, पूर्वपीठिका, अन्य प्रतींशी संबंधता, यांविषयीं निष्कर्ष काढल्यावाचून विचारासाठीं घेतां येत नाही. ज्या प्रतीमधील पाठभेद अशा रीतीनें विचार करण्यासाठीं स्वीकारण्यासारखे असतात, ती प्रत म्हणजे variant bearer. ही प्रत तिच्यातील विशिष्ट पाठभेदांमुळे विश्वासाह् किंवा स्वीकाराह् असते, असें नाही. ती फक्त विचाराह् असते. जिच्यांतील पाठाचा पाठचिकित्सेत विचार करावा लागेल, अशी ही प्रत असते: म्हणजेच चिकित्साह् पाठ असलेली प्रत, असें हिला म्हणतां येईल. या दृष्टीनें ही 'चिकित्सापात्र पाठप्रत' होय. हीच संज्ञा मराठीत वापरण्यास हरकत नाही.

३/६५ Presumptive Variant: गृहणीय पाठभेद :

संहितांच्या प्रतींच्या परंपरा असतात. या परंपरांनुसार त्यांचे गट बनतात. सामान्यतः हे गट परस्पर व्यवच्छेदक असतात. पण प्रतीकरणाच्या प्रक्रियेत अशा दोन गटांतील प्रतींचे मिश्रण होऊन एखादी मिश्र प्रत तयार होते. अशा प्रतींत एखादा पाठभेद असा आढळतो कीं, तो पाठ इतरत्र कुठेंहि नसतो. संहितेची पुनर्रचना करतांना वास्तविक असा पाठभेद सामान्यतः त्याज्य ठरविला जातो. पण हा पाठ भ्रष्ट किंवा अपभ्रष्ट गणावा, असा कोणताहि भक्कम पुरावा नसतो. या परिस्थितीत संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेनें सिद्ध करावयाच्या संहितेची निश्चित करतांना हा पाठ विचारासाठीं गृहणीय म्हणून समजावा लागतो. असें गृहीतच धरावे लागते. या पाठाचा उल्लेख presumptive variant असा करतात. ही एकूण परिस्थिती लक्षांत घेतां मराठीत यासाठीं 'गृहणीय पाठभेद' अशी संज्ञा योजणे इष्ट दिसते.

३/६६ Sub-variant: उप-पाठभेद :

संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेद्वारा मूळरूप संहितेच्या निकटची संहिताप्रत सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करित असतांना अभ्यासकाला संहितेच्या प्रतींच्या निरनिराळ्या मालिका व त्या मालिकांच्या मूळ आधारप्रती ओलांडित जावे लागते. या प्रक्रियेत मालिकांच्या मूळ आधारप्रतीनंतरच्या टप्प्यांत संहितेत शिरणारे पाठभेद पुनर्रचित संहितेसाठीं अभ्यासकाला स्वीकारतां येत नाहीत. ते त्याज्य ठरतात. पण असाच एखादा पाठभेद इतर अनेक अंगांनीं निरीक्षण करतां त्याला विचारासाठीं स्वीकाराह् ठरवावा लागतो. अशा पाठाला sub-variant म्हटले जाते. हा पाठ एका परीनें दुय्यम असतो. पण विशिष्ट परिस्थितीत विचारासाठीं उपयुक्त ठरलेला असतो. अत्यावश्यकहि असतो. कधी तो स्वीकृतहि करावा लागतो. पण परंपरेतील त्याचे दुय्यम स्थान लक्षांत घेतां पारिभाषिक अर्थाने त्याला मूळ पाठ म्हणतां येत नाही. या प्रकारच्या पाठाला मराठीत 'उप-पाठभेद' म्हटले, तर अप्रयोजक ठरणार नाही.

३/६७ Differentia/Discrepentia: स्वतंत्र पाठ :

सामान्यतः संहितांच्या अधिकृत प्रतीकरणांत कोणती ना कोणती परंपरा सांभाळण्याचा, प्रतिबिंबित करण्याचा प्रयत्न असतो. पण प्रत्यक्ष वेगवेगळ्या

प्रतीमध्ये असेहि आढळून येते की त्यांमधील कांहीं पाठ कोणत्याहि परंपरेंत बसत नाहीं किंवा अशा परंपरांशी किंवा त्यांपैकी एखाद्या परंपरेशी त्यांचें सुसंवादी नातें प्रस्थापित करतां येत नाहीं. असे विभिन्न पाठ प्रतीत किंवा हस्तलिखितामध्ये आढळले की, ती प्रत वेगळी, 'स्वतंत्र ठरते', तें हस्तलिखित हें वेगळें, 'स्वतंत्र' ठरतें. हें वेगळेंपण किंवा स्वतंत्र स्थान प्रतीना अथवा हस्तलिखितांना प्राप्त करून देणाऱ्या पाठांचा उल्लेख संहितासमीक्षेत differentia किंवा discrepantia असा केला जातो. परंपरेच्या संदर्भात पाहिले, तर हे 'स्वतंत्र पाठ' असतात. हीच संज्ञा मराठीत वापरतां येईल. ज्यांचा परंपरेशी सुसंवाद साधतां किंवा दाखवतां येत नाहीं, असे पाठ म्हणून परंपरेशी विसंवादी किंवा विसंगत पाठ, असेहि यांना म्हणता येईल. पण विसंवादी अथवा विसंगत या शब्दांनी परस्परांशी विसंगत/असंगत, अर्थाशी विसंगत-असंगत, इत्यादि अनेक पर्यायी अर्थ ध्वनित होऊ शकतात. म्हणून या संज्ञेसाठी 'स्वतंत्र पाठ' असा शब्दप्रयोग करणे उचित वाटतें.

३/६८ Misreading/Mislection: अपपाठ/अशुद्ध पाठ :

संहितेच्या प्रतीकरणांत अनेक प्रकारच्या चुका होऊ शकतात. या चुकांची कारणे अनेक व विविध प्रकारची असू शकतात. यांचा विचार करून वेगळी मीमांसा करण्याची संहितासमीक्षेत एक पद्धति आहे. संहितेच्या यथातथ्य संक्रमणाच्या दृष्टीने विचार करतां या पाठांना गैरपाठ किंवा सदोष पाठ असे म्हणतां येईल. या चुकीच्या, गैर किंवा सदोष पाठांचा संहिता-समीक्षेत misreading म्हणून उल्लेख केला जातो.

मराठीत या पाठांचा उल्लेख अशुद्ध पाठ, भ्रष्ट पाठ, अपपाठ अशा शब्दांनी सरमिसळपणे केला गेला आहे. अशुद्ध या शब्दाचा संज्ञाप्रधान असा - संहितासंक्रमणामध्ये मुळाच्या संदर्भात यथातथ्यतेने किंवा बरोबर प्रतीकरण न झालेला म्हणून - एक अर्थ रूढ आहे. भ्रष्ट म्हणजे विघडलेला किंवा वाटलेला. भ्रष्ट आणि अपभ्रष्ट हे दोन शब्द अनेकदा समानार्थी म्हणून वापरले जातात.

परिभाषेच्या सुसूत्र एकवाक्यतेची प्रक्रिया दृढ करण्याच्या दृष्टीने यांतून निवडानिवड करणे आवश्यक आहे. 'अशुद्ध' संज्ञेचा एक पारिभाषिक अर्थ आणि 'अपभ्रष्ट' शब्दाचा कांहीं पारिभाषिक वेगळा अर्थ, असे भाषिक परंपरेंत आहेत; व संहितासमीक्षेच्या परिभाषेतहि तो मानण्याची शक्यता आणि आवश्यकता असू शकते. या गोष्टी लक्षांत घेतां misreading म्हणून मराठीत 'अपपाठ' ही संज्ञा निश्चित करणे इष्ट वाटतें. ही संज्ञा या अर्थी कांहीं प्रमाणांत मराठीत प्रचलितहि आहे. एकदम नव्याच संज्ञेकडे धांव घेण्याचें इथें कारण नाहीं. तशी आवश्यकताहि दिसत नाहीं.

Mislection अशी एक संज्ञा संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत येते. वास्तविक पाहातां Mislection आणि Misreading या दोहोंमध्ये तसा कांहीं फरक नाहीं. म्हणून या दोन शब्दांनी व्यक्त होणारी संकल्पना एकच मानून मराठीत 'अपपाठ' ही एकच संज्ञा योजण्यास हरकत नाहीं. Mislection संज्ञेत चुकीच्या प्रतीकरणावर भर आहे, असे मानून 'अशुद्ध पाठ' असेहि म्हणतां येईल. तसें केले, तर 'अशुद्ध पाठा'ची व्याप्ति 'अपपाठ' पेक्षा मर्यादित आहे, असें मानावे लागेल. कारण 'अशुद्ध पाठ' हा 'अपपाठांत' समाविष्ट आहे. व्याप्तिवाचक असा भेद या दोन संज्ञांत आहे, असें मात्र नेमकेपणानें सिद्ध नाहीं.

३/६९ Interpolation/Addition: प्रक्षेप:

संहितांचें प्रतीकरण होत असतांना होणाऱ्या नकला यथातथ्यतेनें व्हाव्या, ही एक अपेक्षा असते. पण प्रत करणारा आपल्या हेतूनुसार किंवा प्रत

करतानाच त्याला पडणाऱ्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी, त्या प्रतीतील संहितेतच कांही बदल, सुधारणा, स्पष्टीकरणे करतो. कधी या गोष्टी अहेतुकतेनेहि होतात. असे बदल, सुधारणा, स्पष्टीकरणे, शब्दांत, वाक्यांत, परिच्छेदांत, अशा होतात आणि संहिता बदलते. या बदललेल्या संहितेत नक्कल करताना आधाराला घेतलेल्या संहितेत जो मजकूर असतो, त्यापेक्षा अधिक मजकूर समाविष्ट होतो. हा एखाद्या शब्दाद्वारा असेल, एखाद्या वाक्याद्वारा असेल, एखाद्या परिच्छेदाद्वारा असेल, किंवा अनेक शब्द, वाक्ये, परिच्छेद, यांच्या द्वारा असेल. संहितेत प्रत करणाऱ्याने घातलेला हा अधिक भाग किंवा त्याने केलेला बदल (हा बदल कधी संहितेत सुधारणा करण्यासाठी केलेला असेल, कधी संहितेचा आशय आकलनमुलभ व्हावा म्हणून केलेला असेल) अशा तऱ्हेने केलेला असतो की, तो मूळ संहितेचा अथवा प्रत करण्यासाठी आधाराला घेतलेल्या प्रतीतील संहितेचा अविभाज्य भागच असावा, असे वाचकाला वाटावे. इतका हा भाग संहितेशी एकजीव होईल, अशा तऱ्हेने संहितेत गुंफलेला असतो. संहितेमधील या भागाला संहितासमीक्षेत interpolation किंवा addition म्हटले जाते.

मराठीत अगदी एकवाक्यतेने याचा निर्देश 'प्रक्षेप' म्हणून करण्यांत आला आहे. 'प्रक्षेप' या संज्ञेला संस्कृतपासूनची परंपराहि आहे. 'क्षेपक' हा त्याचा पर्याय मार्ग पडला आहे. Interpolation या अर्थी 'प्रक्षिप्त' अशी संज्ञा तयार होते. 'क्षिप्त' हा पर्याय 'क्षेपक' प्रमाणेच मार्ग पडला आहे. परंपरा, प्रथा, प्रचलितता आणि एकवाक्यता, यांच्या बरोबर अर्थपूर्णता, या अंगांनी विचार करता 'प्रक्षेप' व 'प्रक्षिप्त' या संज्ञा परिभाषेत जशास तशा चालू ठेवणे इष्ट वाटते.

३/७० Omission : वर्जन :

संहितेच्या प्रतीकरणाच्या वेळी किंवा संपादनाच्या वेळी संहितेत नसलेल्या मजकुराची किंवा शब्दांची भर पडणे जसे शक्य असते, तसेच मुळांतला कांही मजकूर किंवा शब्द कमी होणे अथवा गळणे, हेहि शक्य असते. हे कधी हेतुपुरस्पर घडू शकते, तर कधी अहेतुकपणे. हेच संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत सांगवे म्हटले तर omission ठरते. Addition या प्रक्रियेच्या विरुद्ध प्रक्रिया ती omission ची प्रक्रिया. साहजिकच, addition किंवा interpolation साठी 'प्रक्षेप' ही मराठी संज्ञा स्वीकारल्यानंतर त्याच्या विरुद्ध त्यांतून निष्पन्न होणारी संज्ञा ठरते 'अवक्षेप' ही. तशी ती मराठीत वापरलेली आहे. पण 'प्रक्षेप' या संज्ञेला जी सार्वत्रिक मान्यता आहे, ती 'अवक्षेप' या संज्ञेला नाही. परंपरा आणि प्रचलितता या बाबतींतमुद्दां ही संज्ञा 'प्रक्षेप'च्या तुलनेने मार्गेच पडते. मजकूर गळणे, गाळणे किंवा सुटणे, याचा अस्तित्पक्षी बोध या संज्ञेतून होण्याऐवजी तो नास्तित्पक्षी पद्धतीने होतो. या गोष्टी लक्षांत घेऊन मराठी संज्ञेचा विचार केला पाहिजे. संहितासमीक्षेत शास्त्रीय अर्थाने ज्यांना 'पाठ' आणि 'पाठांतर' म्हटले आहे, त्यांचा संदर्भ इथे आहे, हेहि लक्षांत घेतले पाहिजे. या दृष्टींनी इथे 'वर्जन' अशी संज्ञा योजणे गैर ठरणार नाही.

३/७१ Lipography/Parablepsia : लोप :

संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत lipography किंवा parablepsia ही एक व्यापक संज्ञा आहे. संहितेची प्रत करताना निरनिराळ्या कारणांनी, प्रत करणाऱ्या व्यक्तीकडून शब्द, अक्षरे, गळण्याचा संभव असतो, हे निविवाद आहे. कोणत्याहि विशिष्ट कारणाचा संदर्भ न घेता, जेव्हा अशा प्रकारे लेखनांतून शब्द सुटण्यासंबंधी निर्देश करावा लागतो, तेव्हा तो या संज्ञेने करतात. त्यामुळे कोणत्याहि प्रकारचा लोप

या संज्ञेने निर्देशित होतो. या ठिकाणी 'वर्जन' आणि हा लोप यांत फरक काय, असा प्रश्न समोर येणे शक्य आहे. 'वर्जन' चा संबंध शास्त्रीय अर्थाने संहितासमीक्षेत ज्याला 'पाठ' म्हणता येईल, त्याशी आहे. Lipography किंवा Parablepsia या संज्ञांने निर्देशित होणाऱ्या गळतीला असा संदर्भ नाही. अमुक कारणाने हा लोप झाला, असेंहि नेमके निर्देशित करावयाचे नसते. सर्व प्रकारचे लोप या संज्ञेने संबोधिले जातात. या दृष्टीने मराठींत या ठिकाणी केवळ 'लोप' अशी संज्ञा योजावी.

३/७२ Haplography : समान अक्षरलोप/समानाक्षरलोप:

संहितेचे प्रतीकरण होत असतांना, नकलनविसांकडून चुका होतात. यांत प्रत करतांना अक्षरे व शब्द गळणे किंवा सुटणे हा एक प्रकार. लागोपाठ येणाऱ्या शब्दांचीं आद्याक्षरे किंवा अंत्याक्षरे समान असलीं, तर दोहोपैकीं एके ठिकाणीं तीं अक्षरे प्रतीत गळणे शक्य असते. तसेंच, एका वाक्याचा आरंभ आणि दुसऱ्या वाक्याचा आरंभ समान शब्दांनीं असला कीं, तो शब्द किंवा त्यांतील अक्षर, दोहोपैकीं एका ठिकाणीं प्रत करतांना अनवधानाने सुटणे शक्य असते. हीच गोष्ट एका वाक्याचा शेवट व लगेच त्यानंतरच्या वाक्याचा आरंभ सारख्या शब्दांनीं किंवा अक्षरांनीं झालेला असतां होणे संभवते. ही एक प्रकारची च्युति असते. ही haplography या संज्ञेने संबोधिली जाते. हा समान शब्दलोप किंवा समान अक्षरलोप होय. 'समान-अक्षरलोप' किंवा 'समानाक्षरलोप' अशी संज्ञा इथे सरळच वापरतां येते.

३/७३ Elision : उच्चारच्युति-अक्षरलोप:

एक व्यक्ति संहितेचे वाचन करते आणि दुसरी त्यानुसार लिहून घेते, तेव्हां वाचनांत एखाद्या अक्षराचा उच्चार झाला नाही, राहून गेला, तर होणाऱ्या प्रतीत त्या अक्षराचे लेखन होत नाही. वाचणाऱ्या व्यक्तीने केलेला उच्चार लिहिणाऱ्याला नीट ऐकू आला नाही, तरी असे अक्षर प्रतीत न येतां, तसेंच सुटून जाणे शक्य असते. प्रत करणारा मोठ्याने वाचून संहितेची प्रत करीत असेल, तर अशा वेळींहि त्याच्या वाचनांत राहून गेलेल्या शब्दाच्या किंवा अक्षराच्या उच्चारामुळेहि त्या शब्दांचे किंवा अक्षरांचे लेखन प्रतीमध्ये होत नाही. उच्चारच्युतीमुळे निर्माण झालेला हा दोष असतो. याला संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत elision म्हणतात. उच्चारच्युतीमुळे निर्माण होणारा अक्षरलोप म्हणून इथे 'उच्चारच्युति-अक्षर-लोप' असे म्हणतां येईल. हें वर्णन आहे, ही गोष्ट खरी. पण दुसरा पर्याय निर्माण होईपर्यंत या वर्णनाला संज्ञेचे स्थान देण्यास हरकत नाही.

३/७४ Dittography : द्विरुक्ती :

संहितेची प्रत करतांना ती करणाऱ्याकडून गफलतीने निरनिराळ्या प्रकारच्या चुका होतात. एकच मजकूर अनवधानाने पुन्हां लागोपाठ लिहिला जाणे, ही अशांपैकी एक चूक होय. एखादे अक्षर, शब्द, वाक्यांश, वाक्य किंवा ओळ, अशा तऱ्हेने दोनदां लिहिली जाणे शक्य असते. कवितेच्या संहितेचे चरण असे दोनदां लिहिले जाणे, यांतच येते. या प्रकारच्या प्रमादाला संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत dittography म्हणून संबोधिले जाते. हें चुकीने झालेले पुनर्लेखन असते. मराठींत यासाठीं सरळच 'द्विरुक्ती' ही संज्ञा योजणे रास्त दिसते.

३/७५ Transposition: स्थलांतर:

संहितेची प्रत करतांना एके ठिकाणीचा शब्द दुसऱ्या ठिकाणीं लिहिला जाणे अशक्य नसते. कांहीं वेळां संहितेचा अर्थ आपणांस हवा तसा व्हावा, या उद्देशाने प्रत करणारे किंवा संहितेचे संपादन करणारे अशा तऱ्हेने

संहितेतील शब्दांची जागा बदलीत असत, असे निर्देश आढळतात. अशा तऱ्हेने शब्दांच्या जागा बदलणे, हे transposition म्हणून संबोधिले जाते. यासाठी मराठी संज्ञा म्हणून 'स्थानांतरण' असा शब्द योजलेला आहे. यांत वावगे असे काही नाही. थोडा सुटसुटीतपणाचा अभाव मात्र आहे. परिभाषेत नेहमीच सुटसुटीतपणा राखता येतो असे नाही. पण प्रस्तुत प्रकरणी 'स्थलांतर' या शब्दाची योजना केली, तर ती या दृष्टीने उचित ठरेल.

'स्थानांतर' हा पर्याय विचारांत घ्यावा, असे कुणास वाटले, तर त्यांत वावगे काही नाही. पण मूळच्या जागची प्रत, या संदर्भात 'स्थलप्रत' अशी संज्ञा प्रचलित आहे. प्रस्तुत विवेच्य संज्ञेच्या संदर्भात शब्दांची वागरे जागा बदलते. याचा अर्थ तो शब्द इत्यादि, मूळच्या जागेवरून दुसरीकडे जातो किंवा नेला जातो. या पार्श्वभूमीवर 'स्थलप्रत'च्या संदर्भाशी सुसंगत राहिल, अशी 'स्थलांतर' ही संज्ञा येथे अग्रक्रमाने घ्यावी, हे उचित होय.

३/७६ Conflate/Conflation/Crossing/Mischcoding/
Mischcodex/Mischcodices : पाठमिश्रण करणे/पाठमिश्रण/
पाठमिश्रित प्रत :

एकाद्या संहितेची प्रत करतांना, जेव्हा अनेक प्रती समोर असतात, तेव्हा काही प्रत करणारे नकलनवीस स्वतःची बुद्धि चालवून निरनिराळ्या प्रतीतील पाठ संदर्भानुसार योजून नवी प्रत तयार करतात. संहितासमीक्षेच्या शास्त्रानुसार याला conflation, crossing किंवा mischcoding म्हटले जाते. संहितेची अशा संमिश्र पाठांनी युक्त प्रत ती conflated, crossed किंवा mischcodex. हे संमिश्रण अनेकदा परस्पर संवादी किंवा सुसूत्र नसते. ज्या प्रती अशा प्रकारे पाठांच्या मिश्रणासाठी घेतलेल्या असतात, त्यांचेहि परस्परांशी काही नाते असतेच, असे नाही. त्या एकाच काळातल्या असतात, असेहि नाही. या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन प्रस्तुत मराठी संज्ञेचा विचार करणे केव्हाहि इष्ट.

या प्रक्रियेला मराठीत 'पाठमिश्रण' अशी संज्ञा अगदी एकवाक्यतेने योजलेली आहे. ती संज्ञा सर्व निकषांनी स्वीकाराई आहे. या प्रक्रियेने सिद्ध झालेली संहितेची प्रत, ती 'पाठमिश्रित' प्रत (mischcodex) crossed किंवा conflated प्रत. प्रस्तुत विषयाच्या मराठी परिभाषेत ह्या संज्ञा प्रचलित व प्रस्थापित आहेत. या संज्ञामधून आवश्यक त्या संकल्पनेचा बोध होतो. तेव्हा इथे वेगळा पर्याय शोधण्याची आवश्यकता नाही.

३/७७ Contamination : पाठसंकर :

संहितेचे संपादक किंवा विशिष्ट उद्देशाने प्रत करणारे, दोन किंवा अधिक पाठांचे मिश्रण करतात. परस्परांशी मूळ संबंध नसलेल्या अशा हस्तलिखितांतील किंवा प्रतीमधील पाठहि, असे एकत्र आणले जातात. एकाच पाठांत असे मिश्रण होतें, असे नाही. वेगवेगळ्या प्रतीतील निरनिराळे पाठ घेऊन एक नवीच संहिता, या प्रक्रियेतून निर्माण होऊ शकते. हे मिश्रण इतके बेमालूम केलेले असते की, वेगवेगळ्या प्रतीतील हे पाठमिश्रण आहे, असे सहजासहजी वाटत नाही. इतके हे पाठ एकमेकांशी आणि संहितेमधील इतर घटकांशी एकजीव झालेले असतात. अशा तऱ्हेने भिन्न वैशिष्ट्यांनी युक्त अशी स्वतंत्र एकात्म संहिता निर्माण होते. ही प्रक्रिया म्हणजे संहितासमीक्षाशास्त्रातील contamination. वर्णसंकरांत जसे रक्ताचे नाते निर्माण होऊन नवा गट निर्माण होतो, तसा ह्या प्रकार आहे, असे मानता येईल. या दृष्टीने या प्रक्रियेला मराठीत 'पाठसंकर' असे म्हणणे प्रस्तुत ठरेल.

३/७८ Crux : निर्णयदुष्कर पाठ/ग्रंथ :

ग्रंथांच्या किंवा अन्य साहित्याच्या उपलब्ध संहिताप्रतींमध्ये आढळणारे विविध पाठ, अनेक वेळां अभ्यासकाला गोंधळांत टाकतात. निरनिराळे शास्त्रीय निकष लावले, तरी या अनेक पाठांपैकीं स्वीकारार्हं पाठ कोणता, यासंबंधीं निर्णायक मत व्यक्त करणें कठीण जातें. जे पाठ असा न सोडवितां येणारा प्रश्न अभ्यासकापुढें उभा करतात, त्यांना crux म्हटलें जातें. संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेसाठीं प्रतीची निवड करतांनाहि असा प्रश्न अभ्यासकांसमोर उभा राहातो. या पाठाची यथार्थता, अधिकृतता, इत्यादि, संशयास्पद असते, म्हणून हा प्रश्न उभा झालेला असतो, असें नाहीं. संशयास्पदता निःसंदिग्धपणें सिद्ध करतां येण्यासारखी संशोधनसामग्री उपलब्ध नसते, आणि हे पाठ निविवादपणें स्वीकृत करण्याइतकें शंकांनिरसनहि झालेलें नसतें. टाकतां येत नाहीत किंवा घेतांहि येत नाहीत; किंबहुना यांपैकी कोणताहि निर्णय घेणें अवघड असतें; असा पेंच निर्माण करणारे हे पाठ असतात. यांना 'शंकास्पद' पाठ म्हणणें पुरेसें अन्वर्थक ठरणार नाहीं. श्री. वे. ल. जोशी यांनीं यांना अनिर्णित ग्रंथ^{१११} म्हटलें आहे. वस्तुतः हे अनिर्णित पाठ असले, तरी तेवढेंच याबाबत म्हणणें अपुरें ठरेल. ते अनिर्णित राहिलेले असतात किंवा राहतात, कारण प्राप्त परिस्थितींत त्यांच्याबाबत निर्णय करणें शक्य झालेलें नसतें; किंबहुना निर्णय करणें शक्य होणारेंहि नसतें. उपलब्ध सामग्री व निकष यांच्या आधारे ज्यांच्याबाबत निर्णय करणें अवघड, असे पाठ म्हणून त्यांना, 'निर्णयदुष्कर पाठ' असें म्हणणें अनुचित ठरणार नाही. संहितांच्या प्रतीबाबत ही परिस्थिति असेल, तेव्हां 'निर्णयदुष्कर ग्रंथ' अशी संज्ञा वापरतां येईल.

३/७९ Extrinsic Probability/Documental Probability/
Graphical Probability/Transcriptional Probability :

प्रतीकरणमूल प्रमाद/प्रतीकरणमूल प्रमादी पाठ :
संहितेची प्रत करतांना, आधाराला घेतलेल्या प्रतीतील कांहीं वैगुण्यामुळें, किंवा कांहीं कारणानें प्रत करणाऱ्याकडून चुकीचें वाचन झाल्यामुळें, एका विशिष्ट शब्दाऐवजीं किंवा अक्षराऐवजीं दुसऱ्याच तत्सदृश्य किंवा अन्य शब्द अथवा दुसरें अक्षर लिहिलें गेल्यामुळें केलेल्या प्रतीत, प्रतीकरणांत चुका होतात. सुलभीकरणाच्या प्रवृत्तीतून केले जाणारे शाब्दिक बदलहि यांत येतात. या चुकांचा अर्थ, संदर्भ, भाषा, संकल्पना, इत्यादि आंतरिक बाबींशीं संबंध नसतो. अशा चुकांचा आणि त्यांच्या शक्यतेचा निर्देश संहितासमीक्षेच्या परिभाषेंत extrinsic probability, documental probability, graphical probability किंवा transcriptional probability अशा निरनिराळ्या संज्ञांनीं केला जातो. हे लेखनदोष बाह्य कारणांनीं निर्माण झालेले किंवा होणारे असतात. नकलनविसांकडून होणारे दोष, असा मोघम किंवा अतिव्याप्त उल्लेख करून या बदलांचा यथार्थ निर्देश होण्यासारखा नाही. ह्या पाठांतर्गत चुका बाह्य प्रमाणावरून ठरविण्यांत येतात. या दृष्टीनें ते बाह्यप्रमाण निश्चित पाठ होत. पण इथें घडणारे प्रमाद व त्यांतून निष्पन्न होणारे पाठ विशिष्ट प्रक्रियेनें सिद्ध होतात व ही प्रक्रिया प्रत करण्याशीं संबंधित असते. या दृष्टीनें हे प्रतीकरणमूलक पाठ होत. त्यांतील प्रमादहि प्रतीकरणमूलक होत. या दृष्टीनें extrinsic probability आणि या संज्ञेच्यावर निर्देशित इतर पर्यायी संज्ञा, यांना मराठींत 'प्रतीकरणमूल प्रमाद' असें संबोधणें इष्ट ठरतें. तेव्हां असे पाठ हे 'प्रतीकरणमूल प्रमादी' होत.

३/८० Marginalia/ Gloss/Adscript:

टिपणलेख/टिप्पणीलेखन :

संहितेची प्रत करणारा, कांहीं वेळा, त्या प्रतीवरच कांहीं पूरक मजकूर लिहीत असतो. प्रतीचा वापर करतांना संहितेचा अर्थ, संदर्भ, स्पष्टीकरण

किंवा अन्य कांहीं संबंधित विषय, यांसंबंधी माहिती, तपशील देणारा किंवा याविषयी मार्गदर्शन करणारा, असा हा मजकूर असतो. हा मजकूर कधी प्रत लेखनासाठी वापरलेल्या सामग्रीच्या/कागदाच्या समासांत लिहिलेला असतो, तर कधी दोन ओळींच्या मधील रिक्त्या, मोकळ्या जागेंत लिहिलेला असतो. अशा प्रतीवरून नंतर प्रत करतांना प्रत करणारी दुसरी व्यक्ति हा मजकूर मूळ संहितेचाच भाग आहे, असें समजून त्या त्या ठिकाणी संहितेतच तो समाविष्ट करतो. पण संहितेची प्रत करणाऱ्याने लिहिलेला हा अधिक मजकूर असतो. या प्रकारच्या मजकुराचा निर्देश संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत marginalia, gloss, adscript—अशा निरनिराळ्या संज्ञांनी केला जातो. मूळ संहितेचा भाग नसलेला, संहिताप्रतीच्या समासांत किंवा दोन ओळींच्या मध्ये लिहिलेला, हा मजकूर असतो. हे लक्षांत घेतां मराठीत याचा निर्देश 'समासांतर्गत लेखन' आणि 'पंक्तिमध्य लेखन' असा करतां येईल. समासांतील लेखन तें समासांतर्गत लेखन व दोन ओळींमधील रिक्त्या/मोकळ्या जागेंतील लेखन तें पंक्तिमध्य लेखन. म्हणजे, संदर्भ पाहून निरनिराळे दोन शब्द योजावे लागतील. याचा अर्थ, संज्ञावाचक शब्द म्हणून त्यांची अर्थबोधकता मर्यादित होते. दोन शब्द एकमेकांचे पर्यायी होत नाहीत. स्थानपरत्वे वेगवेगळे शब्द, पण त्यांमागील संकल्पना एकच, असा हा प्रकार होतो. ही अडचण टाळण्यासाठी संहितालेखनासाठी वापरलेल्या सामग्रीवरील/कागदावरील स्थानविशेष गौण मानून अर्थाकडे लक्ष देतां, हा मजकूर म्हणजे प्रत करणाऱ्यांचें तें संहितेच्या त्या भागावरील एक प्रकारें टिपण असतें, ही गोष्ट नजरेसमोर ठेवून 'टिपणलेख' किंवा 'टिप्पणीलेखन' अशा संज्ञा प्रस्तुत संदर्भात योजणे इष्ट ठरतें. पाश्चिमात्य भाषांतील वर निर्देशित कोणत्याहि संज्ञेच्या, परस्परांना पर्यायी (—मजकूर समासांतला कीं दोन ओळींमधला, असा भेद न बाळगतां—) दर्शक म्हणून या संज्ञांचा उपयोग करतां येतो.

३/८१ Inter Lines : काकपदीय लेखन :

संहितेची प्रत करून झाल्यानंतर ती पडताळून पाहतांना नकलण्याचा राहिलेला मजकूर किंवा कांहीं स्पष्टीकरणात्म सुचलेला मजकूर स्वतः प्रत करणारा, किंवा चुका असल्या तर त्या बरोबर करून घेणारा, दोन ओळींच्या मधल्या मोकळ्या जागेंत लिहितो. हें लेखन inter lines (int. lin.) म्हणून निर्देशिलें जातें. केव्हां केव्हां स्वतः लेखकहि अधिक मजकूर किंवा नंतर सुचलेला पाठ, आधीचा पाठ बदलून नवा पाठ, किंवा आधी वर्य ठरविलेला पाठ नंतर स्वीकारावासा वाटल्यामुळे तो अशा तऱ्हेनें दोन ओळींतील मधल्या मोकळ्या जागेंत लिहितो. लिहिण्याचा राहून गेलेला किंवा नंतर सुचलेला मजकूर संदर्भानुसार आधी लिहिलेल्या संहितेत मध्येच असा नंतर लिहावयाचा झाला, तर तो \wedge असें चिन्ह करून दोन ओळींच्या मध्ये लिहिण्याची प्रथा आहे. या चिन्हास 'काकपद' असें सांकेतिक नांवहि आहे. या संकेताचा इथें उपयोग करून घेऊन मराठीत inter lines ची वाचक संज्ञा म्हणून 'काकपदीय लेखन' असा शब्दप्रयोग करतां येईल.

३/८२ Supra Lineam : ऊर्ध्व शरांकित/०तारांकित :

संहितेची प्रत करतांना चुकून नकलावयाचा राहिलेला, किंवा नंतर सुचलेला व अंतर्भूत करावा असें वाटलेला मजकूर, जसा दोन ओळींच्यामध्ये लिहिला जातो, त्याप्रमाणें तो पहिल्या ओळीच्या वरहि लिहिला जातो. हा असा ओळीच्या वरच्या बाजूस लिहिलेला मजकूर supra lineam (sup. lin.) म्हणून संबोधिला जातो.

आतां, हा मजकूर नेमका कुठचा—संहितेत कोणत्या जागीं घ्यावयाचा, तें बाण करून किंवा तारका-चिन्हें योजून दाखविणें शक्य आहे. हें लक्षांत घेऊन supra lineam साठीं मराठी संज्ञा म्हणून 'शरांकित' किंवा

‘तारांकित’ लेखन असा शब्दप्रयोग करतां येईल. पण इथें, एक अडचण संभवते. हा मजकूर (म्हणजे शरांकित किंवा तारांकित) जसा ओळीच्या वरच्या बाजूस लिहिणें शक्य असतें, तसाच पानावरील अखेरच्या ओळीच्या खालीहि लिहिणें शक्य असतें, व तेथेंहि वाण किंवा तारका यांच्या चिन्हांनींच तो कुठें घ्यावा किंवा वाजावा, त्याचा निर्देश करतां येईल. म्हणजे, ‘शरांकित’ किंवा ‘तारांकित’ या पदांनीं सर्व ओळीच्या वरच्या बाजूस कीं खालीं कागदावरील ओळी संपल्यानंतर, याचा विविधित बोध होण्यासारखे नाही. म्हणून तेवढें स्पष्टीकरण होण्यासाठीं ‘ऊर्ध्व शरांकित’ किंवा ‘ऊर्ध्व तारांकित’ असा निर्देश करावा लागेल. ‘पंक्युपरि’ ही संज्ञा supra lineam ची शब्दशः भाषांतरित संज्ञा आहे. शिवाय दोन ओळींमधला मजकूरहि ‘पंक्युपरि’ ठरूं शकतो, आणि याहिपेक्षां पंक्युपरि ही संज्ञा कानांना मराठी लागत नाही. दुसरा पर्याय नसता, तर अशी संज्ञा स्वीकारणें प्राप्त होतें. पण ‘ऊर्ध्व शरांकित’ किंवा ‘ऊर्ध्व तारांकित’ हे पर्याय योजतां येण्यासारखे आहेत. हे पर्यायहि संस्कृतप्रचुर आहेत. पण ते ‘पंक्युपरी’ इतके बोजड आणि कानाला अमराठी लागणारे नाहीत. म्हणून त्यांची निवड अधिक पसंत करणें उचित

३/८३ Infra Lineam : निम्न शरांकित/०तारांकित :

कांहीं मजकूर दोन ओळींमधल्या मोकळ्या कोऱ्या जागेंत मागाहून लिहितां येतो, कांहीं ओळींच्या वरच्या बाजूस असलेल्या मोकळ्या कोऱ्या जागेंत लिहिता येतो, तसाच कांहीं मजकूर ओळी संपल्यावर सोडलेल्या मोकळ्या कोऱ्या जागेंत मागाहून लिहिलेला असतो. अशा तऱ्हेनें ओळींच्या खालीं लिहिलेला मजकूर तो infra lineam होय. इथेंहि तो संहितेंत कुठच्या जागीं घ्यावा किंवा वाचावा, तें ओळींच्या वरच्या बाजूवर लिहिलेल्या मजकुराप्रमाणें वाणांनीं किंवा तारकांच्या चिन्हांनीं दाखवावा लागेल. हे लक्षांत घेऊन ‘ऊर्ध्व शरांकित’ किंवा ‘ऊर्ध्व तारांकित’ या संज्ञांच्या धर्तीवरच इथें ‘निम्न शरांकित’ किंवा ‘निम्न तारांकित’ अशा संज्ञा योजणें उचित ठरेल.

३/८४ Lacuna : संहितांशलोप :

संहितेच्या हस्तलिखित प्रतीमध्ये अनेक प्रकारच्या उणीवा किंवा त्रुटि निर्माण होतात. संहितेचा कांहीं भाग – एक किंवा अनेक परिच्छेद, एखादें पान किंवा एखादा अध्याय, प्रकरण, विषय, प्रतीमध्ये नसणें, तो नकलतांना गळून जाणें, किंवा कांहीं हेतूनें गाळणें, ही एक त्रुटि होय. उपलब्ध प्रतींत असा भाग न सांपडल्यामुळें संहिता अपुरी उपलब्ध झालेली असते. या त्रुटीला lacuna म्हणून संबोधतात. या अर्थी ‘त्रुटि’ हीच संज्ञा निश्चित करणें शक्य आहे. पण त्रुटीचा जो प्रस्थापित अर्थ आहे, कमीपणा, त्या दृष्टीनें विचार करतां ‘त्रुटि’ हा संज्ञार्थवाचक शब्द म्हणून मोघम, अतिव्याप्त ठरतो. प्रस्तुत त्रुटि संहितांशलोपासारखी आहे. ही त्रुटि एका विशिष्ट स्वरूपाची आहे. या दृष्टीनें ‘संहितांशलोप’ अशी संज्ञा योजतां येईल. या ठिकाणीं अंश म्हणजे वाक्य, वाक्यांश किंवा पंक्ति, पंक्यंश यापेक्षां अधिक भागाचा लोप, हा संकेत गृहीत मानावा. म्हणजे मग अक्षरलोप, शब्दलोप, पदलोप, वाक्यांशलोप, पंक्यंशलोप असे कमी व्याप्तीचे लोप, या संज्ञेंतून वगळले जातील. तसे ते वगळले जाणें lacuna या संज्ञेमागील संकल्पनेचा विचार करतां अपरिहार्य आहे, एवढ्या गृहीत संकेतानें ‘संहितांशलोप’ ही संज्ञा प्रस्तुत ठिकाणीं वापरतां येईल, व ती उचित ठरेल.

३/८५ Homoeoarcta : समान आद्याक्षरी पंक्तिलोप :

संहितेची प्रत करतांना नजरचुकीनें किंवा चुकीच्या अथवा भ्रष्ट वाचनामुळें कांहीं चुका होतात. एकानें वाचणें व दुसऱ्यानें त्या अनुरोधानें प्रत करणें,

या प्रक्रियेने प्रत होते, तेव्हा श्रुतिभ्रंशानेहि कांहीं चूका प्रतीत समाविष्ट होतात. अशा चुकांपैकी एक म्हणजे संहितेतील लागोपाठच्या ओळींपैकी एक ओळ प्रतीमधून गळणे, ही होय. लागोपाठ येणाऱ्या दोन ओळींची सुरुवात समान अक्षरांनी झालेली असेल, तेव्हा अशी चूक अधिक संभवते. पुढची ओळ उतरवून घेतांना मागील ओळ लिहून घेतलेली आहे की नाही, हे तपासून न पाहता यांत्रिकपणे ओळीमागून ओळ उतरवून घेतली जाणे, अनेक कारणांनी शक्य व अपरिहार्यहि असते. अशा वेळीं समान अक्षराने किंवा अक्षरांनी सुरू होणाऱ्या लागोपाठच्या दोन ओळींपैकी एक गळते. दोन ओळींचीं आद्याक्षरें समान असल्यामुळे दुसरी ओळ उतरवून घेतली आहे, या समजुतीने ही चूक घडते व केलेल्या प्रतीला भ्रष्टता येते. एकाच वाचून दुसरा प्रत करतो, तेव्हा एक तर, वाचणारा अशा ओळींपैकी एक ओळ आधी सांगितली आहे असे समजून ती गाळतो व प्रत करणाऱ्याकडून साहजिकच एक ओळ प्रतलेखनांत गाळली जाते. किंवा वाचणाराने अशा दोन्ही ओळी वाचल्या, तरी समान आरंभामुळे दुसरी ओळ ही पहिलीच आहे, असे समजून प्रत करणारा ती उतरवून घेत नाही. अशा तऱ्हेने तयार झालेल्या संहितेच्या प्रतीत अशा ओळी राहून जातात, गळतात. या प्रमादाला homoeoarcta असे संबोधिले जाते. लागोपाठच्या समान आद्याक्षरें असलेल्या ओळींपैकी एकीचा केलेल्या प्रतीत लोप होणे, असा हा प्रकार आहे. सलग समान आद्याक्षर पंक्तिलोप, असे याला म्हणता येईल. प्रमादाची प्रक्रिया व फलित यांचा हा निर्देश झाला. यावरून 'समान आद्याक्षरी पंक्तिलोप' अशी संज्ञा सिद्ध करता येते व तिची योजना मराठीत करणे युक्त दिसते.

प्रत करतांना संहितेतील कोणताहि भाग गळणे (अक्षर, शब्द, पद, वाक्य) या अर्थी मराठीत कधी कधी 'भ्रंश' ही संज्ञा वापरलेली आढळते.^{१४} पण ही इथे प्रस्तुत आहे, असे दिसत नाही. 'भ्रंश' हे एकापरीने रूपांतर आहे. शब्दाचे किंवा इतर कोणत्याहि अंगाचे रूप बदलून घेणे किंवा बदलले जाणे, हा 'भ्रंश' किंवा 'अपभ्रंश' होय. संहितेच्या दृष्टीने विचार केला, तर हे भ्रष्टीकरण किंवा अपभ्रष्टीकरण होते. पण प्रत्यक्ष अक्षराची, शब्दाची, पदाची, वाक्याची किंवा पंक्तीची अवस्था, या दृष्टीने पाहिले, तर हा 'लोप' आहे. तेव्हा अशा कोणत्याहि संदर्भात भ्रंश, अपभ्रंश, अशा शब्दांची योजना करणे यथार्थ ठरत नाही. शिवाय, प्रस्तुत परिभाषेत या शब्दाची योजना ही परीपाठीहि नव्हे. म्हणून या ठिकाणी 'भ्रंश' शब्दाचा उपयोग करून संज्ञार्थक शब्द योजणे इष्ट ठरत नाही.

३/८६ Homoeoteleuta : समान अंत्याक्षरी पंक्तिलोप :

ज्या कारणाने आणि पद्धतीने समान अद्याक्षरें असलेल्या ओळी नकलेंतून गळणे शक्य असते, याच कारणाने आणि पद्धतीने समान अंत्याक्षरी असलेल्या ओळींपैकी एखादी ओळ नकललेल्या प्रतीतून गळणे शक्य असते. या प्रकारच्या प्रमादाला homoeoteleuta म्हटले जाते. ज्या प्रक्रियेने आणि विचाराने 'मराठीत समान आद्याक्षरी पंक्तिलोप' ही संज्ञा सिद्ध करता येते, त्याच प्रक्रियेने व विचाराने प्रस्तुत ठिकाणी 'समान अंत्याक्षरी पंक्तिलोप' अशी संज्ञा सिद्ध करता येईल व तीच homoeoteleuta साठी पारिभाषिक संज्ञा म्हणून मराठीत योजणे सयुक्तिक व सुसंगत होय.

३/८७ Homoeographon : अक्षरलोप :

संहितेची प्रत करतांना नजर चुकीने किंवा अनवधानाने कांहीं ओळी नकललेल्या प्रतीत सुटून जाणे जसे शक्य असते, तसेच अक्षरें, शब्द किंवा वाक्यांशहि नकलण्याचे राहून जाणे शक्य असते. याचे एक कारण अक्षरा-अक्षरांतील सादृश्य हे होय. उदाहरणार्थ, हस्तलिखितांतील

उ - ड, क - फ, घ - छ, ट - ठ, त - ज, प - व, भ - म, य - ब,
 श - झ, या जोडघांतील अक्षरांच्या लेखनांतील लकबींमुळे ती अक्षरे
 हस्तलिखितांमध्ये सारखीं वाटणें शक्य असतें. या अक्षरांनी युक्त शब्द
 हस्तलिखितांत लागोपाठ आले. एकाच शब्दांत अशीं अक्षरे लागोपाठ आलीं
 कीं, त्यांपैकीं एक अक्षर नकललेल्या शब्दांतून नजरचुकीनें गळून जातें.
 एकाच शब्दांत अशीं अक्षरे लागोपाठ आलीं कीं, त्यांपैकीं एक नकळत गळूं
 शकतें. लागोपाठ येणाऱ्या शब्दांत अशीं परस्पर सादृश्य असलेलीं अक्षरे
 असलीं, तर त्या शब्दांपैकीं एखादा नकळत गळणेंहि असंभवीय नसतें.
 अशाच तऱ्हेनें वाक्यांशहि नकलेंत गळूं शकतात. तौलनिक अवलोकनाद्वारा
 अशा प्रमादांचा शोध घेतां येतो. या प्रकारच्या लोपांना homoeograph
 म्हणून संबोधिलें जातें. एकूण प्रक्रिया व परिणाम लक्षांत घेतां यासाठीं
 मराठी संज्ञा म्हणून 'अक्षरलोप' या शब्दाची योजना करणें प्रस्तुत ठरेल.

या ठिकाणीं शब्द किंवा वाक्यांश यांचे होणारे लोप हे मुळांत
 अक्षरसादृश्यामुळे असल्यामुळे त्यांचा समावेशहि 'अक्षरलोप' या संकल्पनेंत
 होतो. म्हणून तिथें हीच संज्ञा वापरणें अप्रस्तुत नाहीं.

३/८८ Superscript : अक्षरारोपण :

संहितेची प्रत करतांना लेखनप्रमाद घडतात. या प्रमादांपैकीं एक म्हणजे,
 लिहितां लिहितां अनवधानानें किंवा नजरचुकीनें मुळांतल्या एका विशिष्ट
 शब्दाऐवजीं अथवा अक्षराऐवजीं दुसराच शब्द किंवा अक्षर लिहिलें
 जाणें. तें खोडून (- त्यावर आडवी रेघ मारून) पुढें योग्य तो शब्द अथवा
 अक्षर लिहून दुरुस्ती केली जाते. चूक लगेच लक्षांत न येतां ती नंतर.
 तपासतांना किंवा लिहिलेली ओळ, वाक्य पुन्हां वाचून पाहतांना लक्षांत
 आली कीं, चुकीचा शब्द किंवा अक्षर खोडून त्याच्या वरच्या बाजूला
 दोन ओळींमधील अंतरांतील कोऱ्या जागेंत योग्य तो शब्द अथवा अक्षर
 लिहिलें जातें; किंवा लिहिलेल्या शब्दावरच ठळकपणें गिरवून तिथेंच योग्य
 तो शब्द लिहिला जातो, किंवा अक्षर लिहिलें जातें. याला superscript
 म्हटलें जातें. ही एकप्रकारें खाडाखोड असते. अशा लेखनदुरुस्तीला मराठी
 संज्ञा म्हणून 'अक्षरारोपण' असा शब्द योजणें शक्य आहे. शब्दांच्या
 अशा प्रकारच्या पुनर्लेखनांत अक्षरेंच असतात. म्हणून शब्दांच्या अशा
 दुरुस्तीसाठीं वेगळीं संज्ञा वापरण्याची गरज नाहीं.

३/८९ Hiatus : अक्षरविग्रह :

संहितेची प्रत करतांना जे वेगवेगळ्या प्रकारचे प्रमाद होतात, त्यांपैकीं
 एक म्हणजे शब्दांतील अक्षरें नको तिथें एकमेकांपासून विलग लिहिलीं
 जाणें. तसें विलगीकरण सुसंगत, सयुक्तक नसतें. 'अपार', 'अमाप',
 'इतुके' या शब्दांतील पहिले स्वर नंतरच्या दोन अक्षरांना जोडून न
 लिहितां वेगळे करून लिहिले कीं, असें अक्षराचें विलगीकरण होते. याला
 hiatus म्हटलें जातें. हा विग्रह आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तेव्हां,
 मराठी संज्ञा म्हणून इथें 'अक्षरविग्रह' असा शब्द योजतां येईल.

ही संज्ञा संहितासमीक्षेंत पारिभाषिक म्हणून समाविष्ट करतां येईल
 का, याबद्दल मतभेद संभवतात. पण डॉ. कत्रे यांनीं आपल्या एतद्विषयक
 पुस्तकांत परिशिष्टामध्ये ती समाविष्ट केलेली आहे. तेव्हां, यासंबंधीं
 अधिक चर्चा होऊन निर्णय होईपर्यंत ही संज्ञा प्रस्तुत विषयांत समाविष्ट
 करणें उचित वाटतें. त्या दृष्टीनें ती या ठिकाणीं ठेवली आहे.

३/९० Anagrammatism : अक्षरस्थानांतर :

संहिताप्रत करतांना सहज होणारा एक प्रमाद म्हणजे, एका शब्दांतील
 अक्षर दुसऱ्या शब्दांत लिहिणें जाणें, हा होय. 'भज मज' असा पाठ असेल,

तर तो या प्रक्रियेने ' मज भज ' असा नकलला जाणे शक्य असते. ' रत रामी 'चे रूपांतर याच प्रक्रियेने ' रत रमी ' असें होणे अशक्य नाही. या प्रकारच्या प्रमादाला Anagrammatism असें म्हटले जाते. हा एक प्रकारचा वर्णविपर्याय आहे. पण एकाच शब्दांतील वर्णांच्या स्थानांची ही अदलाबदल नाही. वर्णविपर्यायांत एकाच शब्दांतील वर्णांची अदलाबदल अभिप्रेत असते. वर्ण व्युत्क्रमांतहि एकच शब्द गृहीत आहे. हा अन्य-शब्दवर्णविपर्याय आहे. वर्णविपर्याय किंवा वर्णव्युत्क्रम यांमधील संकेत सैल करून घेऊन या ठिकाणी या संज्ञांची योजना करणे शक्य आहे. पण जे शब्द भाषेत आधीच एका संकेताने अतिरूढ आहेत, ते दुसऱ्या संकेताचे वाचक म्हणून वापरण्याची सहसा प्रथा नाही. दोन किंवा अधिक संकेतांनी एखादा शब्द किंवा संज्ञा रूढ असणे शक्य आहे. अशा वेळीं रूढीचा मान राखणे आवश्यक ठरते. पण जिथे नव्यानेच एखाद्या क्षेत्रांतील परिभाषेची जडणघडण करावयाची असते, तिथे अपरिहार्य नसेल, तर एकच शब्द दोन संकेतांनी रूढ करण्याचा प्रयत्न इष्ट ठरत नाही. म्हणून ' वर्णविपर्याय ' किंवा ' वर्णव्युत्क्रम ' या शब्दांऐवजी इथे निरनिराळ्या दोन शब्दांतील वर्णांची - अक्षरांची अदलाबदल या अर्थी भिन्नशब्द म्हणून ' अक्षरांतर ' अशी संज्ञा योजणे उचित ठरेल. इथे एका शब्दांतील अक्षर दुसऱ्या शब्दांत व तेथील अक्षर पहिल्या शब्दांत ही प्रक्रिया संकेतासारखी गृहीत घरावी. असाच संकेत ' वर्णविपर्याय ' किंवा ' वर्णव्युत्क्रम ' या संज्ञांबाबत गृहीत धरून ते शब्द या ठिकाणी कां वापरू नयेत, असा प्रश्न उपस्थित करता येतो. पण त्याचे उत्तर असे की, हे शब्द आधीच वेगळ्या संदर्भात - म्हणजे एकाच शब्दांतील अक्षरांच्या अदलाबदलीच्या संदर्भात वापरले जातात. तेच या आणखी वेगळ्या संदर्भात वापरले असतां नेमक्या अर्थबोधबाबत संदिग्धता निर्माण होईल.

संकल्पनेच्या अर्थाला अधिक जवळ येणारा शब्दसमूह ' पूर्वोत्तर अक्षरविपर्याय ' असा म्हणतां येईल. पण अशा वर्णनात्मक शब्दसमूहाऐवजी वर दर्शविलेला संकेत मान्य करून ' अक्षरस्थानांतर ' अशी संज्ञा योग्य दिसते.

३/९१ Lapsus Calami : लेखणीशैथिल्य :

संहितेची प्रत करतांना होणारे लेखनप्रमाद अनेक प्रकारचे असतात. प्रत करणाऱ्याचे अवधानशैथिल्य त्यांपैकी अनेकांच्या मुळाशीं असते. एक विशिष्ट अक्षर लिहावयाचे असें मनांत असते. पण प्रत्यक्ष लेखणीद्वारा दुसरेच अक्षर लिहिले जाते. असा प्रकार शब्दाच्या बाबतींतहि होऊ शकतो. संहितेमधून वाचलेल्या अक्षराचे, शब्दाचे ग्रहण आणि हाताने लेखणीद्वारा त्याचे प्रत्यक्ष लेखन, यांच्या वेगांत पडणाऱ्या तफावतीमधून असे प्रमाद प्रतीकरणांत घडतात; आणि अशी केलेली प्रत ही सदोष बनते. संहितेंतील नंतरचा शब्द आधी लिहिला जाणे, हा प्रकारहि या प्रकारच्या प्रमादांत समाविष्ट होतो. या प्रमादाला ' लेखणीदोष ' म्हणून संबोधिले, तर तें slip of pen - चे शब्दशः भाषांतर होते. प्रत्यक्ष दोष लिहितांना लेखणीद्वारा प्रकट रूप धारण करतो, हें खरें असले, तरी ग्रहण केलेले अक्षर किंवा शब्द लेखणीद्वारा प्रत्यक्ष कागदावर उतरविले जाण्याची क्रिया सुरू होण्यापूर्वीच पुढील अक्षरावर/शब्दावर लक्ष केंद्रित होते व तें अक्षर/शब्द लिहिला जातो, असा हा प्रकार मुळांत आहे. अवधानशैथिल्यातून निर्माण झालेले हें लेखणीशैथिल्य आहे, असें म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. तेव्हां, अवधान आणि लेखन यांच्यांत पडलेल्या अंतरामधून निर्माण होणारा दोष, या अर्थी लेखणीशैथिल्य, अशी संज्ञा या प्रामादिक लेखनासाठीं योजणे, इष्ट वाटते. लेखणीदोष ही व्यापक संज्ञा आहे. तिला विशिष्ट संदर्भ देऊन इथे ' लेखणीशैथिल्य ' ही संज्ञा सिद्ध केली आहे.

३/१२ Damnum/Defectio/Omissio : प्रतसंदिग्धतामूल दोष :
 प्रत करण्यासाठी आधार म्हणून घेतलेल्या संहितेच्या उपलब्ध प्रतीत
 कांहीं त्रुटि असतात. यांपैकी एक त्रुटि म्हणजे अक्षरें पुसट झालेलीं असणें.
 केव्हां केव्हां कांहीं प्रतीमधून अक्षरें पुसट केलेलींहि असतात. गंध किंवा
 गेरू यांचा लेप देऊन अक्षरें, शब्द नष्ट करण्याचा प्रकारहि आढळतो.
 कोणत्याहि प्रकारें व कारणानें अक्षरें, शब्द, पुसट होणें, नष्ट होणें, याचा
 परिणाम प्रत करतांना नवे प्रमाद निर्माण होण्यांत होतो. हीं अक्षरें/शब्द
 प्रतीत चुकीचे लिहिले जातात किंवा ते आवश्यक असूनहि गाळले जातात.
 या प्रकारच्या प्रमादांना damnum, defectio, omissio अशा संज्ञांनीं
 संबोधिलें जातें. डॉ. कत्रे यांनीं damnum या संज्ञेची नोंद करतांना
 defectio आणि omissio या संज्ञांचे संदर्भ दिले आहेत. तसेंच,
 defectio या संज्ञेची नोंद करतांना damnum, omissio, हे संदर्भ दिले
 आहेत. मात्र, lacuna या संज्ञेची नोंद करतांना defectio या संज्ञेचा संदर्भ
 दिलेला नाही. तेव्हां, damnum, defectio, omissio, या तिन्ही
 संज्ञांचा मथितार्थ एकच आहे, आणि तो म्हणजे संदिग्धतेमधून निर्माण
 झालेलें चुकीचें लेखन, असा अर्थ घेतां येईल. Lacuna या दोषाशीं ही संज्ञा
 संबंधित नाही. संदिग्धतादोषामधून झालेली संहिताप्रतीची हानि येथें
 निर्देशित होते. शब्द/अक्षर बगळलें जाणें किंवा चुकीचें लिहिलें जाणें, याला
 मुळांत कारण त्या शब्दाची किंवा अक्षराची आधाराला घेतलेल्या प्रतीतील
 संदिग्धता, हें होय. तेव्हां, हें आधार-प्रत-लेखन-संदिग्धतामूल वैगुण्य होय,
 असें म्हणतां येईल. इथें त्रुटि निर्माण होते. संहितेमधील कांहीं अक्षरें/शब्द
 लोप पावतात, त्यांत भ्रष्टता निर्माण होते. या दृष्टीनें त्रुटि, लोप, भ्रंश,
 अशा संज्ञा या संदर्भांत सुचणें, सहज शक्य आणि स्वाभाविक आहे. पण
 येथील त्रुटि, लोप किंवा भ्रंश विशिष्ट प्रकारचा आहे, हे लक्षांत घेतां,
 त्यासाठी मराठींत योजावयाची संज्ञा ही विशिष्टता व्यक्त करणारी किंवा
 सूचित करणारी असावी, अशी अपेक्षा केली, तर ती अनाढ्यां होणार नाहीं.
 या दृष्टीनें 'प्रतसंदिग्धतामूल दोष' अशी संज्ञा योजणें, गैर ठरणार नाहीं.

३/१३ Scholium : टीप/विद्वत्भाष्य/वैय्याकरणी टीप :
 वैय्याकरण किंवा भाषातज्ज्ञ हे अनेक वेळां संहितेच्या प्रतीवर समासांत
 एखाद्या उताऱ्याविवयीं किंवा शब्दाविवयीं टिपण करून ठेवतात. प्राचीन
 लेखकांच्या उतरून घेतलेल्या ग्रंथांबाबत असा प्रकार विशेषकरून आढळतो.
 हें टिपण मुख्यतः स्पष्टीकरणात्मक असतें. या प्रकारच्या टिपणाला
 Scholium म्हणण्याचा प्रघात आहे. याचें अनेकवचन scholia.
 अर्थविस्तार करून या प्रकारच्या टिपणांना त्या त्या उताऱ्यांवरील किंवा
 शब्दांवरील भाष्यें, असेंहि म्हटलें जातें. यासाठी मराठींत 'विद्वत्भाष्य'
 असें म्हणतां येईल. सरळ अर्थानें 'वैय्याकरणी टीप' असेंहि म्हणतां येईल.
 दोन्ही अर्थांची समावेशक व व्यापक संज्ञा म्हणून इथें 'टीप' असा सरळ
 शब्द योजणें प्रस्तुत वाटतें.

३/१४ Solecism : व्याकरणप्रमाद/संकेतप्रमाद :
 व्याकरण, वाक्प्रचार, भाषिक शिष्टाचार, यांबाबत संहितेंत किंवा तिच्या
 प्रतलेखनांत जो ठळक किंवा दळदळीत दोष असतो, त्याचा निर्देश
 solecism म्हणून केला जातो. हें एका प्रकारें भाषादूषण असतें. या
 दृष्टीनें हा भाषिक दोष असतो. पण भाषिक दोषांत solecism या
 संकल्पनेंत न बसणारे आणखी भाषाविवयक दोष समाविष्ट होतील. ही
 अतिव्याप्ति टाळण्यासाठी इथें मराठी संज्ञा म्हणून 'व्याकरण-प्रमाद'
 असें सरळ म्हणणें इष्ट. अर्थात् भाषिक वाक्प्रचार व शिष्टाचारवाचक
 संकेत, यांचा समावेश व्याकरणांत करण्याइतकी व्याप्ति मात्र पारिभाषिक
 संकेत म्हणून इथें वाढवून घ्यावी लागते; किंवा 'संकेतप्रमाद' ही आणखी
 संज्ञा संदर्भानुसार गृहीत करावी लागेल.

३/१५ Corruption : अपभ्रंश :

संहितेची प्रत करतांना शब्दांचीं रूपांतरें होतात. या रूपांतरांतून संहितेमधील शब्दांचे भिन्न भिन्न पाठ निर्माण होतात. मूळ पाठांच्या तुलनेनें पाहिले, तर प्रतीकरणांतल्या या चुकाच असतात, असें म्हणावें लागतें. पण चुका अनेक प्रकारच्या असतात. नवीनच पाठ घालणें, अधिक शब्द किंवा मजकूर घालणें, इत्यादि प्रकार चुकांतच जमा करता येण्यासारखे आहेत. पण शब्दांचें रूपांतर हें त्याचें भ्रष्टीकरण होय. भ्रष्टीकरणानें भिन्नपाठ, अपपाठ निर्माण होतात. पण सर्वच पाठांतरें, अपपाठ, पाठांच्या भ्रष्टीकरणानें निर्माण होत नाहींत. उदाहरणार्थ : 'मज' ऐवजी 'भज', 'जप' ऐवजी 'जव, जंव' असें लेखन प्रत करतांना झालें, तर नवे पाठ हे भ्रष्टीकरणानें निर्माण झाले, असें म्हणतां येईल. पण मुळांतल्या पाठाचा अर्थ न समजल्यामुळें त्याऐवजीं दुसरा पाठ लिहिला गेला किंवा मुळांतल्या पाठापेक्षां वेगळा पाठ घेतला असतां अर्थ अधिक चांगला लागतो, म्हणून नवीन पाठ घातला गेला, तर हे दोन्ही प्रकारचे पाठ, भिन्न पाठ होतात. मुळांतल्या पाठाच्या तुलनेनें ते अपपाठ ठरतात. संहितेचें संपादन करतांना संपादकानें दुष्टी म्हणून स्वीकारलेले पाठ हे भिन्न पाठ असतात. तीं पाठांतरें होतात. पण त्यांना भ्रष्टीकरणानें निर्माण झालेले नवीन पाठ, असें शास्त्रार्थानें किंवा पारिभाषिक अर्थानें म्हणतां येणार नाहीं.

पाठ भ्रष्ट होण्याची प्रक्रिया निरनिराळ्या कारणांनीं घडते. प्रत करणाऱ्याच्या चुकीमुळें हें घडतें. तसेंच, आधाराला घेतलेल्या प्रतीतील विशिष्ट स्थळींचीं अक्षरें किंवा शब्द कांहीं कारणांनीं सुस्पष्ट नसल्यामुळें, अस्पष्ट झालेलीं असल्यामुळें, त्यांचें वाचन यथार्थपणें करतां येत नाहीं ; अशावेळीं प्रत करणारा आपल्या बुद्धीप्रमाणें त्यांचें वाचन करतो व प्रत करतो. अशा तऱ्हेनें पाठांचें भ्रष्टीकरण होतें. ही क्रिया म्हणजे corruption.

मराठींत यासंबंधीं झालेले लेखन दृष्टीखालून घातले, तर विविध संज्ञा वापरलेल्या आढळतात. भ्रंश, भ्रष्ट, 'शुद्धअबद्ध', भिन्नपाठ, प्रतिभ्रंश, अपपाठ, पाठभेद, पाठांतरें, अशा अनेक शब्दांनीं या प्रक्रियेचा निर्देश झालेला आहे. हे सर्वच शब्द किंवा त्यांपैकी कांहीं पर्यायी म्हणूनहि वापरलेले आढळतात. कधीं हे शब्द निश्चित कोणत्या प्रक्रियेसाठीं वापरले गेले आहेत—म्हणजे misreading, variant, version, corruption—यांपैकी नेमक्या कोणत्या अर्थानें, यासंबंधीं निवड करणें अशक्य किंवा कठीण जाईल, अशा तऱ्हेनें या शब्दांची योजना झालेलीहि दिसते. असें होण्यांत अस्वाभाविक किंवा अनैसर्गिक असें कांहीं नाहीं. कारण corruption मधून variant, version, misreading यांपैकी कांहींहि निर्माण होऊं शकतें, इतकी ही प्रक्रिया बहुपरिणामी आहे. पण बाकी संज्ञांपामून या संज्ञेला वेगळें करणें आवश्यक आहे. कारण अपपाठ (misreading), पाठभेद (variant) व पाठांतर (version), यांच्याहून corruption ची कक्षा कांहीं प्रमाणांत व कांहीं बाबतींत तरी स्वतंत्र मानावी, अशी आहे. या दृष्टीनें विचार करतां इथें मराठी संज्ञा म्हणून 'अपभ्रंश' या शब्दाची योजना करणें इष्ट व यथार्थ वाटतें. भाषेबाबत किंवा भाषेतील रूपाबाबत corruption या संकल्पनेचा वाचक शब्द म्हणून अपभ्रष्ट किंवा अपभ्रंश या शब्दांची योजना होतच असते. ही परंपरा पुढें चालवून इथें 'अपभ्रंश' ही संज्ञा स्वीकारणें योग्य. यामुळें विविध प्रक्रियांचा निर्देश करतांना येणारी संदिग्धता आणि/अथवा गोंधळ टळेल, आणि या क्षेत्रांतली परिभाषा निःसंदिग्ध आणि व्यवच्छेदक बनण्यास मदत होईल.

३/१६ Hypermetric : माताधिकी :

संहितेच्या प्रती होतांना निरनिराळ्या कारणांनीं वेगवेगळीं पाठांतरें निर्माण होतात, हा अनुभव तर सार्वत्रिक आहे. या पाठांतरांद्वारा जे

पाठभेद दिसतात, त्यांत मुळांत नसलेले एखादे अक्षर किंवा एखादा वर्ण पाठांत समाविष्ट होणे, हा एक प्रकार असतो. जुने साहित्य हे बहुतेक छंदोबद्ध असल्यामुळे या प्रकारच्या बदलामुळे छंदोदोष निर्माण होतो. प्रत करणाऱ्याला किंवा ती बरोबर आहे की नाही, ते तपासणाऱ्याला छंदोज्ञान नसले, तर हे दोष संहितेत राहून जातात व पुढे चालू राहातात. या तऱ्हेने निर्माण झालेल्या दोषाचा निर्देश संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत hypermetric या संज्ञेने केला जातो. हा दोष मात्राविषयक न्यूनतेतून (उणिवेतून) निर्माण झालेला असतो. या अर्थाने तो न्यूनमात्रिक असतो,^{५५} हे खरे. पण मात्राविषयक न्यूनता ही जशी अक्षर किंवा वर्ण अधिक आल्यामुळे निर्माण होते, तशी ती अक्षर किंवा वर्ण कमी झाले असताहि निर्माण होते. म्हणजे 'न्यूनमात्रिक' दोष किंवा उणीव, बदल, हा वर्णाधिक्य आणि वर्णलोप, या दोन्ही कारणांनी निर्माण झालेला असतो. म्हणून 'न्यूनमात्रिक' ही संज्ञा प्रस्तुत संदर्भात अव्याप्त ठरते. 'न्यून' चा अर्थ 'कमी' असा घेतला, तर मात्रा कमी झाल्यामुळे आलेला दोष, असाहि अर्थ 'न्यूनमात्रिक' या संज्ञेचा होतो. म्हणजे यासाठी मुळांत असलेले अक्षर किंवा वर्ण गळण्यातून, त्याचा लोप झाला असतो, हा दोष निर्माण होतो, असा या संज्ञेचा प्रस्तुत संदर्भात अर्थ घ्यावा लागतो. पण hyper या उपसर्गाचा अर्थ 'अधिक येणे' असा असल्यामुळे hypermetric या संज्ञेचा अर्थ अक्षर अधिक आले असता किंवा वर्ण अधिक आला असता निर्माण होणारा दोष किंवा बदल, असा घ्यावा लागतो व तसाच तो संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत घेतलेला आहे.^{५६} अधिक म्हणजे छंदाच्या दृष्टीने आवश्यकतेहून अधिक. तेव्हा, या दोन्ही कारणांमुळे प्रस्तुत संदर्भात 'न्यूनमात्रिक' ही संज्ञा निरुपयोगी ठरते. तेव्हा, हा वर्णाधिकी छंदोदोष आहे, हे लक्षांत घेऊन 'मात्राधिकी' म्हणजे hypermetric असे (म्हणणे) मानणे यथार्थ ठरते. ही अन्वर्थक संज्ञा प्रस्तुत संदर्भात योजणे उचित.

३/९७ Inorganic: असेंद्रीय :

संहिता ही नित्य किंवा नैमित्तिक कार्यांत जितकी अधिक सरास वापरली जाते, तितकी तिची पाठांतरे अधिक, हा एक सार्वत्रिक अनुभव आहे. कीर्तनकार किंवा पुराणिक-प्रवचनकार ज्या संहितांचा उपयोग करतात, त्यांची पाठांतरे अधिक होतात. नित्यपाठांतील किंवा नित्यपठणांतील अभंग-ओव्यांचा प्रकारहि असाच. लोकसाहित्यांतील विविध प्रकारांचीहि हीच गत. पिढी, समाज, समाजगट किंवा व्यक्ति, यांच्या गणिक या पाठांतरांमध्ये भर पडत जाते. ही भर टाकणारी मंडळी कांहीं वेळां स्वकृत रचनांचीहि भर संहितेत टाकतात. केव्हां केव्हां ही भर इतकी बेमालम असते, मूळ रचनेशी इतकी एकजीव झालेली असते की, मूळ कोणते व भर कोणती, हे निश्चित करणे कठीण जाते. अशाक्यहि वनते. प्रख्यात संहिताकारांच्या बरोबरीने आपलीहि रचना लोकमुखी असावी, चिरंतन व्हावी, अशीहि भावना, अशी भर घालण्यामागे असू शकते. कधी स्पष्टीकरण, सुलभीकरण, यांसाठीहि ही भर घातली जाते. ज्याच्यासाठी ही संहिता असते, तो श्रोता किंवा वाचक लक्षांत घेऊनहि अशी भर घातली जाणे शक्य असते. कारणे व निमित्ते अनेक असू शकतात. पण कांहीं वेळां अशी भर मूळ संहितेचा विषय, मूळ संहितेतील विवरण किंवा विवरणपद्धति, शैली, विवेचनाचा मुद्दा, इत्यादिकांशी किंवा यांपैकी कोणत्यातरी एका अथवा कांहीं अंगांशी एकजीव होत नाही, संदर्भसंवादी राहात नाही. कारणपरत्वे मूळ लेखकाच्या प्रतिपादनांतहि अशी ढिलाई आलेली असणे, शक्य असते. संहितेचे असे अंग किंवा असा भाग हा inorganic म्हणून निर्देशिला जातो. मुळाशी अविभाज्य, अविभक्त, एकात्म न ठरणारा, अंगीभूत नसणारा, असा भाग पारिभाषिक अर्थाने 'सेंद्रिय' नसतो. तो केवळ संदर्भशून्य किंवा संदर्भरहित म्हणून उपरा असतो. तो बाह्यात्कारी वेगळा दिसणारा असतो,

पण पाल्हाळ, पसरटपणा, पुनरुक्ति, तुटकपणा, खंडिता, विसंवाद, असे दोषहि यांतून निर्माण होतात. संहितेतील अशा अंगांना किंवा भागांना इथे 'असेंद्रिय' म्हणून संबोधणे यथार्थ आणि निरनिराळ्या ज्ञानशाखांमध्ये रूढ होऊं घातलेल्या परिभाषेच्या अनुरोधाने असे म्हणणे सुसंवादी ठरते. म्हणून ही संज्ञा इथे निश्चित करणे उचित.

३/९८ Apparatus Criticus : मूलभूत चिकित्सासामग्री/
० चिकित्सा मांडणी :

संहितासमीक्षेसाठी आधीं मुळांत संबंधित साहित्याच्या प्रती झालेल्या असल्या पाहिजेत व त्या किंवा त्यांतील प्रमुख अथवा कांहीं उपलब्ध झाल्या पाहिजेत, असे एक बहुमान्य मत आहे. संहितेसंबंधीं जो विचार किंवा अभ्यास करावा लागतो, त्यांत या प्रतींना प्रथम स्थान आहे, हें निर्विवाद. ही संक्रमित संहितारूपे किंवा प्रतीकरणाद्वारा उपलब्ध झालेलीं संहितेचीं रूपांतरें, हा संहितासमीक्षेचा प्राथमिक आधार आहे. ही तिची पायाभूत अशी सामग्री आहे. या सामग्रींतूनच चिकित्सेसाठीं पाठांतरें, पाठभेद, अपपाठ, अपभ्रष्ट पाठ, गौण पाठ, चिकित्सापात्र पाठ, हस्तलिखित प्रतीच्याच कागदावर केलेले टिप्पणीलेखन, वर्णारोप, वर्णविपर्याय, लोप, तुटि, वर्जनें, व्याकरणप्रमाद, संकेतप्रमाद, इत्यादि उपलब्ध होतात. कागदोपत्रीं नमूद अशी साक्षात् सरळ स्वरूपाची ही सामग्री होय. संहितेच्या कोणत्याहि अंगासंबंधीं करावयाची चिकित्सा, त्यानुसार काढावयाचे किंवा काढलेले निष्कर्ष आणि घेतलेले अथवा घ्यावयाचे निर्णय, यांबाबत प्राथमिक व मूलभूत असे आधार व पुरावे सादर करावयाचे ते या सामग्रींतूनच. या सामग्रीचा निर्देश apparatus criticus असा केला जातो.

ही सामग्री म्हणजे चिकित्सेचीं, संशोधनाचीं, अभ्यासाचीं व संहिता पुन्हा सिद्ध करण्याचीं 'साधनें' होत, यांत शंका नाही. या साधनांचा एकत्र विचार या अभ्यासाची 'सामग्री' म्हणून करणे समावेशक व विशिष्ट वस्तुनिदर्शक ठरेल. या दृष्टीनें मराठी संज्ञा ठरवितांना 'सामग्री' या शब्दाचा उपयोग इथे करावा लागेल. चिकित्सेला उपयोगी अशी ही सामग्री; किंवा चिकित्सा जिच्यावर आधारलेली आहे किंवा अवलंबून आहे, अशी ही सामग्री; म्हणून हिला 'चिकित्सासामग्री' म्हणणेहि तितकेंच उचित होय. ही सामग्री म्हणजे चिकित्सेद्वारा काढावयाच्या निष्कर्षांचे किंवा चिकित्सेंतून घ्यावयाच्या निर्णयांचे 'प्रमाण' असते, हेंहि खरें. पण इथे प्रमाण हें कार्य आहे. ही प्रमाणरूपी वस्तु म्हणजे संबंधित 'सामग्री'. म्हणून 'चिकित्साप्रमाण' पेशां 'चिकित्सासामग्री' ही संज्ञा यथार्थ आहे. असे म्हणतांना 'प्रमाण' पेशांहि अधिक व्यापक स्थान या सामग्रीला संहितासमीक्षेत आहे, हेंहि लक्षांत घेतलें आहे.

पण संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेत विचारांत घ्यावी लागणारी चिकित्सासामग्री, ही एकच किंवा या एकाच प्रकारची नाही. प्रत्यक्ष हस्तलिखितें व त्यांतून मिळणारी निरनिराळी सामग्री, कागदोपत्रीं नमूद असलेल्या सामग्रीच्या पलोकडे अनुमानरूप सामग्रीहि या क्षेत्रांत कार्यान्वित असते, विचारांत घ्यावी लागते. हें पाहतां केवळ 'चिकित्सासामग्री' ही संज्ञा प्रस्तुत संदर्भांत व्यापक ठरते. इतकेंच नव्हे, तर या व्यापकतेमुळेच प्रस्तुत सामग्रीचा नेमका निर्देश करण्याच्या दृष्टीनें ती संदिग्धहि बनते. ही व्यापकता व तदानुषंगिक संदिग्धता दूर करण्यासाठीं आणि संज्ञेचा विवक्षित सामग्रीशीं संबंध जुळवून आणण्याच्या दृष्टीनें, इथे 'मूलभूत चिकित्सासामग्री' (चिकित्सेची मूलभूत सामग्री, या अर्थी) ही संज्ञा योजणे आवश्यक आहे.

या सामग्रीची संकेतपूर्वक मांडणी संहितेच्या सिद्ध केलेल्या आकृतींत करणे, ही प्रक्रियाहि सामग्रीनिवेदनांत समाविष्ट असते.

या सामग्रीच्या मांडणीला केवळ संकलित पाठसंच^{४०} म्हणून चालणार नाही. कारण या मांडणीत वेगवेगळ्या पाठांबरोबर प्रती, टिप्पणीलेखन, वर्णारोप, वर्णविपर्याय, लोप, तुटि, व्याकरणाप्रमाद, इत्यादींची संकेतपूर्ण माहितीही दिलेली असते, म्हणून ही चिकित्सामांडणी.

३/१९ Testimonium/Testimonia : पुरक चिकित्सासामग्री :
 'मूलभूत चिकित्सासामग्री'च्या आधारावर जे निष्कर्ष काढता येतात आणि जे निर्णय घेता येतात, ते संबंधित संहितेच्या ठरविलेल्या दिशेने करावयाच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त व आवश्यक असतात. तरी तिथे नेहमीच थांबता येत नाही. अभ्यासपूर्तीच्या दृष्टीने या निष्कर्षाद्वारा व निर्णयानुसार सिद्ध होणाऱ्या किंवा अनुमानित होणाऱ्या अवस्थेच्याहि पुढे जाणे बहुधा आवश्यक असते. कागदोपतीं उपलब्ध सामग्रीतून अनुमानाने पुढे जाणे, ही प्रक्रिया म्हणजे हे पुढे जाणे. शिवाय, हे जे निष्कर्ष व निर्णय असतील किंवा घेता येतील, त्यांचे पोषण होणे आणि/किंवा पडताळा पाहणे, हे अन्य सामग्रीच्या साहाय्याने शक्य असते. या प्रकारच्या सामग्रीचा उपयोगहि संहितासमीक्षेत करून घ्यावा लागतो. कागदोपतीं उपलब्ध सामग्रीच्या आधारावर पुढील अनुमानपरंपरा निर्माण करण्यास लागणारी ताकिक विचाराची सामग्री, संबंधित संहितेचे उतारे व अवतरणे देणारे इतर साहित्य, संहितेचे अनुवाद, सारांश, तिची रूपांतरे, विडंबने, भाष्ये, तिच्या टीका, स्वतंत्र टिप्पणी, इत्यादि प्रकारच्या साहित्याचा यांत समावेश होतो. या सर्व सामग्रीचा साहाय्यक पुरावे व आधार म्हणून उपयोग होतो, तसा तो करून घ्यावा लागतो. हे साहित्य किंवा साधन हीसुद्धा चिकित्सासामग्रीच होय. हिचा निर्देश testimonium या शब्दाने केला जातो. या सामग्रीची अनेकता व अनेकविधता लक्षांत घेऊन बहुधा अनेक वचनांत या शब्दाचा उपयोग होतो. testimonium या एकवचनाचे testimonia हे अनेकवचन होय.

ही सामग्री मूलभूत नव्हे, तर साहाय्यक व पुरक म्हणून अनेकदा ती गौण, 'उप' किंवा अवांतर,^{४१} बाह्यप्रमाण समजली जाते; तसा तिचा निर्देश केला जातो. मूलभूत चिकित्सासामग्रीच्या तुलनेने ही गौण आहे, असे एकवेळ मान्य करता येईल. पण अभ्यासपूर्तीच्या दृष्टीने ती गौण ठरत नाही. मूलभूत चिकित्सासामग्रीला ती समांतरच असते. ती 'उप' किंवा 'बाह्य' अथवा 'अवांतर', असे तर मुळीच मानता येणार नाही. क्वचित् तिचा उपयोग 'उप' म्हणून किंवा 'अवांतर' (अधिक इतर) म्हणून करणे, शक्य असते. पण तो या सामग्रीचा मूलधर्म नव्हे. या सामग्रीचे स्वरूप व कार्य लक्षांत घेऊन या संकल्पनेसाठी मराठी संज्ञा म्हणून 'पुरक चिकित्सासामग्री' असा शब्दप्रयोग यथार्थ ठरेल.

३/१०० Collation : पाठसंतुलना :
 संहितासमीक्षेच्या प्रारंभिक प्रक्रियेतले एक आवश्यक अंग म्हणजे उपलब्ध प्रतीतील निरनिराळ्या पाठांची/पाठभेदांची व्यवस्थित नोंद करणे. ही नोंद करीत असतांना कोणता पाठ/पाठभेद बरा-वाईट, कोणता खरा-खोटा, मूळ-प्रक्षिप्त, अपभ्रष्ट किंवा कोणता उचित-अनुचित, शुद्ध-अशुद्ध, इत्यादीपैकी 'कशाचाहि निर्णय किंवा विचार केलेला नसतो. किंबहुना असा विचार करून निर्णय घेण्यासाठी उपयुक्त अशी आधारसामग्री सिद्ध व्हावी, यासाठी साहाय्यक म्हणून ही पाठांची/पाठभेदांची नोंद करावयाची असते.

ही नोंद करतांना अवश्य तर उपलब्ध प्रतीतील कांहीं प्रतीचीच तेवढी नोंदीसाठी निवड करता येते. प्रतीची ही निवड करतांना तत्संबंधी पूर्वाभ्यासाचाहि उपयोग होतो. संहितेच्या आदिम किंवा मूलरूप प्रतीच्या

जास्तीत जास्त जवळ जाणारी प्रत सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी, सर्वप्रकारचा पुरावा नोंदीद्वारा उपलब्ध होईल, अशी काळजी प्रतीची निवड करताना घ्यावी लागते.

उपलब्ध सर्व प्रतीतून किंवा निवडक प्रतीतून पाठांची/पाठभेदांची नोंद करणे, म्हणजे खरें पाहिलें असतां recording of readings and variants होय.

ही पाठांची/पाठभेदांची नोंद करण्याची एक प्रस्थापित पद्धति आहे. जितक्या प्रतीतून पाठांची/पाठभेदांची नोंद करावयाची असते, त्या प्रत्येक प्रतीतील एकेक ओळ/चरण/वाक्य किती जागृत मावेल, याचा साधार अंदाज करून त्यापेक्षां कांहीं अधिक लांबी-रुंदीचा त्यावर चौकोन आंखलेला कागद घ्यावयाचा असतो. कागदावरील प्रत्येक चौकोनांत एकेकच अक्षर लिहावयाचे असते. कागदावर सर्वप्रथम वरच्या बाजूला सर्व प्रतीमधून निवडलेल्या एका प्रचलित प्रतीतील संहितेची एक ओळ/चरण/वाक्य प्रत्येक चौकोनांत एकेक अक्षर याप्रमाणे लिहावयाचे असते. त्याखाली क्रमानें त्याच ओळीतील इतर प्रतीतील वेगळें असेल तेवढेंच अक्षर संबंधित अक्षराच्या चौकोनाच्या खालील चौकोनांत लिहावयाचे असते. कागदाच्या डाव्या बाजूच्या समासांत कोणत्या प्रतीतून नोंद केली, यासंबंधी संकेतचिन्हाची नोंद करावयाची असते. उजव्या बाजूच्या दीर्घ समासांत टिप्पणी, दुरुस्ती, सुधारणा व अधिक मजकूर, यांची नोंद करावयाची. अशा प्रकारे संपूर्ण संहितेची निरनिराळ्या कागदांवर एकेक चरण/ओळ/वाक्य याप्रमाणे नोंद करावयाची असते. ही नोंद करताना संहितेतील कडवें/परिच्छेद यांचा एकाक (unit) मानूनहि ती करणे शक्य असते. एकाक हा चरण, ओळ, वाक्य, कडवें, परिच्छेद, यांपैकी कोणताहि मानला, तरी या पद्धतीनें केलेल्या वेगवेगळ्या पाठांच्या/पाठभेदांच्या या नोंदीला collation असे संबोधण्याची एक प्रथा आहे. पाठ नमूद करण्याची ही संकल्पना लक्षांत घेऊन या अर्थी पाठनोंदणी^{११} ही संज्ञा मराठीत वापरलेली आहे.

या पद्धतीनें पाठ नमूद करण्याची यापेक्षां विवक्षित अशी आणखी एक संकल्पना मानलेली आहे. या विवक्षित संकल्पनेप्रमाणें : to collect म्हणजे to compare carefully and exactly (esp. copy of a text with other or the original) आणि अर्थातच collation म्हणजे comparison.^{१२} यासाठीं करावयाचा तक्ता व त्याची रचना, पद्धति, ही पूर्वोक्तच आहे. तेव्हां, पूर्वोक्त collation म्हणजे या दुसऱ्या संकल्पनेप्रमाणें पाठांची/पाठभेदांची तुलना करून निर्णय घेण्यासाठीं उपयुक्त सामग्रीचा तक्ता किंवा आराखडा होय. या दुसऱ्या संकल्पनेकडे लक्ष देऊन (?) 'पाठांची तुलना' (Collation) असा क्वचित् उल्लेख मराठी लेखनांत झालेलाहि आढळतो.^{१३} ही दुसरी संकल्पना विवक्षित आहे, म्हणून ती प्रमाण मानून collation या संज्ञेसाठीं मराठी संज्ञा योजावयाची झाली, तर ती 'पाठसंतुलना' अशी योजणे यथार्थ ठरेल. पूर्वोक्त संकल्पनेची वाचक म्हणून योजलेली 'पाठनोंदणी' ही संज्ञा ज्या संकल्पनेचा बोध करून देते, ती संकल्पना या विवक्षित संकल्पनेत अंतर्भूतच आहे. तेव्हां, ही विवक्षित व व्यापक संकल्पना स्वीकारणे अधिक उचित ठरेल. संतुलन म्हणजे समतोल, असे समीकरण करता येणार नाही. समतोल हा संतुलनाचा परिणाम होय. वेगवेगळ्या तुलनांचा समावेश म्हणून संतुलन. केवळ 'तुलना' नव्हे.

पूर्वोक्त संकल्पनेतहि पाठांची केवळ नोंदणी करणे, एवढेंच अभिप्रेत नाही. तेथें एक पद्धति आणि व्यवस्था अंतर्भूत आहे. या पद्धतीत व व्यवस्थेत तत्त्वहि अनुस्यूत आहे. हा केवळ 'संग्रह' नाही. म्हणून पूर्वोक्त

संकल्पनेप्रमाणें पाठनोंदणी ही 'पाठसंग्रह' स्वरूपी नाही. तें 'पाठसंकलन' आहे. या संकल्पनेनुसार 'पाठसंकलन' ही संज्ञा मराठीत योजलेली आहे. संकलनामार्गे निश्चित घोरण, उद्दिष्ट, पद्धति व व्यवस्था असते. तशी ती इथे आहे. म्हणून पूर्वोक्त संकल्पनेची वाचक म्हणून 'पाठसंकलन' ही मराठी संज्ञा उचित ठरते. 'संकलना' मार्गे कांहीं घोरण, पद्धति व व्यवस्था असते, हें श्री. रा. ग. हर्षे यांना मान्य दिसत नाही. पण साहित्यसंकलन, माहितीसंकलन, विचारसंकलन, लेखनसंकलन, इत्यादि जे विविध प्रयोग मराठीत रूढ झाले आहेत, ते पाहतां आतां 'संग्रह' आणि 'संकलन' या वेगळ्या वेगळ्या संकल्पना आहेत, असें मानलें पाहिजे. त्याप्रमाणें 'संग्रहा' मार्गे पद्धति व व्यवस्था यांना गौण मानणें व 'संकलना' मार्गे त्यांची आवश्यकता, अपरिहार्यता मानणें, असे संकेत रूढ केले पाहिजेत. या दृष्टीनें विचार करतां 'संकलना' मध्ये मर्यादित अर्थानें संपादन अंतर्भूत आहे, असें मानलें पाहिजे. 'संग्रहा' त तें नाही.

तेव्हां, या सगळ्या विवेचनाचा इत्यर्थ असा कीं, प्रथम निर्देश केलेल्या संकल्पनेप्रमाणें collation हें 'पाठसंकलन' आहे व नंतर दिग्दर्शन केलेल्या संकल्पनेप्रमाणें ती 'पाठसंतुलना' आहे. व्यक्तिशः मला दुसरी संकल्पना औचित्यपूर्ण वाटते.

संकल्पना व संज्ञा यांचा जो विचार इथें निर्देशित केला आहे, तो पाहतां मराठी लेखक याबाबत स्थिरपद नाहीत, असेंहि आढळून येतें. Collation आणि recording यांचे विशिष्टार्थ नजरेसमोर ठेवून नोंदणी, संकलन व संतुलना, या संज्ञांना विवक्षित अर्थ देऊन collation ही संकल्पना स्थिरपद करण्याच्या दृष्टीनेंहि collation म्हणजे 'पाठसंतुलना' असें समीकरण स्वीकारणें आवश्यक वाटतें.

३/१०१ Vulgate : प्रचलित प्रत :

पाठसंतुलनासाठीं पाठनोंदणीचा आरंभ करतांना संहितेची एक प्रत निवडावी लागते. या प्रतीतील ओळ/चरण/वाक्य प्रथम विशिष्ट पद्धतीनें लिहून काढावयाचें असतें. ही प्रत संशोधित, चिकित्सक दृष्टीनें मान्यता पावलेली अशी असते, असें नाही. पण उपलब्ध प्रतीतील चांगली म्हणून सर्वसाधारणपणें मान्यता पावलेली असते. बऱ्याच प्रमाणांत जिच्यातील पाठ प्रथमदर्शनीं तरी किंवा गृहीतकृत्यें म्हणून विश्वसनीय मानतां येतील, अशी ही एक प्रत असते. जिच्या अपभ्रष्टतेबद्दल लोकमानसामध्ये षंका येण्याचें कारण नसतें, इतकी मान्यता या प्रतीला असते. ती normalised प्रत असते. याचा अर्थ चिकित्सक दृष्टीनें पाहतां ही प्रत सर्वांत शुद्ध असते किंवा मुळाला जास्तीत जास्त जवळ असते, असा नव्हे. पण तिच्या शुद्धतेबद्दल व अधिकृततेबद्दल विशेष विश्वास असतो किंवा तसा विश्वास बाळगण्यासारखी कारणें पुढें करतां येतात. संहिताव्यवहारांत तिला एक प्रकारचें प्रामाण्य प्राप्त झालेलें असतें. अशा प्रतीतील संहितेची ओळी-ओळीनें/चरणा-चरणानें/वाक्या-वाक्यानें एकेका कागदावर प्रथम नोंदणी करून त्याखाली चिकित्सेसाठीं इतर स्वीकृत प्रतीतील पाठभेद क्रमानें नोंदलें जातात. या प्रथम नोंदणीच्या प्रतीला vulgate म्हटलें जातें. Textus receptus (प्रचलित संहिता) ज्या प्रतीत असते, ती प्रत vulgate होय, असेंहि म्हणतां येतें.

मराठी लेखनाचा मागोवा घेतला, तर तालपुरती मूळ धरलेली प्रत, असा यासंबंधी एक उल्लेख आढळतो. वास्तविक ही मूळ धरलेली प्रत नसते. पाठसंकलनाच्या किंवा पाठसंतुलनासाठीं उपयुक्त आराखड्यांत संहिता नोंदणीसाठीं प्रथम घेतलेली, अशी ही प्रत असते. या प्रतीसाठीं संज्ञावाचक शब्द म्हणून अधिकृत प्रत, आधारभूत प्रत, आधारप्रत,

रूढ प्रत,^{१३} मान्य प्रत,^{१४} सर्वपरिचित प्रत,^{१५} असे वेगवेगळे प्रयोग केलेले आहेत. एकाच लेखकाने वेगवेगळ्या वेळींच नव्हे, तर एकाच वेळीं वेगवेगळे प्रयोग केलेले आढळतात. हें पारिभाषिक शैथिल्य म्हणून नोंदता येईल. या सर्वच संज्ञांचा विचार करतां दिसणारें चित्र असें : या प्रतीला अधिकृतता असते ती एवढीच कीं, ती कोणत्या तरी अधिकृत प्रतीवरून केलेली प्रत असते व ती अधिकृत असते, असें एक सर्वसामान्य मत असतें. प्रत्यक्ष पाठ निवडतांना या प्रतीतील पाठांचा आधार तर घेतांच येत नाहीं. पाठनोंदणीला तिचा आधार आहे, तो तांत्रिकच, यंत्रणास्वरूपाचा. प्रत करणाऱ्याची आधारप्रत (exemplar) आणि ही प्रत, यांत घोंटाळा होऊं देतां कामा नये. या प्रतीची मान्यता, ही सर्वसाधारण स्वरूपाची असते. त्या मान्यतेचा पाठांची, संहितेची निवड करतांना उपयोग होईल कीं नाहीं, हें अन्य पुराव्यांनीं ठरणार. तेव्हां, या मान्यतेला तत्त्वतः किंवा व्यवहारतः फार महत्त्व देतां येत नाहीं. ही प्रत रूढ असते, हें एकापरीनें खरें आहे. पण रूढीला जो शास्त्रार्थ असतो, तो या प्रतीबाबत मानून चालण्यासारखें नसतें. या प्रतीची सर्वपरिचितता, ही स्थूलमानानेंच खरी असते व ती सर्वसाधारण स्वरूपाची असते. ही मूलतः *textus receptus* — प्रचलित संहिता असते. या प्रतीचा सर्वांत लक्षणीय असा विशेष असा कीं, ती 'प्रचलित' असते. एखाद्या संहितेची 'प्रचलित प्रत' ही एकच असते, एकाच गटातील असते, असें मानण्याचें कारण नाहीं, हें आपणांस ज्ञानेश्वरीच्या राजवाडे, साखरेमहाराज व दांडेकर प्रतीवरून माहीत आहे. 'प्रचलितें' त पुरेसा सर्वसाधारणपणा, सर्वसाधारण मान्यता, प्रामाण्य, इत्यादि आहे, आणि शास्त्रार्थाचा कांटा तिला लावून पाहण्याचे कारणहि नाहीं. तेव्हां, या प्रतीला मराठी परिभाषेंत 'प्रचलित प्रत' म्हणणें सर्वच दृष्टींनीं इष्ट वाटतें. *Lectio vulgata* या संज्ञेसाठीं 'प्रचलित पाठ' अशी संज्ञा प्रस्तुत विवेचनांत सुचविली आहे. *Textus receptus* म्हणजे 'प्रचलित संहिता' असें मानलें आहे. या सूचनेशीं हि 'प्रचलित प्रत' ही संज्ञा सुसंबादी आहे. *Normalized* हें या संदर्भातील स्पष्टीकरण लक्षांत घेतां हि 'प्रचलित' ही संज्ञा उचित ठरते.

३/१०२ Pedigree/Stemma (ta) Codicum : कुलवृक्ष : संहितासमीक्षेची पूर्वतयारी म्हणून पाठनोंदणी, पाठसंकलन, पाठसंयुजन, या गोष्टींची प्राथमिक गरज असते. अशी आणखी एक आवश्यक गोष्ट म्हणजे, संहितेच्या उपलब्ध व त्यांवरून अनुमानित करतां येतील अशा प्रतींचे परस्पर संबंध दृष्टिपथांस आणणारा तक्ता तयार करणें. या तक्त्याद्वारा प्रतींचें वर्गीकरण होतें. प्रतींचे कुलसंबंध, शाखासंबंध, नक्कलसंबंध, मिश्रणसंबंध हे या तक्त्यांतून नजरसमोर येतात. उपलब्ध प्रतींचें महत्त्व, वैशिष्ट्य, त्यांची उपयुक्तता, अनुपयुक्तता, कोणते पाठ विचार करण्यासारखे, कोणते तसे नाहीत, व यांमागचीं कारणें काय, यांविषयीं निष्कर्ष काढण्यास उपयुक्त साधनसामग्री या प्रकारच्या निरीक्षणानें मिळते. यासाठीं आवश्यक ते प्रतींचे — आणि केवळ प्रतींचे (— या प्रती पूर्ण असोत, अपूर्ण असोत अथवा संक्षिप्त असोत) परस्पर संबंध नोंदणारा कोष्टकासारखा तक्ता म्हणजे *pedigree* किंवा *stemma (ta) codicum* अथवा *geneological tree*.

या तक्त्याच्या आरेखनांतून प्रती < मालिकामूल प्रती < संबंधमूल प्रती < नक्कल प्रती < समांतर मूलरूप प्रती < मूलरूप प्रत, असे क्रमशः संबंध अवलोकनांत येतात. तसेंच, यांपैकी कांहीं प्रतींचें परस्पर मिश्रण कोणत्या अवस्थेंत झालें, तें कोणकोणत्या प्रतींचें झालें, अशा प्रती एककुलसंबंधित कीं अनेककुलसंबंधित, यांविषयी चटकन उलगडा होतो. प्रतींची व पाठांची विश्वसनीयता व स्वीकारार्हता निश्चित करण्यास हा उलगडा उपयोगी ठरतो.

मराठीत यासाठी पारिभाषिक संज्ञा योजतांना या संकल्पनेची गल्लत heuristics या आणखी एका संबंधित संकल्पनेशी झाली असावी. म्हणूनच 'प्रतींचा वंशवृक्ष तयार करणे' (heuristics) असे विधान केलेले आढळते. "वस्तुतः pedigree आणि heuristics या दोन संकल्पनांत साम्य असले, तरी त्या संकल्पना एक नव्हेत." तेव्हा याविषयीच्या मराठी संज्ञा मुळांतच संदिग्ध व घोंटाळघात टाकणाऱ्या आहेत. पण प्रत्यक्ष वर्गीकरण व विवरण पाहिले, तर तें प्रतींच्या संबंधाविषयी आहे. तेव्हा, संज्ञा योजतांना pedigree ही संकल्पना मराठीत विवेचन करणाऱ्यांच्या दृष्टीसमोर आहे, असेंहि स्पष्ट होतें. म्हणून या संज्ञांचा विचार या संदर्भातच होऊं शकतो.

या संज्ञा शाखाविस्तार,^१ वर्ग पाडणे,^२ वर्गीकरण^३ आणि वंशवृक्ष,^४ अशा आहेत.

शाखाविस्तार ही संज्ञा प्रस्तुत संदर्भात संदिग्ध व अव्याप्त आहे. संदिग्ध या अर्थाने की, इथें शाखा (= प्रती) ज्या वृक्षाच्या (= मूळ प्रत) त्या वृक्षाचा या शाखांशी असलेला संबंध निर्देशित केलेला असला पाहिजे, असें बंधन ही संज्ञा घालीत नाही. पण वस्तुतः संबंधनिर्देशन व्हावें, तें मूळ प्रतीपर्यंत सर्व आवश्यक प्रतींचे. अव्याप्त या अर्थाने की, या संज्ञेनुसार, समजा मूळ वृक्ष व त्याच्या शाखोपशाखा यांचे संबंध दर्शविले गेले, तरी शाखाशाखांचे परस्पर संबंध अवश्य तेथें दर्शविण्याचें बंधन नाही. हे संबंधहि प्रस्तुत तक्त्यानुसार निर्देशित होणें वास्तविक आवश्यक आहे. अर्थात् याविषयीच्या आरंभीआरंभीच्या मराठी लेखनांत ही संज्ञा योजली गेली आहे, तेव्हां तिला कांहीं परिस्थितिजन्य मर्यादा असणारच. तशी ही दुहेरी मर्यादा आहे.

वर्ग पाडणे किंवा वर्गीकरण या संज्ञा तर सरळ सरळच अव्याप्त ठरतात. कारण प्रतींच्या वैशिष्ट्यांनुसार त्यांचे वर्ग पाडले किंवा वर्गीकरण केले, तरी अशा वर्गामधून अथवा वर्गीकरणांतून प्रतीप्रतींचे परस्पर संबंध उलगडण्याची आवश्यकता नाही. पण हे संबंध उलगडणे, निदर्शनास येणें, हा तर या तक्त्याचा गाभा असला पाहिजे.

'वंशवृक्ष' या संज्ञेनुसार प्रती, प्रतींचे वृक्षाशी संबंध व प्रतींचे परस्परांशी संबंध हे दर्शविण्याची आवश्यकता आहे. पण 'वंशवृक्ष' या शब्दामार्गे जो रूढ संकेत आहे, त्याप्रमाणें एकाच कुळातील कुटुंबातील वारसासंबंध, पूर्वज-वंशज-संबंध दर्शविण्याची कल्पना अनुस्यूत आहे. पण संहितेच्या प्रतींचीं कुळे, शाखा, उपशाखा अनेक असतात व हे अनेक संबंध आणि यांचे पुन्हां परस्परांशी संबंध प्रस्तुत तक्त्यांत प्रकट होणें आवश्यक असतें. 'वंशवृक्ष' या संज्ञेमार्गे हा संकेत उभा होऊ शकत नाही.

या सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन मूळ प्रतीसह एका कुळाचे संबंध, इतर कुलें व शाखा यांचे संबंध आणि कुळांचे व शाखांचे परस्पर संबंध, या स्वरूपांत उपलब्ध प्रतींचे सर्व प्रकारचे संबंध निर्देशित करण्यासाठीं अर्थबोधक अशी संज्ञा म्हणून 'कुलवृक्ष' असा शब्द योजतां येईल. 'वंश' या शब्दाऐवजी 'कुल' हा शब्द योजल्यामुळे अर्थविस्तार शक्य होतो. कारण 'वंशवृक्षा'च्या रूढ संकेतापासून चटकन दूर होता येतें. 'कुलवृक्ष' आणि 'वंशवृक्ष' हे समानार्थीच शब्द आहेत, म्हणून हा संकेत दूर होत नाही, असा प्रतिवाद करणें शक्य आहे. पण एकतर 'वंशवृक्ष' हा शब्द एकाच वंशाचे पूर्वज वंशज दर्शविणाऱ्या संकेताशी जसा व जितका रूढ आहे, तितका 'कुलवृक्ष' हा शब्द नाही. त्यामुळे कुलसंबंध हे एकाच कुळाचे, अनेक कुळांचे व या

कुलांचे परस्पर संबंध, असा अर्थविस्तार करण्याची लवचिकता 'कुल' शब्दानें राखतां येते. Race=वंश हा संदर्भ येथें नको.

३/१०३ Heuristics : सामग्रीसंतुलन :

संहितासमीक्षेत सामग्रीचें निरीक्षण ह्या एक प्राथमिक घटक असतो. जसें या सामग्रीचें निरीक्षण करावें लागतें, तसेंच तिचें संतुलनहि करावें लागतें. या संतुलनांतून सामग्रीचे परस्पर संबंध स्पष्ट होतात व संहितेची मूळ अनुमानित प्रत सिद्ध करतांना कोणते पाठ टाळावे, गाळावे व कोणते स्वीकारावे, याविषयी व त्यासाठीं आवश्यक आधारांचें मार्गदर्शन होतें. ही सामग्री दोन प्रकारची : (१) संहितेच्या प्रती, आणि (२) प्रतींच्या स्वरूपाचें आकलन झेप्यास साहाय्यक अशी इतर सामग्री. सामग्रीचे हे दोन गट. या प्रत्येक गटांतील साहित्याचे संबंध आणि या दोन्ही गटांतील साहित्याचे परस्पर संबंध स्पष्ट करण्यासाठीं हें साहित्य एकत्र करावयाचें व त्याची विशिष्ट पद्धतीनें मांडणी करावयाची असते. मांडणीची ही विशिष्ट पद्धत म्हणजे 'कुलवृक्षा'ची मांडणीची पद्धत होय. कारण या प्रकारच्या मांडणीनेच या सामग्रीचें संतुलित, तौलनिक स्वरूप लक्षांत आणून देणारें चित्र दृष्टीसमोर येईल. हें तौलनिक चित्र म्हणजे heuristics.

यावरून असें लक्षांत येईल कीं, 'कुलवृक्ष' हा प्रतींच्या संबंधांचा निदर्शक असतो आणि heuristics प्रती व इतर सामग्री यांच्या तौलनिक संबंधांचा निदर्शक आहे. म्हणजे heuristic ही संकल्पना pedigree - च्या मानानें व्यापक आहे. ही व्यापकताच . . . the entire material consisting of manuscripts and testimonia^१. . . या डॉ. कत्रे यांच्या निवेदनांतून व्यक्त झाली आहे. यावरून मांडणी एकसारखी असली, तरी heuristic म्हणजेच pedigree किंवा stemma codicum अथवा geneological tree - नव्हे, हें स्पष्ट होतें.

हें सर्व लक्षांत घेऊन मराठी संज्ञा योजणें प्राप्त आहे, व या दृष्टीनें ती 'सामग्रीसंतुलन' अशी योजतां येईल.

Pedigree म्हणजे 'कुलवृक्ष' आणि heuristics म्हणजे 'सामग्रीसंतुलन' अशा संज्ञा योजण्यांत एक आनुषंगिक फायदा आहे. तो म्हणजे मराठीतील 'वंशवृक्ष' या संज्ञेचा अर्थ नेमका काय, heuristics कीं pedigree, असा संभ्रम निर्माण करील, अशी संज्ञा बाजूला टाकली जाते.

३/१०४ Geneological Method : कुलमूल पद्धति :

संहितांचे 'कुलवृक्ष' तयार करतांना अंतर्गत व बाह्य असे पुरावे, आधार, विचारांत घेतले जातात. उदाहरणार्थ : उपलब्ध प्रतींचे संप्रदाय कोणते व त्यांचें प्रतीची विश्वासाहता व अधिकृतता निश्चित करतांना महत्त्व काय ? उपलब्ध प्रतींची आधार प्रत कोणती व तिला महत्त्व किती ? आधार प्रत एक की अनेक ? अनेक आधार प्रती असतील, तर त्यांवरून प्रत्यक्ष किंवा मालिकापरंपरेनें झालेल्या प्रतींत संमिश्र पाठ/संहिता कोणत्या प्रतींत कशा आहेत ? उपलब्ध प्रतींत कोणत्या प्रतींत समान पाठभेद आढळतात ? वेगवेगळ्या प्रतींशीं तुलना करून प्रती दुष्टत केल्या आहेत का ? अशा प्रती कोणत्या व त्यांचे परस्परांशीं संबंध काय ? स्वाक्षर प्रत किंवा मूलरूप प्रत आणि त्यानंतर क्रमानें झालेल्या संहितेच्या प्रती, यांची अशा प्रकारें छाननी केली असतां, त्यांमध्ये सुसंगतपणें कोणते संबंध प्रस्थापित करतां येतात, तें ठरविलें जातें. प्रतींचा अभ्यास करण्याची ही पद्धति geneological method म्हणून ओळखली जाते. एकूण प्रक्रिया व निष्पत्ति, यांचा विचार करतां या पद्धतीची वाचक संज्ञा म्हणून मराठीत 'कुलमूल पद्धति' असा प्रयोग करतां येईल.

३/१०५ Redaction/Redactor : संहितासंकलन/संहितासंकलक : तोडी किंवा मौखिक परंपरेने संक्रमित होत आलेल्या संहितेचे लिप्यंकन होतें तें सामान्यतः तिचे एक पाठांतर गृहीत करून होय. पण एकाच संहितेची मौखिक परंपरेंत किंवा परंपरांमध्ये अनेक पाठांतरें असतात. हीं किंवा यांपैकीं कांहीं पाठांतरें जिला माहीत आहेत, अशी व्यक्ति या पाठांतरांमधून पाठांची निवड करून एक सलग, सुसंगत संहिता तयार करते. ही निवड पूर्णपणें वैयक्तिक ज्ञान, दृष्टिकोन व हेतु, यांची निदर्शक असते. या ठिकाणी ही व्यक्ति आपल्या परीनें संहितेचे संपादनच करीत असते, असें म्हटलें तर गैर ठरणार नाहीं. अर्थात् हें संपादन मर्यादित स्वरूपाचें असतें. संहितेमधील बहुमुखात्मकतेचा गोंधळ आपल्या परीनें दूर करून संहितेची ही प्रत तयार करण्याचा हा प्रयत्न असतो. लिप्यंकनांत आणि या सूत्रान्वित प्रतीकरणांत फरक असतो, हें उघड आहे. दुसऱ्या बाजूनें संहितेचें संपादन करण्याची जी सर्वंकष प्रक्रिया आहे, तिचा अवलंब या ठिकाणीं केलेला नसतो. तेव्हां, लिप्यंकन प्रतीकरण व संपादन, या तीन अवस्थांशीं व कृतीशीं नातें सांगणारी, पण त्यांपैकीं एकांत समाविष्ट करतां न येण्यासारखी ही कृति असते. इंग्रजी परिभाषेंत संहितासमीक्षाशास्त्रानुसार redaction म्हणून ओळखली जाणारी ही कृति होय.

या गोष्टी लक्षांत घेतल्या कीं, संपादनांत जितक्या व्यापक व सूक्ष्म क्रिया व प्रक्रिया अंतर्भूत आहेत, तितक्या या ठिकाणीं नाहीत, हें स्पष्ट होतें. पण प्राथमिक स्वरूपांत, मर्यादित अर्थानें, हें एका परीनें संहितासंपादन आहे. तेव्हां, इथें पारिभाषिक संज्ञा म्हणून 'संपादनापेक्षां 'संकलन' या शब्दाची योजना करणें उचित व विवक्षितहि ठरेल. या पाश्चैभूमीवर साहजिकच संकलन करणारा तो संकलक, हें लक्षांत घेऊन, redactor या संज्ञेसाठी 'संकलक' ही संज्ञा निश्चित करणें, अपरिहार्य आहे.

पाठसंकलन आणि पाठसंकलक या संकल्पनांशीं प्रस्तुत संकल्पनेचें मिश्रण होऊं नये, या दृष्टीनें स्पष्टीकरणार्थक म्हणून इथें 'संहितासंकलन' आणि 'संहितासंकलक' अशा संज्ञा योजणें इष्ट आहे.

३/१०६ Selectio/Selection : पाठनिश्चिति :

संहितेच्या उपलब्ध प्रतींचा संहितासमीक्षाशास्त्रानुसार अभ्यास करून मूळ संहिता अनुमानित करावयाची, म्हणजे त्यासाठी आवश्यक त्या पाठांची उपलब्ध प्रतींतील पाठांतून निवड करणें आलें. ही निवड करतांना आवश्यक त्या व बरोबर ठरतील त्या निकषांचें उपयोजन करणें आलें. या प्रक्रियेनें निवडलेल्या पाठांचा निर्देश पाश्चिमात्य परिभाषेंत selectio या संज्ञेनें केला जातो. ह्या संज्ञेचेंच सरळ इंग्रजी रूप selection हें होय.

आतां, ही पाठांची निवड आहे व ती उपलब्ध प्रतींतून करावयाची असते, हें उघड आहे. अंतःस्फूर्त किंवा अनुमानित पाठांचा समावेश यांत होत नाही. संहितासमीक्षेविषयीं मराठींत झालेल्या लेखनांत 'पाठ निश्चित करणें'^{१५}, 'पाठ निवडणें' किंवा 'पाठांची निवड करणें'^{१६}, असे शब्दप्रयोग, या प्रक्रियेचा निर्देश करण्यासाठीं वापरले गेले आहेत. हा या प्रक्रियेचा व निर्णयाचा वर्णनात्मक निर्देश झाला. पण हा निर्देश म्हणजे संज्ञा योजणें होय, असें म्हणतां येणार नाहीं. यांतून सिद्ध होणारी 'पाठनिश्चिति' ही संज्ञामुद्दां मराठींत योजलेली आहे.^{१७} विचारपूर्वक निवडलेला व संहितेंत स्वीकृतीसाठीं निश्चित केलेला हा पाठ, या दृष्टीनें 'पाठनिश्चिति' ही संज्ञा यथार्थ ठरते. निवड व निश्चिति या दोन्ही क्रिया या प्रक्रियेंत विचाराच्या बैठकीवर एकरूप आहेत. त्यांतील अंतिम परिणति म्हणून 'पाठनिश्चिति' ही संज्ञा प्रस्तुत संदर्भांत स्वीकारार्ह ठरते.

३/१०७ Edition : आवृत्ति :

निमित्तिप्रक्रियेने किंवा रचनाप्रक्रियेद्वारा प्रकट किंवा सिद्ध झालेले लेखन, म्हणजे कृति किंवा ग्रंथ होय. ही कृति किंवा ग्रंथ सलग असेल, अथवा संकीर्ण असेल; एकात्म असेल, अथवा संकलनपर असेल; माहितीपर वर्णनात्मक असेल, अथवा विवेचनात्मक असेल; सर्जनात्मक असेल. टीपा, चर्चा, विवेचन, इत्यादीसह सिद्ध संहिता, हीसुद्धा या भूमिकेतून कृति किंवा ग्रंथ होय. या स्वरूपाची कोणतीही कृति किंवा ग्रंथ अथवा इतर लेखन पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होतं, तेव्हा ' आवृत्ति ' बनते. वास्तविक प्रकाशित करण्यासाठी सिद्ध केलेले हे लेखन त्या सिद्धावस्थेतही ' आवृत्ति 'च असतं. पण संकेताने व रूढीने मुद्रित रूपांत तें प्रकाशित झाले की, त्याला ' आवृत्ति ' म्हणण्याचा प्रघात आहे. एखादे हस्तलिखित मिळवून तें काहीही संस्कार न करतां केवळ छापून काढणें, म्हणजेहि ती आवृत्ति होय, असेहि मानले जातें.

इंग्रजीतील ही edition मराठी रूप घेऊन आली, तेव्हां संहितासमीक्षेच्या संदर्भात तिचा निर्देश ' संपादणी ' म्हणून झाला आहे.^{११} पण edition या अर्थी ' आवृत्ति ' हा शब्द मराठीत सार्वत्रिक बनला आहे, तो निरपवादपणें रूढ झाला आहे. या परिस्थितीत संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत त्या संज्ञेसाठीं सवता सुभा उभारणें आवश्यक आहे का, उचित आहे का ? तसें दिसत नाही. कारण ' आवृत्ति ' हा शब्द अन्वेषून ' संपादणी ' हा शब्द योजण्यानें विशेष प्रक्रिया किंवा स्वरूप, यांची नोंद होणार आहे, असें दिसत नाही. संपादकीय संस्करणांचा निर्देश हवा, असें असेल, तर त्यासाठीं ' संपादित आवृत्ति ' असा शब्दप्रयोग करतां येतो, नव्हे तसा तो मराठीत रूढहि आहे. सटीक आवृत्ति (annotated edition) असाहि एक प्रकार आहे.

जसें editor म्हणजे संपादक व editing म्हणजे संपादन हे शब्द रूढ वा मान्य झालेले आहेत, तसाच त्या प्रक्रियेनें edition म्हणजे ' संपादणी ' असा शब्द सिद्ध होत असला, तरी तथा अर्थी सार्वत्रिक मान्यता ' आवृत्ति ' या शब्दाला प्राप्त झालेली आहे. अशा परिस्थितीत एका प्रक्रियेशी संबंधित निरनिराळ्या शब्दांच्या निमित्तीत व व्यवहारांत एकाच धातूचा उपयोग करावा, हें संगतिसूत्र स्वीकारून प्रघात व प्रचार यांचा प्रवाह उलटा फिरविण्यासाठीं आवश्यक तो युक्तिवाद व संकल्पनात्मक सत्य, यांचा पाठिंबा ' संपादणी ' या संज्ञेमागे उभा करतां येण्यासारखा नाही. ' आवृत्ति ' ही संज्ञा स्वीकारल्यामुळें संहितासमीक्षेतील कोणत्याहि प्रक्रियेकडे दुर्लक्ष केल्यासारखें होत नाही, आणि याबरोबरच भाषेच्या संबंधित इतर व्यवहाराशीं संगति राखतां येते. ही गोष्ट एका व्यवहारअंगाशीं निगडित वेगवेगळ्या व्यवहारवाचक संज्ञा ' एकधातुमूल ' असाव्या, या सूत्रापेक्षां अधिक महत्त्वाची आहे. या दृष्टीनें इथें ' आवृत्ति ' ही संज्ञा योजणें योग्य होय.

३/१०८ Editio Princeps : आद्य आवृत्ति :

एखाद्या संहितेचा अभ्यास सुरू झाला की, तो एकाच अभ्यासकापुरता मर्यादित राहात नाही. अनेक अभ्यासक आपापल्या परीनें आणि आपापल्या दृष्टिकोनांतून हा अभ्यास करीत असतात. संहितासमीक्षेच्या शास्त्रानुसार हा अभ्यास झाला, तरी त्यांत एकरूपता असेल, असें गृहीत धरतां येत नाही. एकाच शास्त्रकांट्याचें उपयोगन करून वेगवेगळे निष्कर्ष काढणें शक्य असतें. किंबहुना अशा अभ्यासांतून संहितेची अभ्यासपूर्ण म्हणून अनेक पाठांतरे मूळ संहिता म्हणून स्वीकारली जाऊं शकतात. यानुसार संहितेच्या वेगवेगळ्या आवृत्ति निघतात. यांपैकी जी आवृत्ति सर्वात प्रथम सिद्ध व प्रसिद्ध झालेली असेल, ती editio princeps म्हणून संबोधली जाते. या ठिकाणी संहितेचें संपादन हें गृहीत धरलेलें असतें. त्यामुळें संपादन न करतां पुस्तकरूपानें केवळ संहिता प्रसिद्ध केली, तर ती प्रारंभिक

काळांत आवृत्ति म्हणून संबोधिलेली असेल, तरी प्रस्तुत संदर्भात ' आवृत्ति ' म्हणून मानतां येत नाहीं. तेव्हां, ' सर्वप्रथम संपादित आवृत्ति ' असें editio princeps संबंधी म्हणतां येईल. या दृष्टीने ' आद्य आवृत्ति ' अशी संज्ञा इथें निश्चित करणें शक्य आहे. केवळ पुस्तक प्रसिद्ध होणें, ही प्रथम आवृत्ति किंवा पहिली आवृत्ति म्हणून संबोधिली जाते. शब्दशः पाहिलें, तर पहिली, प्रथम, आद्य हे शब्द समानार्थी मानतां येतील, व त्या दृष्टीनें ते पर्यायी शब्द ठरतील. पण पारिभाषिक संकेत म्हणून ' आद्य ' शब्दाचा सर्वांत पहिला अभ्यासपूर्ण, असा अर्थ घेऊन ' आद्य आवृत्ति ' ही संज्ञा योजावी लागेल. असें करणें मुळींच गैर नाहीं. ' आद्य ' शब्दाचा प्रस्तुत शास्त्रांत विशिष्ट संकेत गृहीत करतां येतो. एक म्हणजे पारिभाषिक संज्ञा संकेतात वापरतां येतात, आणि पहिली आवृत्ति, प्रथम आवृत्ति, या संदर्भात ' आद्य आवृत्ति ' असा शब्दप्रयोग करण्याची प्रथाहि नाहीं. तेव्हां, ' आद्य ' शब्दाला अर्थानुसर, परंपरेनुसार विशिष्ट संकेत देणें सयुक्तिक आणि अर्थपूर्ण ठरतें. तेव्हां, editio princeps म्हणजे मराठीत ' आद्य आवृत्ति ' अशी पारिभाषिक संज्ञा वापरतां येईल.

३/१०९ Variorum : सर्वसंग्राहक (आवृत्ति) :

संहितेची संशोधित आवृत्ति सिद्ध करतांना ती संहितासमीक्षाशास्त्रानुसार अभ्यास करून सिद्ध करणें, हें गृहीतकृत्य होय. जेव्हां या प्रकारच्या आवृत्तींत आधींच्या निरनिराळ्या संपादकांनीं व भाष्यकारांनीं विवेचिलेल्या आणि नमूद केलेल्या टीपा, चर्चा, अवलोकनें-निरीक्षणे, यांचा समावेश केला जातो, तेव्हां अशी सिद्ध होणारी आवृत्ति ही variorum म्हणून संबोधिली जाते.

यासंबंधी मराठीत थोडें गफलतीचें विवेचन झालें आहे, असें दिसतें. तें असें :
 " संपादनार्थ घेतलेल्या ग्रंथाच्या सर्व उपलब्ध हस्तलिखितांतील पाठांतरांची काळजीपूर्वक नोंदणी करून पाठचिकित्साशास्त्रानुसार त्यांतून ग्रंथकाराला अभिप्रेत असलेला पाठ निश्चित करणें व तदनुसार संपूर्ण ग्रंथाची संहिता तयार करणें . . . अशा रीतीने तयार झालेल्या ' पाठशुद्ध संहिते ' ला इंग्रजीत ' व्हेरिओरम एडिशन ' म्हणतात, तींत ग्रंथकाराच्या संहितेचें मूलस्थापन करावयाचें असतें . . . " वास्तविक पाहतां variorum आवृत्तींत आवश्यक असलेल्या आधींच्या संपादकांच्या टीपा, चर्चा . . . इत्यादींच्या समावेशाचा उल्लेखहि या निवेदनांत नसल्यामुळें या निवेदनांत अभिप्रेत असलेली आवृत्ति ही variorum नव्हे, हें उघड आहे. या गफलतीचा निर्देशहि यासंबंधी एका मराठी विवेचनांत झाला आहे.^{६१} तेव्हां यासंबंधी अधिक विवरण नको.

या गफलतीबरोबर व तिच्या निर्देशाबरोबर, प्रस्तुत विशेष विचार केला पाहिजे, तो या प्रकारच्या आवृत्तीच्या निदर्शक म्हणून वापरलेल्या किंवा सूचित केलेल्या ' ज्ञातृनिष्ठ ' या संज्ञेचा. या संज्ञेच्या जडणीघडणींत ' जाणणारा ' म्हणजे संपादक. याला अर्थपूर्ण प्राधान्य आहे. Variorum मध्ये प्रमाण म्हणून स्वीकारलेली संहिता ही जशी संपादकाची निवड असते (मनःपुत मात्र नव्हे), तशीच तींत समाविष्ट इतर माहितीहि उल्लेखनीय, लक्षणीय असते. उद्धृत निवेदनांच्या ठिकाणींच दुसऱ्या ' ज्ञेयनिष्ठ ' पद्धतीचा जो तपशील दिला आहे, त्याशीं^{६२} variorum मधील माहितीचा कांहीं ना कांहीं संबंध तरी आहे. पण तथाकथित ' ज्ञातृनिष्ठ ' काय किंवा तथाकथित ' ज्ञेयनिष्ठ ' काय, यांपैकी कोणतीच संज्ञा variorum ची निदर्शक मानतां येणार नाहीं. कारण यांपैकी कोणत्याहि एका संज्ञेत variorum ची व्याप्ति समाविष्ट होत नाहीं. तथाकथित ' ज्ञातृनिष्ठ ' किंवा तथाकथित ' ज्ञेयनिष्ठ ' या दोन्ही प्रकारच्या आवृत्ति variorum असूं शकतील वा नसतीलहि. या व्याप्तीचा विचार करतां, मराठी संज्ञा म्हणून ' सर्वसंग्राहक आवृत्ति ' असा शब्दप्रयोग करणें यथार्थ ठरेल.

अनेक टीका, भाष्ये व चर्चा यांचा विचार (- केवळ संग्रह नव्हे) कोणतीही आवृत्ति सिद्ध करतांना अपेक्षितच असतो. तेव्हां, त्याची शाब्दिक नोंद येथील परिभाषिक संज्ञांमध्ये नसली, तर त्यामुळे अपुरेपणा जाणवण्याचे कारण नाही. 'बहुलक्षी' किंवा 'बहुटीक' आवृत्ति, अशा संज्ञा वापरणे शक्य मानले, तरी येथील 'बहु' हे शब्दांग 'सर्व'चे समानार्थक मानतां येणार नाही. गिबाय एका बाजूने संदिग्ध व दुसऱ्या बाजूने अव्याप्त अशा या संज्ञा होतील. 'सर्वसंग्राहक' या पदाने असे कोणतेही प्रश्न उपस्थित होत नाहीत.

३/११० Eclectic/Eclectic Edition : सारसंग्राहक/० प्रत/० आवृत्ति : एखाद्या निश्चित सिद्धांताची संबंधित व्यवहारासाठी निवड न करणे, संप्रदायाची, शाखेची, दृष्टीची निवड न करतां, या सर्वांमधून हवी तशी निवड करणे, ही असंप्रदायिकता होय. या प्रकारचा व्यवहार eclectic होय. संहितेची प्रत करतांना किंवा आवृत्ति सिद्ध करतांनाहि, असें होतें. परस्परांशीं कुलसंबंध नसलेल्या वेगवेगळ्या प्रतींमधील पाठांतरांची सरमिसळ निवड करून प्रत करणे किंवा आवृत्ति सिद्ध करणे, हा यांतला प्रकार होय. संहितेची संशोधित आवृत्ति सिद्ध करतांना अशाच प्रकारें वेगवेगळ्या सामग्रीचा उपयोग करून त्यानुसार निवडहि केली जाते. या निवडींत वैयक्तिक दृष्टि प्रबळ आणि निर्णायक असते. ही दृष्टि कोणत्याहि एका तत्वाचे, सिद्धांताचे, पद्धतीचे अनुसरण करणारी नसते. पाठनोंदणीनें जे पाठ दृष्टोत्पत्तीस आले, त्यांतून संपादक निवड करतो. ही निवड करतांना अर्थ, सातत्य, व्याकरण, इत्यादि बाबतींत त्याला जो पाठ सुसंगत, अर्थपूर्ण किंवा सरल अर्थ लावण्यास उपयुक्त वाटतो, तो पाठ संपादक निवडतो. या निवडींत प्रणालिनिरपेक्ष सर्व सामग्रीतून निवड करण्याची जी प्रक्रिया आहे, तिला धरून मराठींत 'सर्वसंग्राहक' अशी संज्ञा योजलेली आहे. ही संज्ञा योजताना variorium चा विचार झाला नसावा किंवा त्यासाठी निराळी संज्ञा संकल्पित असावी. प्रस्तुत परिभाषानिश्चितीच्या प्रयत्नांत सर्वसंग्राहक ही संज्ञा variorium साठी निश्चित केली आहे. तेव्हां ती पुन्हां आणखी एका दुसऱ्याच संकल्पनेसाठीं योजणे शक्य नाही, उचितहि नाही. इतकेंच नव्हे, तर eclectic मध्ये जी प्रक्रिया अंतर्भूत आहे, ती पाहतां इथें 'सर्वसंग्राहक' ही संज्ञा यथोचितहि ठरत नाही. ही प्रत/आवृत्ति करण्यासाठीं भिन्न भिन्न कुले, शाखा, परंपरा, पद्धति, यांचा स्वीकार केलेला असला, तरी त्या सामग्रीतून निवड करतांना प्रत करणारा/संपादक आपली बुद्धि चालवीत असतो. निवड करतांना त्याची दृष्टि संग्रह करण्याची नसते. स्वतःच्या दृष्टीनुसार विविध सामग्रीतून तो निवड करतो. म्हणजे कांहीं त्याज्य ठरवतो. निवडीचे किंवा त्याज्यतेचे त्याचे निकष विशिष्ट निश्चित तत्वानुसारी किंवा पद्धति अनुसरणारे नसतात. पण स्वतःस सुसंगत, सरल, अर्थपूर्ण, इत्यादि जें वाटेल, त्याचाच स्वीकार इथें तो संग्राहक किंवा संपादक करतो. हें पाहतां सर्व भिन्न भिन्न सामग्रीतून अभ्यासकास जें सारवत् वाटतें, तें या प्रकारच्या प्रतींत स्वीकृत ठरलेलें असतें. वैयक्तिक दृष्टीनें, म्हणजे ज्ञातूनिष्ठ दृष्टीनें सारवत् एवढी मर्यादा मात्र या सारवत् निवडीला असते. हें मान्य करून, किंवा गृहीत धरून या प्रकारच्या प्रतीला, आवृत्तीला 'सारसंग्राहक' प्रत/आवृत्ति, अशी संज्ञा निश्चित करतां येते.

३/१११ Antiquarian: निष्पन्न पुरातन (प्रत):

संहितेच्या उपलब्ध प्रती निरनिराळ्या काळांत झालेल्या असतात. यांपैकी कोणती प्रत कोणत्या काळांत झाली, हें निरनिराळ्या साधनांनीं व पुराव्यांनीं निश्चित करतां येतें. निदान तसा प्रयत्न करतां येतो. निर्णायक पुरावा मिळाला नाही, तर कांहीं अनुमानें उपलब्ध पुराव्याच्या आधारे करतां येतात. अशा प्रक्रियेनें या प्रतीतील जुन्यांत जुनी प्रत ठरविली जाते. कांहीं अभ्यासकांच्या मते, अशी जुन्यांतली जुनी प्रत, ही स्वाक्षर प्रतीशीं किंवा मूलरूप प्रतीशीं सर्वांत अधिक जवळची असते. हें मत किंवा अनुमान

निरपवाद सत्य म्हणून मानतां येत नसलें, तरी ही प्रत संहितेची मूळ प्रत मानून अभ्यासक तिचा अभ्यास व तिचें संपादन करतात. ही प्रत antiquarian म्हणून संबोधिली जाते.

या प्रतीचा/आवृत्तीचा निर्देश मराठी लेखनांत 'पुनर्रचित प्राचीनतम प्रत' असा केलेला आहे.^{११} वास्तविक पाहतां, या प्रतीचें संपादन करणाऱ्या अभ्यासकानें जुन्यांतली जुनी ठरविलेली प्रत प्रमाण मानून, तिचें संपादन करून, आवृत्ति सिद्ध केलेली असते. संहितेंत पुनर्रचना केलेली नसते. जेथें बदल किंवा पुनर्रचना केली जाते, तेथें मग ती संहिता जुन्यांतल्या जुन्या उपलब्ध प्रतीची संहिता उरलेली नसते. तेव्हां, तिचा उल्लेख प्राचीनतम म्हणून करण्याचें कारण नाही. जुन्यांतल्या जुन्या उपलब्ध प्रतीच्या आधारे पुनर्रचित म्हणजे पुनर्रचित प्राचीनतम असें मानलें, तर मग तिचा निर्देश antiquarian म्हणून करतां येणार नाही.

आतां 'प्राचीनतम' म्हणजे antiquarian असा अर्थ घ्यावा, तर अनेक प्राचीन प्रती व त्यांत सर्वांत जुनी ती antiquarian, म्हणजे प्राचीनतम, असें स्पष्टीकरण होईल. 'प्राचीन' या शब्दाच्या संकेतांतच पुरेसे पुरातनत्व आहे. मराठी साहित्याच्या विचारांत एके काळीं प्राचीन म्हणजे जुने (old) असा एक संकेत रूढ होता. पण प्राचीन म्हणजे ancient असा बोध आणि प्राचीन म्हणजे old हा बोध, यांत गोंधळ किंवा संदिग्धता राहूं नये, म्हणून हा संकेत बदलून सरळ जुने मराठी वाङ्मय, असा संकेत रूढ करण्यासारखा आहे. किंबहुना तसा तो होतहि आहे. इतिहासांतला प्राचीन काळ व मराठी साहित्याचा प्राचीन काळ, हे समान नव्हेत. यासाठीं 'मराठी जुने वाङ्मय' असे म्हणणें सयुक्तिक आहे. पण रूढ संदर्भावरून जातांना, तर इथें प्राचीन म्हणजे जुने, असा संकेत आहे. तेव्हां, या संकेतानुसार antiquarian म्हणजे 'प्राचीनतम' असें म्हणतां येतें. या दृष्टीनें उपलब्ध प्रतींत सर्वांत जुनी म्हणून 'प्राचीनतम' अशी संज्ञा निश्चित करतां येईल.

हे सर्व सव्यापसव्य टाळावयाचें असेल, तर इथें 'पुरातन प्रत' म्हणून या प्रतीस संबोधणें, हा एक पर्याय आहे. जुन्यांतली सर्वांत जुनी प्रत, असा याचा अर्थ घेतां येतो. पण इथेंहि एक अडचण आहे. 'पुरातन' म्हणजे जुन्यांतली जुनी हें खरें. अभ्यासकानें ठरविलेली ही जुन्यांतली जुनी प्रत खरोखरीच जुन्यांतली जुनी असली, तर तें बरोबर ठरतें. पण या प्रतीचें जुन्यातलें जुनेपण एका बाजूनें उपलब्ध प्रतीतलें असतें आणि दुसऱ्या बाजूनें अभ्यासकाला उपलब्ध साधनसामग्री व त्याच्या दृष्टीनें या साधनसामग्रीचा केलेला उपयोग, या दृष्टींनीं निष्पन्न झालेली जुन्यांतली जुनी अशी ही प्रत असते. नंतर यापेक्षां जुनी प्रत उपलब्ध झाली, तर हिचें जुन्यातलें जुनेपण हिरावून घेतलें जाईल. तसेच, उपलब्ध साधनसामग्रीहून अन्य विरोधी सामग्री उपलब्ध झाली, तर त्यामुळेहि हिचें जुन्यातलें जुनेपण हिरावून घेतलें जाईल. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या एखाद्या अभ्यासकाच्या मूल्यमापनात्मक दृष्टीनें दुसरीच एखादी प्रत जुन्यांतली जुनी ठरणें अशक्य नाही. 'प्राचीनतम' किंवा 'पुरातन' या दोन्ही संज्ञांबाबत ही अडचण शक्य असते. तेव्हां, antiquarian साठीं या पाश्र्वभूमीवर मराठी संज्ञेचा विचार करतांना 'निष्पन्न पुरातन प्रत' अशी संज्ञा निश्चित करणें उचित ठरेल. उपलब्ध प्रती, उपलब्ध साधनसामग्री व या दोन्हीचा उपयोग करून घेण्याची अभ्यासकाची दृष्टि, यांतून निष्पन्न झालेलें हें जुन्यातलें जुनेपण, आहे, असे या संज्ञेनें निर्देशित होतें.

३/११२ Recensio/Critical Recension/Restoration: अनुमानित कुलप्रत संहिता/०कुलप्रत संहितान्वेषण/०कुलप्रत संहितानिश्चिति : संहितानिश्चिति संहितासमीक्षेतील महत्त्वाचा टप्पा होय. हा टप्पा गांठण्यासाठीं उपलब्ध कागदपत्रांचें आणि संहितासमीक्षाशास्त्रातील

प्रक्रियेचे फार मोठे सहाय्य होत असते. मूलरूप संहितेच्या संक्रमणाच्या पहिल्या टप्प्यापर्यंत ही प्रक्रिया पूर्ण करून संहिता निश्चित होते, तेव्हा ती recensio किंवा critical recension, या स्वरूपाची आवृत्ति सिद्ध होते. या दृष्टीने या आवृत्तीमधील संहितेचे कुलप्रतीशी संवादी नाते असते. या संहितेच्या निदर्शक म्हणून संहितेची मूलस्थापना, "मूळ प्रतीची पुनर्निर्मिति," आद्यप्रतसंहिता, "प्रतिशुद्ध संहिता," अशा मराठी संज्ञा योजलेल्या आढळतात. यांपैकी मूळ व आद्य या पदांनी युक्त संज्ञा प्रस्तुत संदर्भात कां योजू नये, या विषयीचे स्पष्टीकरण यापूर्वी केलेल्या विवेचनांत येऊन गेले आहे. 'प्रतिशुद्ध संहिता' या संज्ञेला मराठीत एक परंपरा आहे. या परंपरेनुसार या संज्ञेचा सगळा संदर्भ कुलप्रतीपेक्षा स्वाक्षर प्रतीशी आहे. या परंपरेशी प्रस्तुत संकल्पनेचा गांघळ होऊं नये, म्हणून इथे 'प्रतिशुद्ध संहिता' ही संज्ञा टाळणेच श्रेयस्कर होय. स्वाक्षरप्रत किंवा मूलरूपप्रत आणि कुलप्रत, यांमधल्या सीमारेषा कितीही पुसट असल्या, तरी शास्त्रीय पद्धतीने विचार करतांना कुलप्रतीत स्वाक्षर किंवा मूलरूप प्रतीतील संहितेचे संक्रमण होत असतांना संहिता-भेदाचा हा आद्य टप्पा आहे, हे गृहीत मानूनच चालले पाहिजे. या दृष्टीने recensio ही कुलप्रतीची अनुमानित संहिता असते, असेच म्हटले पाहिजे. या अनुमानांत आधार, पुरावे, चिकित्सा आणि त्यानुसार निर्णय, हे गृहीतच धरावे लागेल. कारण ताकिक परिभाषेच्या दृष्टीने पाहिले, तर 'अनुमान' हे जे साधार व 'पुराव्या'च्या पाठबळावरच करावे असे असते, ते मनःकल्पित किंवा स्वयंप्रेरित अंदाजाच्या स्वरूपाचे मानतां येत नाही. या दृष्टीने इथे 'अनुमानित कुलप्रत संहिता' अशी संज्ञा निश्चित करणे उचित.

या संहिता निश्चितीसाठी जी प्रक्रिया अवलंबिली जाते, तिचा निर्देशहि recensio किंवा critical recension या संज्ञांनी केला जातो. संहितेची निदर्शक जी संज्ञा वापरतां येते, तीच ती सिद्ध करण्याच्या प्रक्रियेची निदर्शक म्हणून मराठीत योजणे शक्य नाही. तेव्हा प्रक्रियानिदर्शक अशी वेगळी संज्ञा सिद्ध करणे आवश्यक आहे. ही प्रक्रिया म्हणजे कुलप्रतसंहितेपर्यंत पोंचण्याचा एक शोध असतो, ते अन्वेषण असते. या दृष्टीने प्रक्रियानिदर्शक अशी दुसरी संज्ञा म्हणून 'कुलप्रतसंहितान्वेषण' अशी निश्चित करणे सयुक्तिक ठरते.

या प्रक्रियेतून निष्पन्न सिद्धीचा विचार करतांना restoration या शब्दाची योजना अनेक वेळां केलेली आढळते. संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेने मूळ संहितेची प्रातिनिधिक आवृत्ति निश्चित करणे, असा संकेत या संकल्पनेत आहे. ही प्रक्रिया critical recension मध्ये समाविष्टच आहे. मराठीत यांसाठी समांतर म्हणून मूलस्थापना, मूलस्थापन, मूलसंस्थापना, मूलसंस्थापन, मूलसंहितानिश्चिति, पुनरचना, पुनर्निर्मिति, संस्थापना, पाठनिश्चय, विकृत संहिता अधिकृत करणे, अशा अनेक पर्यायांची योजना केलेली आढळते. या पर्यायांमध्ये निर्देशित सर्वच क्रिया या निश्चितीत घडत असतात, यांत वाद नाही. पण साक्षेपाने विचार करतांना त्यांच्या निर्देशाचे सुसंघटित रूप नजरेसमोर आणणे व त्याला अनुलक्षून संज्ञेची योजना करणे आवश्यक आहे. या दृष्टीने आणि इथे 'मूल' म्हणजे 'कुल' असे आतापर्यंतच्या याविषयीच्या विवेचनाशी सुसंगत असे गृहीतकृत्य प्रमाण मानून 'कुलप्रतसंहितानिश्चिति' अशी संज्ञा योजणे अपरिहार्य आहे. येथे निश्चितीसाठी उपलब्ध पाठामधून 'निवड' करून निश्चित करणे व त्यासाठी अनुमानाचाहि योग्य तो आधार घेणे, अशा प्रक्रिया गृहीत आहेत. आणि या संकेतानेच 'निश्चिति' हा शब्दप्रयोग केला आहे.

Recensio हा शब्द जसा संहितेचा निदर्शक म्हणून वापरला जातो, तसा तो अशा संहितेप्रत पोंचण्यासाठी जी कृति, यां अर्थानेहि वापरला जाणें

शक्य असतें. अशा वेळीं ' अनुमान ', ' अन्वेषण ', ' निश्चित ' असे शब्द अनुषंगानें व संदर्भानुसार संहिता या पदाच्या जोडीनें वापरतां येतील.

३/११३ Emendatio/Emendation: प्रतिशुद्ध संहिता/प्रतिशुद्धि : लेखकाला अभिप्रेत असलेली संहिता अनुमानित करणें, हें संहितासमीक्षेचें अंतिम उद्दिष्ट असतें. या दिशेनें संहितासमीक्षेतील चिकित्सा असते व निर्णय घेतले जात असतात. या अंतिम अवस्थेला अभ्यासक कितपत पोंचू शकतो, हा प्रश्न अलाहिदा, पण हा त्याचा ध्रुवतारा असतो. या ठिकाणी लेखकाला अभिप्रेत संहिता म्हणजे सर्वसामान्यपणें स्वाक्षर प्रत-संहिता होय. पण एवढाच अर्थ घेऊन चालत नाहीं. स्वाक्षरप्रत खुद्द लेखकानें तयार केलेली किंवा स्वतःच्या देखरेखीत तयार करून घेतलेली व अवश्य तर दुरुस्त केलेली असली, तरी या प्रक्रियेंतून गेल्यानंतरहि संहितेच्या अंतःस्वरूपाच्या दृष्टीनें आणि/किंवा अन्य बाबतींतहि लेखकाच्या नजरेंतून सुटलेल्या अथवा त्याच्या ध्यानीं न आलेल्या अशा चुका किंवा उणीवा या प्रतीत राहू शकतात. अशा चुका आणि/किंवा उणीवा चिकित्सापूर्ण अभ्यासाच्या पाठवळावर संशोधकाच्या लक्षांत येऊ शकतात. लेखकाच्या निदर्शनास या आणून दिल्या किंवा युक्तिवादासाठीं अशी शक्यता गृहीत धरली, तर लेखक त्या मान्य करून दुरुस्त करणें शक्य असतें. ज्यांना मानवी धर्मानुसार होणाऱ्या चुका (human errors) असें म्हणतां येईल, अशाहि या चुका किंवा उणीवा असू शकतील. अशा तऱ्हेच्या चुका/उणीवा दुरुस्त करून तयार केलेली संहिता, हीमुद्दां संहितासमीक्षेच्या परिमाणेंत लेखकाला अभिप्रेत असलेली संहिता होय, किंवा अनुमानित अशी लेखकाची अधिकृत प्रत होय, असें म्हणतां येते. आधुनिक संहितासमीक्षा-शास्त्रानुसार हें प्रतिपाद्य गृहीत करून वाटचाल करावयाची असते. आणि त्यानुसार कोणत्याहि उपलब्ध प्रतीत न आढळणारे पाठ हे खरे पाठ किंवा बिनचूक पाठ म्हणून स्वीकारतां येतात, ते प्रमाण मानतां येतात. या दुरुस्तीला मर्यादा अशी की, हे पाठ उपलब्ध पुराव्याच्या आधारावरील अनुमानांतून निष्पन्न केलेले व तसे करतांना अभ्यासकानें स्वतःच्या व्यक्तिनिष्ठ मूल्यमापनात्मक बुद्धीनुसार निश्चित केलेले असले पाहिजेत. अशा तऱ्हेनें सिद्ध केलेली संहिता ही लेखकाला अभिप्रेत असलेली न्याय्य व वाजवी संहिता म्हणून स्वीकारतां येते. यासंबंधी एफ. टी. बॉवर्स यांनी पुरेसे विवेचन केले आहे.

ही सर्व प्रक्रिया व तीमधून सिद्ध होणारी संहितेची प्रत म्हणजे emendatio किंवा emendation. मराठीत ज्ञानेश्वरीच्या एकनाथी परंपरेनें जिला ' प्रतिशुद्ध ' प्रत असें म्हटलें आहे, त्या प्रतीतील संहिता म्हणजे ही संहिता होय, असें म्हणतां येईल. या प्रकारच्या संहितेला अनुलक्षून मराठीत ज्या इतर संज्ञा योजण्यांत आल्या आहेत, त्या ' मूळ व ' शुद्ध ' या पदांनी युक्त आहेत. याप्रमाणें मूळ प्रत/संहिता, शुद्ध प्रत/संहिता, अशा संज्ञा वापरलेल्या आढळतात. या संदर्भात पहिली गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे ती अशी की, प्रस्तुत परिभाषेत ' मूळ ' किंवा ' मूल ' हीं पदे याशिवाय वेगळ्या संदर्भात योजलेली आहेत. यासंज्ञा अनेक अर्थानीं, अनेक संदर्भात योजतां येतात. याचाच अर्थ त्यांनीं emendatio हून अधिक व्यापक असा अर्थ व्यक्त होऊ शकतो. या प्रकारची संदिग्धता या संज्ञेमध्ये आहे. दुसरी गोष्ट अशी की, मराठीत जिथे या संज्ञा वापरल्या गेल्या आहेत, तिथे recensio आणि emendatio अशा दोन्ही अर्थानीं त्या घेतां येतील, अशा संदिग्धतेनें वापरलेल्या आहेत. इतकेच नव्हे, तर recensio व emendatio या पर्यायी संकल्पना मानल्यामुळे असें घडलें असावें, असें अनुमान करण्यास जागा आहे. तेव्हां, या संज्ञा emendatio या अर्थी निश्चित करणें उचित ठरत नाही. म्हणून एकूण सर्व प्रकार लक्षांत घेऊन emendatio म्हणजे संहिता निर्देशित

करावयाची असेल, तेव्हा 'प्रतिशुद्ध संहिता' ही संज्ञा योजावी व ही संहिता सिद्ध करणारी प्रक्रिया म्हणून निर्देश करावयाची असेल, तेव्हा 'प्रतिशुद्ध' अशी संज्ञा योजावी, हें इष्ट ठरते.

३/११४ Objective (Editing): विशिष्ट वस्तुनिष्ठ (संपादन) :

तत्त्वतः पाहिले, तर साहित्यकृतीच्या संपादित आवृत्तीमधील गाभ्याची संहिता ही प्रतिशुद्ध असावी, हें अपेक्षितच आहे. तसेच, मूलरूप, कुल, शाखा . . . अशा संहितांच्या संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेने सिद्ध केलेल्या आवृत्तीमध्ये अनुमानित मूळ पाठांनी युक्त संहिता असावी, हेंहि अपेक्षित आहे. वास्तविक, याला पर्याय नाही. पण या क्षेत्रातील साधने, अनुमाने, इत्यादिकांच्या मर्यादा लक्षांत घेऊन संहिता अधिक अपभ्रष्ट होऊ नये, या तयाकथित सावधगिरीने एक पर्याय अवलंबिलेला दिसतो. तो पर्याय म्हणजे संहितेच्या उपलब्ध प्रतीमधील एका (जुन्या किंवा प्रचलित) प्रतीत आढळणारी संहिता जशास तशी गाभ्याची संहिता म्हणून स्वीकारणे व इतर प्रतीत आढळणारे सर्वच/यथार्थ पाठभेद टीपांमध्ये समाविष्ट करणे. या पद्धतीला objective असे म्हटले गेले आहे. याचा अर्थ असा की, या संज्ञेला या ठिकाणी सांकेतिक अर्थ आहे. कोणत्या तरी एका उपलब्ध प्रतीतील संहिता गाभ्याची किंवा संपादन कार्यासाठी प्रमाण म्हणून स्वीकारणे, हा इथे objective या संज्ञेचा सांकेतिक अर्थ आहे. म्हणजेच, शब्दाचा प्राकृतिक किंवा अभिधार्थ सर्वापाने घेऊन ही संज्ञा इथे योजलेली नाही.

प्रस्तुत संदर्भात मराठी संज्ञेचा विचार करतांना ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. 'वस्तुनिष्ठ' ही objective या अर्थी मराठीत रूढ झालेली संज्ञा, इथे उपयोगाची नाही, हे या पार्श्वभूमीवर स्पष्टच आहे. ज्ञेयनिष्ठ ही संज्ञा मराठीत योजलेली आहे. जाणावे जे, त्यावर निष्ठा ठेवून, असा या संज्ञेचा अर्थ होत असला, तरी संदर्भ पाहतां तो इथे घेतां येत नाही. जाणावे जे, त्यांतील एक, असा हा संदर्भ आहे. विशिष्ट प्रतीला अनुसरून संपादनमूल म्हणून स्वीकारलेली, अशी ही संहिता-स्वीकाराची पद्धति आहे. आणखी एक गोष्ट इथे लक्षांत ठेवली पाहिजे. एखादा अभ्यासक जेव्हा ही विशिष्ट संहिता गाभ्याची म्हणून आपण संपादित केलेल्या आवृत्तीत देतो, तेव्हा ती संहिता (प्रत) इतर संहितांपेक्षा अधिक विश्वसनीय आहे, असे त्याचे मत असते; व या मतामागे त्याचे असे कांहीं आधार, पुरावे व अनुमाने असतात. उदाहरणार्थ : रा.ग. हर्षे ज्ञानदेवीची विप्र-सिद्धनाथ प्रतीमधील संहिता जशास तशी स्वीकारतात, तेव्हा ती सच्चिदानंदबाबांची सांप्रदायिक प्रत आहे, म्हणून इतर प्रतीहून अधिक विश्वसनीय किंवा ग्राह्य, असे त्यांचे निश्चित मत बनलेले असते. या आधारावर त्यांनी आपले मत बनविले व त्यासंबंधी तौलनिक विवेचनहि केले आहे. हाहि संकेत संज्ञा निश्चित करतांना विचारांत घेतला पाहिजे.

आतां, ज्ञेयनिष्ठ या संज्ञेचा कांहींहि अर्थ घेतला, तरी या पार्श्वभूमीवर ती येथे स्वीकाराहू ठरत नाही, याविषयी वेगळे विवरण करण्याची गरज नाही. गेलीं अनेक वर्षे सातत्याने या संज्ञेचा या संदर्भात निर्देश होत गेला आहे. या दृष्टीने ती विशिष्ट अर्थाची सांकेतिक संज्ञा म्हणून रूढ झाली आहे, प्रस्थापित झाली आहे. तेव्हा, तिचा स्वीकार या परिभाषेत करणे आवश्यक आहे; मग ती प्राकृतिक अर्थाने आणि/अथवा संदर्भानुसार यथार्थ असो वा नसो; अशा दृष्टीने ती objective या अर्थी इथे योजतां येण्यासारखी आहे; असा युक्तिवाद होऊ शकतो.

पण प्रस्तुत अभ्यासशाखेत अजून अत्यल्पच शास्त्रीय लेखन झाले आहे; हें लेखन प्रयोगावस्थेत आहे; आणि या विषयाची पद्धतशीर अशी

परिभाषा अजून साकल्याने निर्माण झालेली नाही, ती वाल्यावस्थेत, अस्थिर व संक्रमणावस्थेतच आहे; ही वस्तुस्थिति मान्य करून कांहीं विचार करावयाचा झाला, तर ज्ञेयनिष्ठ या संज्ञेचा पुनर्विचार करून तिच्या जागी वेगळ्या संज्ञेची योजना करणे उचित ठरेल. शिवाय, अनेक वर्षांत या संज्ञेचा उपयोग चार-पाच वेळांच झाला आहे. असा विचार करतांना objective या शब्दाचा प्राकृतिक रूढ अर्थ व साहित्यसमीक्षेत त्याचा संज्ञार्थ, यांचा मेळ घालून संहितासमीक्षेच्या या क्षेत्रातील संज्ञा योजना आली, तर सर्वार्थाने यथार्थ ठरेल. इथे संहिता ही 'वस्तु' आहे व विशिष्ट प्रतीमधील ती 'वस्तु' गाभ्याची म्हणून प्रमाण म्हणून किंवा इतरांहून अधिक विश्वसनीय म्हणून स्वीकारलेली असते. तेव्हा, हा विशिष्ट वस्तुनिष्ठ दृष्टीने/विवचनाने स्वीकृत गाभा आहे. संपादनाची ही पद्धति इथे स्वीकारलेली आहे. तेव्हा, हे विशिष्ट वस्तुनिष्ठ संपादन आहे. साहजिकच इथे objective म्हणजे 'विशिष्ट वस्तुनिष्ठ' असा अर्थ होतो. हा शब्दप्रयोग संज्ञा म्हणून या ठिकाणी स्वीकारणे उचित होय.

३/११५ Subjective (Editing) : विशिष्ट दृष्टिनिष्ठ (संपादन) : विशिष्ट वस्तुनिष्ठ पद्धतीने संहितेचे संपादन करता येते, तसे करण्यांत येत असते, हे निर्विवाद. पण संहितासंपादनाची ती एकमेव किंवा प्रमाण पद्धति होय, असे सगळेच अभ्यासक मानीत नाहीत. उलट यापुढे जाऊन संशोधक-संपादकांने स्वतःच्या मूल्यमापनदृष्टीचा उपयोग करून संहितेतील पाठ निश्चित करून त्यांसह संपादित संहिता सिद्ध केली पाहिजे, असे मानणाऱ्या अभ्यासकांचा गट मोठा आहे. संपादित संहितेत गाभ्याची म्हणून स्वीकारलेली संहिता, ही अनुमानित व प्रतिशुद्ध पाठांनी युक्त अशी असावी, असे या अभ्यासकांचे मत असते. इथे उपलब्ध पाठांतरांपैकी एकाची निवड यथार्थ नव्हे. संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेने सामग्रीचा आधार व अंतःस्फुरण यांच्या पाठबळावर पाठांतरांतून, पाठभेदांतून पाठ निवडून, संहिता सिद्ध करून ती या आवृत्तीत गाभ्याची म्हणून स्वीकारली पाहिजे, असा हा दृष्टिकोन आहे. ही संपादनाची पद्धति subjective होय, असे म्हटले जाते. इथे subjective म्हणजे व्यक्तीच्या बुद्धीला सुचेल ते, प्रमाण वाटेल ते, म्हणजे व्यक्तिनिष्ठ, असा अर्थ नाही, हे उघड आहे. 'चिकित्सकाच्या बुद्धीला असल वाटतो तो पाठ'^{१३} म्हणजे सर्व बाजूंनी एकंदर पाठांचा विचार करून जे मूळ लेखकाचे म्हणून वाटतील^{१४} ते पाठ, या दृष्टीने चिकित्सकाच्या बुद्धीस असल वाटतो तो पाठ घेणे; संपादनाचे घेतलेल्या ग्रंथाच्या सर्व उपलब्ध हस्तलिखितांतील पाठांतराची काळजीपूर्वक नोंदणी करून पाठचिकित्साशास्त्रानुसार त्यांतून ग्रंथकाराला अभिप्रेत असलेला पाठ निश्चित करणे व तदनुसार संपूर्ण ग्रंथाची संहिता तयार करणे;^{१५} अशी ही संहितानिश्चितीची प्रक्रिया होय. या पद्धतीत अभ्यासकाची मूल्यमापनदृष्टि व अंतःस्फुरण यांना स्थान आहे. यांनुसार निष्कर्ष हे सर्वच अभ्यासकांचे एकच असणे, सहसा शक्य नसते. या सर्व कारणांमुळे ही subjective पद्धति. असा हा subjective या संज्ञेचा सांकेतिक अर्थ इथे आहे.

मराठीत या पद्धतीचा उल्लेख 'ज्ञातनिष्ठ'^{१६} या संज्ञेने झाला आहे. संकल्पना, संदर्भ व संकेत, यांचा एकत्र विचार करता 'ज्ञातनिष्ठ' व 'व्यक्तिनिष्ठ' यांत कांहींहि फरक दिसत नाही. Objective या अर्थी योजलेल्या 'ज्ञेयनिष्ठ' या संज्ञेशी सुसंगत म्हणून 'ज्ञातनिष्ठ' अशी संज्ञा सिद्ध केलेली दिसते. आता, 'ज्ञेयनिष्ठ' ऐवजी 'विशिष्ट वस्तुनिष्ठ' अशी संज्ञा स्वीकारली, तर त्याला सुसंगत अशी 'विशिष्ट दृष्टिनिष्ठ' ही संज्ञा इथे योजणे क्रमप्राप्त आहे. केवळ व्यक्तीच्या दृष्टिकोनानुसार निवड, हा अर्थ टाळावा म्हणून 'विशिष्ट' असा उल्लेख संज्ञेत करणे उचित. तेव्हा, 'विशिष्टदृष्टिनिष्ठ' असा शब्द संज्ञा म्हणून योजावा, हे आवश्यक दिसते.

३/११६ Critical/Definitive (Edition) : चिकित्सक आवृत्ति : शास्त्रीय पद्धतीने अनुमानित केलेल्या संहितेसह आवृत्ति म्हणजे critical edition, हे स्पष्टच आहे. याच आवृत्तीला definitive असे म्हणण्याचा एक प्रघात आहे. तेव्हां, या संदर्भात अधिकृत, अस्सल, निश्चित, मूळ, शुद्ध, अशी विशेषणे सुचलीं व तीं या प्रकारच्या आवृत्तीला लावण्यांत आलीं, तर नवल नाही. पण असे असूनहि या विशेषणांचा प्रस्तुत संज्ञा म्हणून स्वीकार करतां येणार नाही. लेखकाला अभिप्रेत अशी मूळ संहिता आपण अनुमानित केली; निदान आवश्यक त्या सर्व कसोट्या लावून उपलब्ध चिकित्सासामग्रीच्या आधारे या दिशेने अधिकांत अधिक जवळ जाण्याचा प्रयत्न करून, जे निष्कर्ष निघाले, त्यांतून ही संहिता सिद्ध केली; ही पार्श्वभूमि लाभली, म्हणून, या संहितेच्या आवृत्तीला अधिकृत, अस्सल, निश्चित, मूळ किंवा शुद्ध म्हणणे 'योग्य' होय; हा युक्तिवाद भावार्थानेच घ्यावा लागतो. इतकेच नव्हे, तर मूळ, लेखकाला अभिप्रेत, हे शब्दप्रयोग प्रस्तुत संदर्भात शास्त्रीय लक्षणांत बसत नाहीत. या विषयी फ्रेंडसन टी. बॉवर्स यांनीं माभिक विवेचन केले आहे. "ते लक्षांत घेतां, असे शब्दप्रयोग करण्याचा प्रपंच आवरता घेणेच योग्य कसे आहे, निदान तें विवक्षित निश्चितार्थाने - definitive म्हणून कसे करूं नयेत, याची जाणीव होते.

तेव्हां, definitive हा शब्द या ठिकाणीं आपण विसरणेंच उत्तम. Critical या शब्दावर लक्ष केंद्रित करून मराठी संज्ञेचा विचार करणे, या पार्श्वभूमीवर योग्य ठरेल. या दृष्टीनें प्रथम नजर वळते ती, चिकित्सापूर्ण व चिकित्सक या शब्दांकडे. संहितासमीक्षेच्या प्रत्येक घटकांत, एकूण सर्व अंगांत चिकित्सा ही पायाभूत आहे, गाभ्याच्या ठिकाणीं आहे. चिकित्सा वगळून संहितासमीक्षेचें पाऊल पुढें सरकूं शकणार नाही. असे असूनहि या विषयाच्या अभ्यासाला केवळ 'चिकित्सा' न म्हणतां 'समीक्षा' म्हणावें, असें textual criticism या संकल्पनेची मराठी पारिभाषिक संज्ञा योजतांना आधीं सुचविलें आहे. कारण चिकित्सासमूहक असा हा अभ्यास असला, तरी चिकित्सेपुरता तो मर्यादित नाही. याविषयीं विवेचन येऊन गेलें आहे. आतां, यांतील गाभ्याची कृति नजरेसमोर ठेवून, अशा प्रक्रियेनें सिद्ध होणाऱ्या आवृत्तीला चिकित्सापूर्ण आवृत्ति किंवा 'चिकित्सक आवृत्ति' म्हणण्यास हरकत नाही. 'संहितासमीक्षा-आवृत्ति' या शब्दप्रयोगाला 'संज्ञा' म्हणणे जरा जडच आहे. ही शब्दमालिका होईल. 'संशोधित आवृत्ति' हा शब्दप्रयोग एका बाजूनें अव्याप्त ठरेल. कारण नवें हातीं आलें, तें टीपा देऊन - चर्चा न करतां - चिकित्सा न करतां - तसेंच पुढें मांडलें, तर तें संशोधन होते व अशा साहित्याची आवृत्ति ही संशोधित आवृत्ति ठरते. किंवा दुसऱ्या बाजूनें संशोधित आवृत्ति हा शब्दप्रयोग अगदीं मोघम शब्दप्रयोग ठरेल. तेव्हां, चिकित्सापूर्ण व चिकित्सक हे शब्दच प्रस्तुत विचाराहें होत. दोन्ही शब्द समानार्थीच असल्यामुळे ते हवा तो अर्थ व्यक्त करतात. असें असलें, तरी संक्षेपाच्या दृष्टीनें आणि संज्ञेतील 'पद' या स्वरूपांत 'चिकित्सक' हा शब्द उचित आहे. 'चिकित्सापूर्ण' हा शब्द कांहींसा वर्णनात्मक आहे. तेव्हां, इथें 'चिकित्सक (आवृत्ति)' अशी संज्ञा योजणे बरें.

३/११७ Conjecture : अंतःस्फुरण :

प्रतिशुद्ध संहिता सिद्ध करण्यासाठीं बरोबर ठरणाऱ्या पाठांची निवड किंवा निश्चित करावयाची असते. हें काम सामान्यतः आधार, पुरावे व तर्कशुद्ध चिकित्सा, यांच्या साहाय्यानें किंवा पाठबळानेंच होत असते. तसें तें व्हावें, हें उचितच असतें. पण कांहीं वेळां या आधारांच्या किंवा पुराव्यांच्या पलीकडे स्वाभाविक मानवी कल्पकतेचें उपयोजन करून सहजज्ञानाच्या बळावर बरोबर पाठ कोणता, तें निश्चित केले जातें; तसे करावें लागतें. हें conjecture होय.

यासंकल्पनेची निदर्शक मराठी संज्ञा सिद्ध करतांना सहज नजरेसमोर येणारे शब्द म्हणजे तर्क, अनुमान, अंदाज हे होत. पण येथे प्रामुख्याने अधिष्ठान आहे ते स्वाभाविक मानवी कल्पकतेचे व सहजज्ञानाचे. तर्क, अनुमान, ही एक बौद्धिक क्रिया आहे. बौद्धिक क्रियेत कार्यान्वित असते ती शक्ति स्वाभाविक मानवी कल्पकतेच्या उपयोजनाएवजीं सबळ पुरावे, आधार, यांच्या साहाय्याने केलेल्या चिकित्सेची; आणि केवळ अंदाजांतहि कल्पकतेचा अंशहि असण्याची गरज नाही. अंदाजांत एक प्रकारची स्थूलता असते. पण प्रस्तुत क्रियेत सूक्ष्मतेचा आविष्कार असतो. या गोष्टी लक्षांत घेऊन संज्ञा योजावयाची, तर 'अंतःस्फुरण' अशी योजावी लागेल. Conjecture म्हणून सामान्यतः चटकन दृष्टीसमोर येणारे सामान्य तर्क, अनुमान, अंदाज, हे शब्द प्रचलित असले, तरी ते या ठिकाणी प्रस्तुत ठरत नाहीत. म्हणून पारिभाषिक संज्ञा ही प्रचलित सामान्य शब्दांहून इथे वेगळी ठेवावी लागते. या दृष्टीने 'अंतःस्फुरण' ही संज्ञा निश्चित करावी लागेल. येथील अनुमान, तर्क, हे अंतःस्फूर्तच असतात. या क्रियेशी ही संज्ञा सुसंवादी व तर्कशुद्धहि आहे.

३/११८ Divinatio/Divination : अंतःस्फूर्त अनुमान :

संहितासमीक्षेत सामान्यतः आणि नित्य परिपाठी म्हणून कोणताहि निष्कर्ष व निर्णय हा पुराव्याने आणि साधार प्रस्थापित करावयाचा असतो. पण अनेकदा अशा निष्कर्षाला येऊन निर्णय घेण्याइतका निःसंदिग्ध, विश्वसनीय, स्वीकारार्ह, अधिकृत, सत्यप्रमाण, असा पुरेसा पुरावा अथवा आधार उपलब्ध नसतो. अशा वेळीं शक्य तर सहजज्ञान व अंतःस्फुरण यांच्या साक्षीने कांहीं निर्णय घेतां येतात. पण हा एक दुर्मिळ योग असतो. चिकित्सेची आणि निष्कर्षाला येऊन निर्णय घेण्याची दुसरी एक प्रमाण पद्धत अशी की, उपलब्ध पुरावे व आधार यांच्या साहाय्याने कांहीं अनुमान करणे. हे अनुमान काटेकोरपणे, पुराव्याने अथवा साधार प्रस्थापित होणारे नसते. पण जो कांहीं मर्यादित अथवा अपुरा पुरावा व आधार उपलब्ध असेल, त्याचा धागा पकडून आत्मसाक्षीने, अंतर्मनाच्या सादप्रतिसादानुसार निष्कर्ष काढून, निर्णय घेऊन, पाठ निश्चित करण्याची ही प्रक्रिया असते. या प्रकारच्या निर्णयामागे प्रेषिताची आत्मप्रतीतीची शक्ति असते. पण या ठिकाणी ही शक्ति कार्यान्वित होते ती उपलब्ध पुराव्याच्या व आधाराच्या धाग्याचे टोक पकडून. पण अखेर तिचे हे टोक सोडून कार्य होत असते. या दृष्टीने 'अंतःस्फुरण' आणि ही प्रक्रिया यांच्यांत साम्य आहे. दोहोंतील सीमारेषा ठळक, सुस्पष्टपणे दाखविणे, अधोरेखित करणे, कांहींसे कठीण जाईल. दोहोंच्या कक्षा या सीमारेषेत सरमिसळ असणे, अगदीं शक्य आहे. ही प्रक्रिया divinatio म्हणून संबोधिली जाते. पुराव्याचे व आधाराचे अंतिम टोक पकडून या प्रक्रियेत अनुमान केलेले असते. हे लक्षांत घेतां इथे मराठीत 'अंतःस्फूर्त अनुमान' अशी संज्ञा स्वीकारणे योग्य ठरेल. या संज्ञेद्वारा या प्रक्रियेतल्या पुराव्याचा धागा व आत्मप्रतीतीचे अंतःस्फूर्त कार्य, या दोन्ही अंगांना न्याय देतां येतो.

शब्दार्थावरूनच बघावे, तर conjecture चा अनुमानाशी व divinatio चा अंतःस्फुरणाशी जवळचा संबंध असतो, असें दिसून येईल. त्यामुळे divinatio म्हणजे 'अंतःस्फुरण व conjecture म्हणजे 'अनुमान', अशा संज्ञा स्वीकाराव्याशा वाटणे स्वाभाविक आहे. पण संहितासमीक्षेतील यासंबंधी संकल्पना आणि प्रक्रिया पाहातां तसे करणे उचित ठरणार नाही. तेव्हां, conjecture म्हणजे 'अंतःस्फुरण' व divinatio म्हणजे 'अंतःस्फूर्त अनुमान' हेच योग्य.

३/११९ Intrinsic Probability: अंतरंगमूल (पाठ):

संहितेतील पाठ निश्चित करतांना निरनिराळ्या प्रक्रियांतून जात निर्णय

ध्यावा लागतो. या प्रक्रियांतलें एक अंग म्हणजे संदर्भाशीं जुळणारा पाठ कोणता, त्या दृष्टीनें यथार्थ व सुसंगत पाठ कोणता, हें पाहणें. हें पाहात असतांना संहिताग्रंथातील वेगवेगळे प्रस्तुत संदर्भ, संहिताग्रंथाची भाषा, त्या ग्रंथांत अनुसरलेले व्याकरणविशेष, भाषेचे, अर्थाचे संकेत, ग्रंथकर्त्याची एकूण ग्रंथांतून प्रतीत होणारी शैली, ग्रंथगत आशय, विचार, अंगभूत विशेष, यांसारख्या घटनांचा विचार करून निर्णय घ्यावा लागतो. यानुसार घेतलेला निर्णय ती intrinsic probability. या गोष्टी लक्षांत घेतां अंतरंगमूल संभाव्यतेचा विचार करूनच मराठी संज्ञा निश्चित करावी लागेल. येथे 'संभाव्यता' हें अंग अध्याहृत समजण्यास हरकत नाही. कारण संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेनें निवडलेला कोणताहि पाठ हा संभाव्य म्हणूनच स्वीकारलेला असतो. त्याची संभाव्यता शास्त्रीय चिकित्सक पद्धतीनें प्रस्थापित केलेली असते. हें लक्षांत घेऊन 'अंतरंगमूल पाठ', अशी संज्ञा योजणें अप्रस्तुत ठरणार नाही.

३/१२० Scientific Interpretation : शास्त्रीय अंतःस्फुरण : प्रतिशुद्ध संहिता सिद्ध करताना कागदोपत्रीं नमूद पुरावे व आधार, यांवरच पूर्णपणें विसंबून न राहातां अभ्यासकाच्या व्यासंगमूल प्रतिभेला सुचलेले किंवा अंतःस्फुरणानें ग्राह्य वाटलेले पाठहि स्वीकाराहें मानले जातात. यामुळे अशा आवृत्तीमधील पाठांच्या विषयवसनीयतेबद्दल व स्वीकाराहेंतेबद्दल रूढ मार्गी अभ्यासक साशंक असतात. संहितेचे स्थैर्य राखणें व ती निर्दोष करणें, या दोन प्रक्रियांची इथें ओढाताण होते. कांहीं स्थलींचा संहितेचा अर्थ धूसर राहूं नये किंवा अनाकलनीय होऊं नये, म्हणून अंतःस्फुरण स्वीकारावें लागेल, तें वर्ज्य ठरवितां येत नाही; आणि अंतःस्फुरणाद्वारा संहिता अपभ्रष्ट होत जाण्याची प्रक्रिया चालू राहूं शकते; असें हें द्वंद्व असतें. तरी अर्थसंगत संहिता सिद्ध होण्याच्या दृष्टीनें पूर्णपणें संदोष वाटणारे पाठ दुरुस्त करण्यासाठीं कागदोपत्रीचे पुरावे आणि अंतःस्फुरण हे दोन्ही निकष योजून, विसंबादी पाठभेदांचा परस्पर संगतीचा एक बिंदु शोधून, त्या आधारे अंतःस्फूर्त पाठ स्वीकारतां येतो. ही पाठनिश्चितीची पद्धति scientific interpretation म्हणून मानली जाते. साहजिकच, शाब्दिक अर्थाच्या घोळांत न अडकतां ही संकल्पना लक्षांत घेऊन इथें 'शास्त्रीय अंतःस्फुरण' ही संज्ञा मराठींत योजणें उचित वाटतें.

या ठिकाणीं interpretation चा सामान्यतः अर्थवाचक शब्द - भाष्य, स्पष्टीकरण, अर्थविशदीकरण, वगैरे - घेऊन ही संज्ञा मराठींत निश्चित करतां येण्यासारखी नाही. कारण या सामान्यतः मान्य प्रक्रियेहून येथील प्रक्रिया भिन्न आहे.

आणखी एक स्पष्टीकरण येथें आवश्यक वाटतें. 'अंतःस्फुरण' ही संज्ञा conjecture साठीं पूर्वी पारिभाषिक म्हणून प्रस्तुत प्रयत्नांत स्वीकारलेली आहे. त्यामुळे कुणी असा आक्षेप घेऊं शकेल कीं, दोन प्रक्रिया किंवा संकल्पना यांचे संदर्भ भागशः कां होईना, पण एकाच संज्ञेनें दर्शविल्यासारखें होईल. पण तसें मानण्याचें कारण नाही. 'शास्त्रीय' या विशेषणानें वेगळेपण दर्शविलें आहे. Conjecture आणि interpretation यांचें वेगळेपण त्यामुळे लक्षांत येईल आणि या दोन संकल्पना एकाच संज्ञेनें दर्शविल्यासारखें नाही, याची खात्री पटेल. याबरोबरच interpretation च्या प्रस्तुत प्रक्रियेंत conjecture चा अंश असतो, हेंहि ध्यानांत येईल.

३/१२१ Conjectural Emendation : अंतःस्फूर्त पाठ/संहिता : संशोधन व साधार चिकित्सा, यांच्या साहाय्यानें लेखकाला अभिप्रेत संहिता अनुमानित करताना संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेंत असा एक टप्पा

येतो कीं, जिथें अभ्यासकाला उपलब्ध असलेल्या पुराव्याच्या साहाय्याने अनुमान करतां येण्याच्या शक्यतेचें अंतिम टोक गांठलें जातें. असें असलें, तरी या अनुमानानें निश्चित होणाऱ्या पाठाबाबत अभ्यासकाला समाधान वाटत नाही. अशा वेळीं सर्वसामान्य संकेत असा कीं, या अंतिम टोकाच्या आधारावर जो पाठ निश्चित करतां येईल, तो स्वीकारावा. पण अभ्यासक पुरेसा प्रतिभासंपन्न असला कीं, तो एवढ्यावर थांबत नाही. आपला विषयाचा व्यासंग आणि सर्वसाधारण विवेकबुद्धि व सहजज्ञान, यांचें उपयोजन करून अभ्यासकालीं कुठेंच उपलब्ध नसलेले अथवा पुराव्यानें सिद्ध करतां येत नाहीत असे पाठ, तो आपल्या कल्पक अनुमानानें बरोबर पाठ म्हणून नक्की करतो. हे पाठ पुढील संशोधनानें बरोबर व आधार असलेले म्हणून नंतर केव्हां केव्हां सिद्धहि होतात. डॉ. वि. स. सुकथनकर यांनीं महाभारत आदिपर्वाची संपादित आवृत्ति सिद्ध करतांना या पद्धतीनें कांहीं पाठ निश्चित केले व ते नंतर उपलब्ध झालेल्या एका नेपाळी प्रतीत आढळले आणि या क्षेत्रांत डॉ. सुकथनकरांच्या यथार्थ प्रतिभासंपन्नतेची साक्ष पटली, असें सांगतात. या प्रकारें संहिता निश्चित करणें हें conjectural emendation होय. ही संहितेची प्रातिभ प्रतिशुद्धि होय आणि अशा तऱ्हेनें निश्चित केलेली संहिताहि प्रातिभ प्रतिशुद्ध संहिता होय, असें म्हणतां येतें, हें उघड आहे.

इथें अनुमानित प्रतिशुद्धि आणि अनुमानित प्रातिभ प्रतिशुद्ध संहिता, असें म्हणणें उचित ठरणार नाही. प्रतिशुद्धीत अनुमान गृहीतच असतें. त्याचा वेगळा उल्लेख करण्याचें कारण नाही. तसेंच, या प्रक्रियेंत बरोबर म्हणून निश्चित केलेला पाठ उपलब्ध सामग्रीतला नसतो, किंवा त्या आधारावर तो पद्धतशीर तर्कावर आधारलेला पाठहि नसतो. तो कल्पित असतो, हें खरें, पण सर्वसाधारण अर्थानें आपण कल्पना या शब्दाचा जो अर्थ घेतों, त्या अर्थानुसार ही कल्पना नसते. यामागील सहजज्ञान, व्यासंग व प्रतिभासंपन्नता, हे घटक लक्षांत घेतले कीं, conjecture साठीं निश्चित केलेली 'अंतःस्फुरण' ही जी संज्ञा आहे, त्यावरून इथें 'अंतःस्फूर्त पाठ' व 'अंतःस्फूर्त संहिता' अशा संज्ञा स्वीकारणें ओघानेंच येतें.

३/१२२ Paradiothosis: प्रतकार-प्रतिशुद्धि :

प्रतकाराचें मुख्य काम म्हणजे आधारप्रतीवरून जशास तशी संहितेची नक्कल करणें. पण केव्हां केव्हां प्रत करणारा दुरुस्ती, सुधारणा करतो. या दुरुस्तीमधून अनेकदां संहिता अपभ्रष्ट होते, हें जितकें खरें आहे, तितकेंच हेंहि खरें आहे कीं, किरकोळ, ढोबळ, नजरचुकीनें झालेल्या, म्हणून सहज लक्षांत येण्यासारख्या चुका प्रत करणाऱ्यानें दुरुस्त केल्या, तर शुद्ध स्वरूपांत संहिता संक्रमित होण्यास साहाय्यहि होतें. याहिपेक्षां पुढें असेंहि घडणें शक्य असतें कीं, प्रत करणाऱ्यानें केलेल्या कांहीं महत्त्वाच्या दुरुस्त्यां मूलरूप संहितेशीं जुळणाऱ्या ठराव्या. स्वतःच्या बुद्धीनें प्रत करणाऱ्यानें केलेली अशी दुरुस्ती म्हणजे paradiothosis. यांत शास्त्रीय, पद्धतशीर अनुमान अशी प्रक्रिया नसते. प्रत करणाऱ्याची ही आत्मप्रेरणा असते.

प्रत करणाऱ्यानें केलेली संहितेची प्रतिशुद्धि, असें या दुरुस्तीचें स्वरूप आहे. तेव्हां, ही 'प्रतकार-प्रतिशुद्धि' आहे. हा शब्दप्रयोग कांहींसा बोजड वाटेल. पण त्याला पर्याय दिसत नाही. संज्ञा न योजतां वर्णनात्मक निर्देश करणें सहज वाटेल; म्हणजे प्रत करणाऱ्यानें केलेली प्रतिशुद्धि, असें म्हणतां येईल. पण संज्ञा निश्चित करण्याचा प्रश्न आला कीं, या दुरुस्तीचें स्वरूप पाहातां 'प्रतकार-प्रतिशुद्धि' या शब्दप्रयोगाकडेच वळावें लागेल असें दिसतें. प्रतकाराची ही प्रतिशुद्धि म्हणजे पारिभाषिक अर्थानें अंतःस्फुरण नव्हे, हें वेगळें स्पष्ट करण्याची गरज नाही.

३/१२३ Constitutio Textus/Constituted Text :

अनुमानित मूलरूप संहिता :

संशोधक आणि चिकित्सक अभ्यासक जी संहिता सिद्ध करतो, ती अनुमानित असते आणि त्याबरोबरच ती शाखा, कुल, मूलरूप, स्वाक्षर किंवा लेखकाला अभिप्रेत, यांपैकी कोणतीही संहिता असू शकते. या संहितानिश्चितीला येण्याची कृति (त्यासाठी आवश्यक प्रक्रिया या कृतीत अंतर्भूत घेऊन) ती constitutio textus आणि या कृतीमधून सिद्ध संहिता म्हणजे constituted text. या दृष्टीने ही संहिता म्हणजे अनुमानित शाखा, कुल, मूलरूप, स्वाक्षर, लेखकाला अभिप्रेत, यांपैकी कोणतीही एक संहिता असू शकते. तत्त्वतः आणि शाब्दिक अर्थानेही हे खरे असले, तरी संकेतां व रूढीने या संज्ञेच्या संकल्पनाथाला कांहीं मर्यादा पडलेल्या आहेत. ही संहिता उपलब्ध प्रतीच्या व साधनांच्या मर्यादेत निर्धारित केलेली असते. ही यांतली प्रमुख मर्यादा होय. त्यामुळे कोणतीही परिवर्तित किंवा प्रतिशुद्ध संहिता या कक्षेत येणार नाही. तसेच, याच संकेतां व रूढीने ही मूलरूप संहितेची अनुमानित संहिता होय, असेही ठरले आहे. तेव्हा, बाकी शक्यता या संज्ञेने निर्देशित करणे वर्ज्य ठरते. या सब गोष्टी लक्षात घेऊन इथे कृतिवाचक म्हणून 'मूलरूप अनुमान' आणि ही संहिता अनुमानित म्हणून 'अनुमानित मूलरूप संहिता' अशा संज्ञा योजणे शक्य आहे.

३/१२४ Lower Criticism : बहिरंगमूल समीक्षा :

संहितेच्या उपलब्ध प्रती आणि इतर सामग्री, यांच्या आधारेने अभ्यास करणे, हा संहितासमीक्षेचा प्राथमिक घटक आहे. या अभ्यासाची साधने आणि पद्धति, यांची पद्धतशीर आणि कालक्रमाने व गुणानुक्रमे मांडणी करणे आवश्यक असते. यासाठी उपलब्ध हस्तलिखितांच्या प्रती करून घेतांना त्या मुळावरहुकूम झाल्या आहेत की नाही, हे तपासणे; चिकित्सासामग्रीची रचना व्यवस्थित करणे; हस्तलिखितांचे प्रतीचे परस्पर संबंध नोंदणे; त्यांचे वर्गीकरण करणे; प्रतींचा कुलवक्ष सिद्ध करणे; सामग्रीचे संतुलन करणे; त्यासंबंधी तपशील देणे; स्वीकार-अस्वीकार, यासंबंधी भाष्य वगळून पाठांतरे, पाठभेद, संहितांशलोप, इत्यादिकांचे तौलनिक संबंध दर्शविणे; लिखितांतील/प्रतीतील शुद्धलेखनादिक वैशिष्ट्ये, समासांतील ओळी-ओळीमधील टिप्पणी, सुधारणा, इत्यादि, माहितीचे संकलन करणे; सामग्रीनिर्देशाचे संकेत नोंदणे, कागदांना क्रमांक देणे, कागदावर सुधारणा नोंदणे; यांविषयी लकबी व वैशिष्ट्ये यांची माहिती देणे; संहितेचे आद्यंत देणे; उपलब्ध हस्तलिखिते कोणत्या अवस्थेत आहेत, कुठे आहेत, एकाच हस्ताक्षरांत त्यांपैकी एकेक आहे की अनेक हस्ताक्षरांमध्ये, यासंबंधी नोंद करणे; प्रतीकरण, संक्रमण, यांच्या पूर्वपीठिका, काल, प्रती करणारे व त्यांचे आश्रयदाते, यासंबंधी माहिती देणे; जी विचारांत घेतलेली नसतील, अशा हस्तलिखितांची व अशा प्रक्षेपांची त्यासंबंधी कारणे देणे; विश्वसनीयता कशी ठरविली, ते स्पष्ट करणे; संहितेशी संबंधित नाही व चिकित्सासामग्रीत मोडत नाही, पण हस्तलिखितांत नोंदलेली जी प्रशस्ति तिच्यांत आढळणारी ऐतिहासिक महत्त्वाची माहिती देणे; पाठसंतुलनाच्या वेगवेगळ्या भागांत वेगवेगळी हस्तलिखिते वापरलेली असतील, तर त्यासंबंधी माहितीचा तक्ता तयार करणे; पूरक चिकित्सासामग्रीची माहिती देणे; अनुपलब्ध/अनुपलभ्य, पण उपलब्ध प्रतीचे संबंध दर्शविण्यास उपयोगी पडणाऱ्या अनुमानित प्रतीची संकेतचिन्हांसह व शक्य तिथे कालनिर्देशासह नोंद करणे; लेखकाची आणि त्याच्या इतर लेखनाची माहिती देणे; इत्यादि गोष्टींचा या मांडणीत समावेश होतो.

याशिवाय, प्रत्यक्ष संहितासमीक्षेचा घटक नव्हे, पण अभ्यासकाला उपयुक्त, साहाय्यक व पूरक ठरणाऱ्या माहितीची परिशिष्टेही संहितेच्या संपादित

आवृत्तीत समाविष्ट करणे उचित असते. यांत पद्यांतील चरणांतील पदांची सूचि, संहिता, संहितामूल चिकित्सा-सामग्री, यांतील शब्दांची सूचि, संहितेत निर्देशित ऐतिहासिक, भौगोलिक, व्यक्तिनिर्देशात्मक माहितीची सूचि, निरनिराळ्या आवृत्तींचा पदकोश, इत्यादि सूचि, कोश, पदकोश, यांचा समावेश होतो.

यावरून लक्षांत येईल तें असें कीं, याला 'संहिता प्रस्थापित करणे' (establishing text), असें म्हणणे पुरेसें नाही. ही एका अंगाने समीक्षाच आहे, हें लक्षांत घेतले पाहिजे.

या सर्व गोष्टी संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत lower criticism म्हणून संबोधिल्या जातात. यासाठी मराठी संज्ञा योजतांना 'नीच स्तर' ह्या पदाचा उपयोग करणे,^{१०} म्हणजे एक तर, तें शाब्दिक भाषांतर करणे होय; आणि यांतून संकल्पना आणि तद्वाचक कृति यांपैकी कशाचाहि प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष अथवा सूचक असाहि बोध या पदांतून होत नाही. तसा संकेत या संज्ञेमागे रूढीनें किंवा प्रचलित शब्द म्हणून उभा नाही. हे लक्षांत घेऊन या ठिकाणी 'बहिरंगमूल समीक्षा' अशी संज्ञा सुचविली, तर ती उचित ठरण्यास हरकत नाही. संहितेच्या आशयाचा हा भाग नाही; त्याबाहेरील आहे. तेव्हां तद्वाचक शब्दाचा उपयोग करून संज्ञा निश्चित करणे अयोग्य ठरू नये.

३/१२५ Higher Criticism : संहितामूल अंतरंगसमीक्षा : संहितेच्या अंतर्गत असे कांहीं अन्य ठिकाणचे संदर्भ असतात. हे संदर्भ, व्यक्ति, ग्रंथ, इतर साहित्य, विचार, इत्यादीसंबंधीचे असतात आणि त्या त्या ठिकाणी संहितेमधील प्रतिपाद्य व प्रतिपादन (— यांत माहिती, निवेदन, आशय, अभिव्यक्ति, इत्यादिकांचा समावेश आहे) यांना हे संदर्भ आधारभूत असतात. उदाहरणार्थ : ज्ञानेश्वरीतील गणेशवंदन व शब्दब्रह्माचे माहात्म्य विशद करतांना अष्टदशपुराणे, षडदशने, वार्त्तिकांचा बौद्धमतसंकेत, सत्तकंवाद, द्वैताद्वैत, दशोपनिषदे, व्यासादिकांची मति, असे संदर्भ आले आहेत; किंवा अखेरीला 'आदिगुरुशंकरापासोनि शिष्टपरंपरा,' तेथ इंदुवंशविलासु । जो सकळ-कळां निवासु । न्यायाते पोलीत क्षितीशु । श्रीरामचंद्र, 'तं माहेषान्वययसंभूते । श्रीनिवत्तिनाथसुते,' असे संदर्भ येतात; अशा संदर्भांची स्पष्टीकरणे देणे, प्रतिपाद्य आणि प्रतिपादन, यांवर असलेला या संदर्भांचा परिणाम उलगडून दाखवणे, हें संहितासमीक्षेचें एक विशेष अंग आहे. हें अंग साहित्यसमीक्षेच्या सीमेला येऊन भिडणारें आहे. पण ही विवक्षित अर्थानें व यथार्थानें साहित्यसमीक्षा नसते. साहित्यसमीक्षेसाठी ही स्पष्टीकरणे साधनांसारखी, आधारांसारखी असतील; तीं उपयुक्त सामग्री म्हणून वापरता येतील. पुन्हां, ही विशिष्ट संदर्भांतलीच तेवढी स्पष्टीकरणे असतात. म्हणून ही 'ग्रंथचिकित्सा, ग्रंथनिर्मितीची चिकित्सा किंवा सर्जनचिकित्सा होय,' असें म्हणतां येणार नाही, या संहितान्तर्गत संदर्भांच्या समीक्षेत संहितेच्या पाठांतरांविषयीचें भाष्यहि समाविष्ट करतां येतें. संहितासमीक्षेच्या शास्त्रीय परिभाषेत हिला higher criticism म्हणून संबोधिले जातें. तेव्हां, हें संदर्भ-पाठांतर-भाष्य असतें, हें स्पष्ट होईल. भाष्य हीसुद्धा एकापरिने समीक्षाच होय. या अर्थी ही संदर्भ-पाठांतर-समीक्षा असते, असें म्हणतां येईल.

या संदर्भांत ग्रंथ, निर्मित, सर्जन, या पदांनी अन्वित अशी संज्ञा योग्य ठरणार नाही, यासंबंधी निर्देश आधीं केला आहे. हीं स्पष्टीकरणे म्हणजे चिकित्सा, हें जितकें खरें आहे, तितकीच आणखी एक गोष्ट खरी आहे.

ती अशी की, चिकित्सेने पुढे प्रस्तुत संदर्भाचा संहितेतील त्या त्या ठिकाणाच्या प्रतिपाद्यावर व प्रतिपादनावर काय परिणाम झाला आहे, हे हि उलगडून दाखवावयाचे असते, आणि पाठांतरावरील भाष्यहि यांत येते. तेव्हा, 'चिकित्सा' या पदाने येथील प्रक्रिया पूर्णत्वाने किंवा टोकापर्यंत दर्शविली जात नाही. या स्पष्टीकरणासाठी संशोधन आवश्यक असले, तरी तो प्रारंभिक भाग आहे. या बाबतीत केलेल्या संशोधनाचे विशिष्ट दृष्टीने उपयोजन करावयाचे असते. तेव्हा, प्रस्तुत अपेक्षित संज्ञेत 'चिकित्सा' किंवा 'संशोधन' हीं पदे अपुरी ठरतात. 'प्रमाण' या पदाने अन्वित संज्ञाहि इथे उचित ठरणार नाही. कारण इथे विवरण, स्पष्टीकरण येणार, ते आधार, पुरावा, मानदंड, यांच्यापुरते मर्यादित नाही. किंबहुना या स्वरूपाचे नाही. ही आधारचिकित्सा, पुराव्यांची चिकित्सा नव्हे.

यावरून ही प्रक्रिया, संहितेची निर्मित किंवा तिचा विकास प्रस्थापित करणे (establishing the genesis of the text), या विधानांत समावणारी नाही, हे लक्षांत येईल.

या एकूण परिस्थितीत 'उच्चस्तर' या पदाने युक्त अशी संज्ञा इथे योजणे, हे निव्वळ शाब्दिक भाषांतर होय. म्हणून या प्रक्रियेचे स्वरूप आणि एकूण परिणति लक्षांत घेऊन 'संहितामूल अंतरंगसमीक्षा' अशी संज्ञा योजली, तर ते अप्रस्तुत ठरणार नाही. केवळ 'अंतरंगसमीक्षा' असा शब्दप्रयोग केला, तर त्यांत साहित्यसमीक्षेचा अंतर्भाव होण्याची शक्यता आहे. ते समीक्षेचे अंग म्हणा किंवा प्रकार म्हणा, प्रस्तुत संकल्पनेतून वगळण्याच्या दृष्टीने 'संहितामूल' हे पद त्या आधी योजणे उपयुक्त ठरेल. या दृष्टीने 'संहितामूल अंतरंगसमीक्षा' अशी संज्ञा इथे सुचविली आहे.

३/१२६ Critique : मल्लीनाथी :

एका विशिष्ट संहितेच्या पाठांतरातून उपलब्ध होणारे जे सदोष पाठ म्हणून गणले जातील, ते तसे कां, याची स्पष्टीकरणे संहितासमीक्षेत दाखवावी असतात. या विशिष्ट संहितेच्या पूर्वावृत्तीमध्ये कोणत्या उणीवा राहिल्या आहेत, त्या कां, यासंबंधीचे विवरणहि करावे लागते. या प्रकारची स्पष्टीकरणे, विवरणे, हीं दोषदर्शनात्मकच असतात. पूर्वीचे शोध, तीं मूल्यमापने, इत्यादि, स्वीकाराई कां ठरत नाहीत, यासंबंधी विवेचनहि या दोषदर्शनांत समाविष्ट असते. संहितासमीक्षाशास्त्राच्या पाश्चिमात्य परिभाषेत या दोषदर्शनात्मक लेखनाला critique म्हणून संबोधिले जाते. शब्दशः पाहिले, तर गुणदोषांचे स्वरूप स्पष्ट करणारे विवेचन म्हणजे critique. पण संहितासमीक्षाशास्त्रांत हा अर्थ मर्यादित करून घेतलेला आहे. कौशल्याने केलेले दोषदर्शन असा याचा अर्थ बनला आहे.

सरळ वाच्यार्थाने इथे मराठीत 'दोषदर्शन' अशी संज्ञा योजावीशी वाटली, तर अस्वाभाविक नाही. यांत अनुस्यूत असलेले विवेचन लक्षांत घेऊन 'दोषपरामर्श' असेहि म्हणता येईल. हे सरळ अर्थ देणारे शब्द वगळून एका दीर्घकालीन परंपरेच्या आधारे ही 'टीका' होय, असेहि म्हणता येईल. पण 'टीकेचे' वेगवेगळे अर्थ टाळावयाचे असतील व समर्पक एकार्थी संज्ञेची योजना करावयाची असेल, तर 'मल्लीनाथी' अशीहि संज्ञा योजता येईल. दोषदर्शनावरोबर दोषासंबंधीचे भाष्यहि या संज्ञेच्या पारंपरिक रूढ अर्थात समाविष्ट होईल. संहिताविषयक अंगाचा विचार करतांना पाठ, इत्यादीसंबंधी दोष हेरण्याचे, दाखविण्याचे व त्यासंबंधी विवरण करण्याचे कौशल्य प्रकट करून केलेली 'टीका', अशा व्यापक

दोषदर्शनात्मक भाष्याचा निर्देश करणारी संज्ञा म्हणून ' मल्लीनाथी ' या पदावरील हक्क अधिक यथार्थ मानण्यासारखा आहे.

३/१२७ Textual Critic : संहितासमीक्षक :

संहितासमीक्षेचे विशिष्ट शास्त्र आहे. या शास्त्रानुसार या समीक्षाव्यवहारांत पाळावयाची अशी क्रमबद्ध प्रक्रिया आहे, विशिष्ट क्रमाने करावयाच्या कृति आहेत. या समीक्षेची स्वतःची अशी एक चिकित्सापद्धति आहे, आरेखना आणि व्यवस्था आहे. या सगळ्यांत नैपुण्य प्राप्त करून घेऊन कौशल्याने व संशोधनपूर्वक संहितेचे मूलरूप अनुमानित करणारा जो अभ्यासक, तो textual critic. ही संकल्पना आणि text म्हणजे 'संहिता' व critic म्हणजे 'समीक्षक', ही पारिभाषिक पदे, यांचा एकत्र विचार केला की, 'संहितासमीक्षक' ही संज्ञा सिद्ध होते. मराठीत ही संज्ञा textual critic ची समानार्थी संज्ञा म्हणून योजने ओघानेच येते. या संबंधी प्रस्तुत परिभाषायोजनेच्या विचाराच्या या टप्प्याला अधिक स्पष्टीकरण अथवा समर्थन देण्याची गरज नाही, इतकी ही संज्ञा प्रस्तुत पूर्वमालिकेशी सुसंवादी आहे.

ही संज्ञा इथे स्वीकारण्यांत आणखी एक संकल्पनात्मक, भाषिक व तार्किक संगति आहे. Literary criticism म्हणजे साहित्यसमीक्षा, literary critic म्हणजे साहित्यसमीक्षक, याच क्रमाने व संगतीने textual criticism म्हणजे 'संहितासमीक्षा' (याविषयी विवेचन पूर्वी केले आहे) आणि textual critic म्हणजे संहितासमीक्षक.

'पाठसंशोधक'^{१०१} ही संज्ञा प्रस्तुत संदर्भात अगदीच प्राथमिक व अव्याप्त ठरेल. संहितासमीक्षक हा संशोधक असतोच, असलाच पाहिजे. त्याशिवाय त्याला संहितासमीक्षेतील वेगवेगळ्या सर्वच अंगांतले काम समर्पक व नेटके करता येणार नाही. हे गृहीतच आहे. तसेच, हा अभ्यास 'पाठमूलक' असला, तरी त्या अनुषंगाने इतर अनेक अंगे त्यांत समाविष्ट होतात. हे येथवरच्या विवरणामधून स्पष्ट झालेलेच आहे. त्यामुळे संशोधक अथवा 'पाठसंशोधक' अशा संज्ञा येथे उपयोगी पडणार नाहीत.

३/१२८ Amend/Amended Reading/Amended Text :

दुरुस्ती/दुरुस्त पाठ/दुरुस्त संहिता :

संशोधक किंवा अभ्यासक संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेने, एखाद्या नियुक्त साहित्याची संहिता सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा आपणांस या संहितेच्या कोणत्या प्रतींची संहिता निश्चित करावयाची आहे, यासंबंधी त्याची निवड अथवा कल्पना स्पष्ट असली पाहिजे. नाहीतर त्याने प्रमाण म्हणून स्वीकारलेले पाठ आणि पर्यायाने संहिता ही संक्रमणाच्या कोणत्या टप्प्यांतली आहेत, यासंबंधी संभ्रम होणे व संदिग्धतेमुळे गोंधळ उडणे, शक्य असते. उदाहरणार्थ : मूळ प्रत असा संदिग्ध शब्दप्रयोग करून एखादी संहिता निश्चित केलेली असली, तर ती शाखा, कुल, मूलरूप, स्वाक्षर, इत्यादीपैकी कोणती संहिता आहे, की ती 'निष्पन्न पुरातन' संहिता आहे, यासंबंधी निर्णय करणे, अशक्य होईल; आणि स्वीकृत पाठांचे निश्चित स्वरूप काय, ते कळणार नाही. आता, यापैकी कोणत्याहि प्रतीची संहिता निश्चित करीत असतांना उपलब्ध पाठांत किंवा प्रचलित पाठांत बदल करणे आवश्यक भासते, तेव्हा ते बदल अभ्यासकाला करावे लागतात. प्रचलित पाठ सोडून अप्रचलित पाठ स्वीकारणे, सोपा पाठ वगळून कठीण पाठ घेणे, आधुनिक वाटणारा पाठ वर्ज्य ठरवून पुरातन पाठ निवडणे, अशा क्रिया याबाबत घडणे, स्वाभाविक आहे. या तद्दने अभ्यासकाने स्वीकारलेला पाठ व त्यानुसार संहिता ही amended reading - आणि/अथवा amended text असतात. तसेच,

त्यासाठी पाठांत बदल करणे म्हणजे तो पाठ amend करणे. इथे हा बदल म्हणजे चुकीची दुस्तुती किंवा उपलब्ध पाठांतील सुधारणा असते. हें पाठ दुस्तुत करणे¹⁰⁰ किंवा पाठदुस्तुती¹⁰¹ असें असतें यांत शंका नाही. संदर्भानुसार सापेक्षतेनें ही पाठशुद्धि,¹⁰² प्रतिशुद्धि,¹⁰³ पाठशोधन,¹⁰⁴ यांपैकी कांहींहि होऊं शकतें. पण संदर्भ व सापेक्षता वगळून निलेंप संज्ञेचा विचार करतां ही 'दुस्तुती' असते व त्यानुसार पाठदुस्तुती, संहितादुस्तुती होय, इथें 'दुस्तुती', 'दुस्तुत करणे', हे शब्दप्रयोग या संदर्भांत पुरेसे प्रचलितहि बनले आहेत. तेव्हां, तेच प्रस्तुत संदर्भांत स्वीकारणें व योजणें ओघानें येतें.

या बाबतींत आणखी कांहीं पर्यायी शब्दप्रयोगांचा विचार केला पाहिजे. ते शब्दप्रयोग म्हणजे शुद्ध पाठ, शुद्ध संहिता, पाठशुद्धि, संहिताशुद्धि, या शब्दांत येणारे 'शुद्ध' व 'शुद्धी' हे होत. मूलार्थानें पाहिले, तर शोधणें व निर्मूल करणें, या क्रिया यांत समाविष्ट होतात; आणि व्हाडार्थानें पाहिले, तर भ्रष्टता नष्ट करणें, पवित्र करणें, या क्रियांचा समावेश यांत होतो. हें लक्षांत घेतलें, तर दुस्तुत करणें ही क्रिया, फक्त भ्रष्टता नष्ट करणें या क्रियेंत, पर्यायानें किंवा वळणानें (सरळ नव्हे), अंतर्भूत होऊं शकते. अशा पर्यायानें किंवा वळणानें संबंधित क्रिया सुचविणाऱ्या शब्दप्रयोगांपैकीं सरळ 'पाठदुस्तुती' व 'संहितादुस्तुती' अशा संज्ञा स्वीकारणें इष्ट वाटतें. एकच आक्षेप इथें घेतां येईल, तो म्हणजे इथें या संज्ञेच्या घडणींत संकरप्रयोग होतो. पण अपेक्षित अर्थ व्यक्त होणें, हा संदर्भ घेतला, तर त्यामानानें संकरप्रयोग हा गौणदोष ठरेल; आणि संकरप्रयोग भाषेत आपोआप घडतात, तेव्हां ते मान्य व प्रमाण घरावे लागतात. बाजारहाट, नशिबवान, हे असे संकरप्रयोगच आहेत. घटनादुस्तुती हा शब्दप्रयोग तर प्रस्तुत संदर्भांत ठळकपणें लक्षांत येण्यासारखा आहे. 'दुस्तुती' आणि 'पाठदुस्तुती' हे प्रयोग सर्रास वापरले जातात. या व्यवहाराचा विस्तार करून 'संहितादुस्तुती' असा प्रयोग करणें अनुचित ठरणार नाही. तेव्हां, 'पाठदुस्तुती' बरोबर 'संहितादुस्तुती' ही संज्ञा वापरण्यास हरकत नाही. To amend म्हणजे दुस्तुत करणे, amended म्हणजे दुस्तुत, amended reading म्हणजे दुस्तुत पाठ, amended text म्हणजे दुस्तुत संहिता, amendment of the reading म्हणजे पाठदुस्तुती व amendment of the text म्हणजे संहितादुस्तुती, अशी पारिभाषिक प्रतिशब्दांची एक सरळ, सहज व सुसंगत मालिका, या प्रक्रियेनें निर्माण होते. याबरोबर शुद्ध करणें किंवा शोधन, शुद्ध किंवा शोधित, शुद्ध पाठ किंवा शोधित पाठ, शुद्ध संहिता किंवा शोधित संहिता, पाठशुद्धि व संहिताशुद्धि, असे क्रमानें व पर्यायी-पारिभाषिक शब्द वापरण्यासहि हरकत नाही.

To amend ही संज्ञा संहितासमीक्षेतील नसून कायद्याच्या परिभाषेतील आहे, असें कुणी कुणी मानतात. To emend ही या स्वरूपाची संहितासमीक्षेतील संज्ञा आहे, असेंहि हा दृष्टिकोन बाळगणाऱ्यांचें मत दिसतें. पण प्रस्तुत प्रयत्नांत to amend आणि to emend या दोन्ही संज्ञा स्वीकारून त्यांमधील फरक स्पष्ट करण्याचा यत्न केला आहे. या दोन संज्ञांचीं विवरणें एकत्र वाचलीं कीं, यांचें प्रत्यंतर येईल. असा फरक उचित आहे कीं नाही, हें विशेषज्ञांनीं अधिक चर्चेनें ठरविण्याचा विषय आहे. तूर्त हा फरक ग्राह्य मानून to amend या संज्ञेचा आणि त्या अनुषंगानें येणाऱ्या इतर संज्ञांचा समावेश प्रस्तुत विवरणांत केला आहे.

३/१२९ Diaskeuensis/Revision : सुधारणा :

एका विवक्षित संहितेची किंवा वाङ्मयीन कृतीची आवृत्ति संहितासमीक्षेच्या शास्त्रीय प्रक्रियेनें एखाद्या अभ्यासकानें सिद्ध केली, म्हणजे त्या संहितेपुरता किंवा कृतीबाबत तो अंतिम शब्द ठरतो, असें नाही. त्या संहितेच्या/

कृतीच्या अभ्यासाचा - तत्क्षेत्रीय अभ्यासाचा तो आरंभ बिबूहि ठरणे शक्य असते. निरनिराळे अभ्यासक एकाच वेळीं एकाच संहितेचा अभ्यास करीत असणें शक्य असतें. त्यांचे दृष्टिकोन भिन्न भिन्न असण्याची जितकी शक्यता असते, तितकीच त्यांची चिकित्सासामग्रीचीं कांहीं अंगें निराळीं - निदान एखादें अंग निराळें असण्याचीहि शक्यता असते. अशा अभ्यासपूर्ण आवृत्ति प्रकाशित होतात, तेव्हां त्यांच्या परस्पर तुलनेनें, आधीच्या एखाद्या आवृत्तीत किंवा या नव्या आवृत्तीपैकीं प्रत्येकांत, सुधारणा करणे आवश्यक असतें, असेंहि आढळून येणें शक्य असतें. तसेच, एकाच संहितेचा वेगवेगळ्या काळांत अभ्यास होऊं शकतो, आणि नंतरच्या अभ्यासकाला कांहीं नवीं साधनें, आधार, सामग्री मिळणें शक्य असतें. या नव्या दस्तऐवजाच्या साहाय्यानें त्या संहितेच्या आधीच्या आवृत्तींमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक ठरूं शकतें. कालांतरानें प्रस्तुत विषयाकडे पाहण्याचीं नवीं सूत्रें, नवे दृष्टिकोन, नव्या पद्धति सिद्धहि होत असतात. त्यांच्या संदर्भात आधीच्या आवृत्तींत सुधारणा करणेंहि शक्य असतें.

उदाहरणार्थ : डॉ. भांडारकर संस्थाप्रणित महाभारताच्या आवृत्तीनंतर महाभारतांतील कथा व आख्यानें यांवर आधारित मराठी आख्यानकवितांच्या नव्या सुधारलेल्या आवृत्ति सिद्ध करणे शक्य आहे ; महानुभवांच्या वाङ्मयावर जो नवा प्रकाश पडतो आहे, त्या आधारें नेने - भवाळकरांच्या ' लीळाचरित्रा 'च्या सुधारलेल्या आवृत्ति तयार करणे शक्य आहे. डॉ. कोलत्यांनीं ' लीळाचरित्र ' संशोधिलें आहेच.

संहितासुधारणेचा आणखी एक प्रकार लक्षांत घेण्यासारखा आहे. मौखिक परंपरेनें चालत आलेल्या संहितेचें लिप्यंकन आणि प्रतीकरण निरनिराळ्या परंपरांनुसार किंवा त्यांच्या ज्ञानदानाच्या व सांस्कृतिक केंद्रांधारें होत असतें. निवेदकांच्या कथनांद्वारा, संशोधनाद्वारा, तिची प्रत होत असते. अशा वेळीं मूळ प्रत होत असतानाहि, मौखिक संहितेचें लिप्यंकन करणारा स्वतःच्या परंपरेच्या ज्ञानाच्या आधारें सुधारणा करीत असतो. त्यापुढें प्रती करणारा निरनिराळ्या प्रतीच्या तुलनेनेंहि संहितेंत सुधारणा करतो. या सुधारणा केवळ प्रक्षेप या सदरांत जमा करता येतीलच, असें नाहीं.

या सुधारणांनुसार संहिता म्हणजे diaskeuensis किंवा revision होय. संहितेचें हें संपादन व संस्करण असतें.

कोणत्याहि प्रकारची नवी भर घालून संहितेची आवृत्ति प्रसिद्ध होते, तेव्हां तिचा निर्देश सुधारलेली आवृत्ति असा करण्याची प्रथा मराठीत रूढ आहे. सर्वसामान्य प्रचलित पद्धति म्हणून या प्रथेचा उल्लेख करता येईल. Diaskeuensis अथवा revision ची ' संकल्पना ' व प्रत्यक्ष कृति आणि या सुधारलेल्या आवृत्ति, सर्व अंगांनीं समानार्थी असतील, असें नाहीं. पण संकल्पना व प्रक्रिया यांसंबंधी सूत्र सारखेंच आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तेव्हां, प्रस्तुत संदर्भातल्या मराठी संज्ञा ' सुधारित आवृत्ति ' व ' सुधारणा ' अशा योजनें स्वाभाविक ठरेल.

एकूण प्रक्रिया व क्रिया लक्षांत घेतां एक पर्याय सुचतो. तो म्हणजे ' परिष्कृत आवृत्ति ' आणि ' परिष्करण ' हे संज्ञावाचक पारिभाषिक शब्दप्रयोग योजणे. पण ' परिष्करण ' हें सामान्यतः गौणबाबीसंबंधीं आणि/किंवा गौण स्वरूपाच्या दुरुस्तीशीं संबधित आहे, असें मानण्याची प्रथा आहे; आणि इथें सुधारणेत प्रधान, गौण सर्वच प्रकार व स्वरूपें समाविष्ट होतात. म्हणून एकंदरीत ' सुधारित आवृत्ति ' व ' सुधारणा ' या संज्ञाच निश्चित करणे योग्य ठरेल.

३/१३० Eliminatio/Elimination : उत्सारण :

संहितेच्या अनेक प्रती उपलब्ध असतात, तेव्हां पाठांतरें, पाठभेद, इत्यादि असणें स्वाभाविक असतें. अशा वेळीं मूळ पाठ, खरा पाठ, बरा पाठ, विश्वसनीय पाठांतर, निश्चित करण्याच्या दृष्टीनें किंवा इतर कसाहि विचार करावयाचा असला, तरी त्या त्या वेळीं संदर्भानुसार किंवा हातीं असलेल्या विचाराधीन मुद्याचा सम्यक् विचार करण्याच्या दृष्टीनें कांहीं पाठांतरें, पाठ, पाठभेद, पुरावे किंवा साधनसामग्री ही अप्रस्तुत म्हणून बाजूला ठेवावी लागते. या अनुषंगानें बाजूला ठेवलेल्या या गोष्टी किंवा त्यांपैकी एखादी गोष्ट एकूण संहितेच्या विचाराच्या दृष्टीनें कोणत्याहि बाबतीत निरर्थक अथवा टाकावू असेलच, असें खात्रीनें सांगतां येणार नाही. त्यासाठीं अन्य तपासणी व चिकित्सा आवश्यक राहिल. पण विचाराधीन मुद्यासंबंधीं निष्कर्ष काढतांना किंवा निर्णय घेतांना या गोष्टी बाजूला ठेवणें, विचारबाह्य ठेवणें, आवश्यक असतें. हा निर्णयहि संदर्भ, प्रस्तुतता, सम्यक् निवड, संबंधित चिकित्सा, इत्यादींचें उपयोजन करूनच घ्यावयाचा असतो. अशा निर्णयानुसार एखादी गोष्ट बाजूला ठेवणें किंवा अशी बाजूला ठेवलेली गोष्ट eliminatio किंवा elimination या संज्ञांनीं निर्देशिली जाते. प्रस्तुत विचाराधीन मुद्याच्या दृष्टीनें चिकित्साप्रक्रियेंतून वगळलेली अशी ही गोष्ट असते. हें लक्षांत घेतां, यासाठीं मराठी संज्ञा म्हणून, बाजूला सारणें या अर्थी, 'उत्सारण' अशी योजतां येईल. बाजूला सारलेला हा पाठ, पाठभेद किंवा पाठांतर अथवा सामग्री, ही प्रस्तुत विचाराधीन मुद्यापुरती अस्वीकरणीय ठरविलेली असते, त्याज्य मानलेली असते, हें खरें. पण ही कृति उत्सारणाची असते. याप्रमाणें बाजूला सारलेले पाठ, पाठभेद, साधनसामग्री, पुरावे, हे 'उत्सारित' होत.

३/१३१ Eliminatio Codicum Descriptorum :

उत्सारितप्रत/० हस्तलिखित :

प्रस्तुत-अप्रस्तुताचा विचार करून संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेंत पाठ, पाठभेद, पाठांतरें, साधनसामग्री, पुरावे, हे जसे बाजूला सारणें भाग असतें, त्याप्रमाणेंच हस्तलिखितांच्या प्रतीहि बाजूला सारणें भाग असतें. उपलब्ध प्रतीपैकी कांहीं प्रती अशा आढळून येतात कीं, त्यांना संहिता निश्चित करण्याच्या प्रक्रियेंत स्वतंत्र महत्त्व किंवा मूल्य नसतें. उदाहरणार्थ : एकाच आधारप्रतीवरून नकलून घेतलेल्या दोन प्रती आहेत आणि ही आधारप्रतहि, उपलब्ध आहे; अशा परिस्थितीत नकललेल्या दोन प्रतींना स्वतंत्र मूल्य नाही. म्हणून संहिता किंवा पाठ निश्चित करतांना या दोन प्रती बाजूला साराव्या लागतात. या क्रियेला eliminatio codicum descriptorum म्हणण्याची प्रथा आहे. एखाद्या महत्त्वाच्या किंवा लक्षणीय प्रतीचें स्वरूप कसें असेल, याची माहिती किंवा त्यासंबंधीं ज्ञान या प्रतीद्वारा होतें. अशी प्रत एक असेल, अथवा अशा अनेक प्रती असतील. एका संबंधित गटांतील या प्रती असतील किंवा अनेक गटांतील असतील. त्या संमिश्र स्वरूपाच्याहि असतील. यांपैकीं कोणतीहि एक किंवा कोणत्याहि अनेक प्रती या संदर्भात बाजूला सारण्याच्या या क्रियेला सर्वसामान्यपणें 'प्रत-उत्सारण' किंवा 'हस्तलिखित-उत्सारण' असें संबोधतां येईल. याप्रमाणें बाजूला सारलेली प्रत किंवा तसें हस्तलिखित म्हणजे 'उत्सारित प्रत' किंवा 'उत्सारित हस्तलिखित' होय. उत्सारित प्रत किंवा हस्तलिखित हें प्रमाण नसतें किंवा अधिकृत नसतें, असेंच कांहीं म्हणतां येणार नाही. लेखकानें केलेली, त्याच्या देखरेखीखालीं सिद्ध झालेली किंवा त्याच्या सांगण्यावरून केलेली व त्यानें दुरुस्त करून दिलेली ती प्रत नसते; अथवा ती कुलप्रत किंवा शाखाप्रत नसते; या अर्थनिंच ती अप्रमाण किंवा अनधिकृत म्हणतां येईल. तिच्यांत आढळणाऱ्या पाठांबद्दल प्रामाण्य, अप्रामाण्य, अधिकृतता, अनधिकृतता, असा कांहीं निर्णय घेण्यासाठीं वेगळी चिकित्सा करावी लागेल. ती प्रत उत्सारित

करण्याजोगी आहे, एवढ्या निष्कर्षावरून प्रामाण्य-अप्रामाण्य किंवा अधिकृत-अनधिकृत, यांसंबंधी निर्णय देता येणार नाही. त्यामुळे प्रस्तुत संज्ञेसाठी अप्रमाणित^{१०९} किंवा अनधिकृत,^{११०} या शब्दांनी युक्त : पारिभाषिक शब्द निश्चित करणे, उचित अथवा निःसंदिग्ध अर्थ व्यक्त करणारे ठरणार नाही. 'वर्जन' ^{१११} संज्ञा दुसरीकडे वेगळ्या संकल्पनेसाठी सुचविली आहे. त्यामुळे ती इथे योजणे योग्य ठरणार नाही. शिवाय, 'वर्जन' या संज्ञेने येथील संकल्पनेची अत्युक्ति होईल. तेव्हा, 'उत्सारित प्रत' किंवा 'उत्सारित हस्तलिखित' अशा पारिभाषिक संज्ञा येथे निश्चित कराव्या लागतील.

३/१३२ Elimination Lectionum Singularium : पाठ-उत्सारण : संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेत सारासार विचाराने आणि शास्त्रीय चिकित्सेने उपलब्ध प्रतीतले कांही पाठ अप्राह्य ठरविले जातात, हे उघड आहे. पण कांही वेळां अशी परिस्थिति उद्भवते की, शास्त्रीय चिकित्सेला आवश्यक आणि/किंवा उपयुक्त असा विश्वसनीय पुरावा मिळत नाही. अशा वेळीहि कांही प्रतीतले/हस्तलिखितांमधले पाठ अप्राह्य म्हणून बाजूला सारले जातात. विश्वसनीय पुरावा नाही, किंवा जो पुरावा उपलब्ध आहे, तो विश्वासपात्र नाही किंवा विश्वास ठेवण्यालायक नाही, असे आढळून येते, म्हणून पाठ बाजूला सारले जातात. Elimination lectionum singularium असे यास म्हणतात. म्हणजे उपलब्ध पुरावा विश्वासपात्र नाही, किंवा विश्वासपात्र पुरावा उपलब्ध नाही, म्हणून उत्सारित असे हे पाठ होत. याचाच अर्थ असा की, हे पाठ अप्राह्य, त्याज्य, वर्ज्य ठरविलेले नसून पुरावा विश्वसनीय नसल्यामुळे बाजूला ठेवलेले असतात. पाठ बाजूला सारणे, ही येथली मुख्य क्रिया होय. तेव्हा, हे पाठउत्सारण आहे, हे स्पष्टच होते. विश्वासपात्र पुराव्याचा अभाव, हे उत्सारणाचे कारण गृहीत आहे. मराठीतहि ते गृहीत धरून 'पाठ-उत्सारण' अशी संज्ञा योजणे, अप्रस्तुत ठरणार नाही. संहितासमीक्षेत कोणताहि निर्णय किंवा निष्कर्ष मुख्यतः व मूलतः योग्य पुरावा असणे, अथवा नसणे, यावर अवलंबून असतो. म्हणून पुरावा असणे, नसणे, किंवा तो विश्वासपात्र नसणे, याचा स्पष्ट उल्लेख व्याख्येत किंवा वर्णनांत आवश्यक असला, तरी संज्ञावाचक शब्दांत संकेताने तो गृहीत घरता येतो.

पाठ-उत्सारण हे केवळ, म्हणजे पाठभेद नसलेल्या पाठांचे असू शकते. किंवा विशिष्ट गटांतल्या किंवा परंपरेंतल्या विविधित पाठांचेहि असू शकते.

३/१३३ Katharsis : विरेचन :

संहितासमीक्षेत कांही पाठ निखालसपणे अप्राह्य म्हणून ठरविले जातात आणि संहितेमधून ते काढून टाकण्यांत येतात. हे पाठ मूळ नव्हेत, प्रतिशुद्ध मानतां येण्यासारखे नव्हेत, यथार्थ नव्हेत किंवा प्रक्षेप होत, म्हणून ते काढून टाकले जातात. या दृष्टीने अप्राह्य ठरवून जसे पाठ काढून टाकले जातात, तसे संहितेचे कांही भाग, अंश, हेसुद्धा असेच काढून टाकले जातात. पाठ, पाठभेद, किंवा संहितेचा भाग अथवा अंश अप्राह्य म्हणून काढून टाकणे हे katharsis म्हणून निर्देशिले जाते. सरळच सांगायचे म्हटले, तर ही अस्वीकृति किंवा पाठ त्याज्य मानणे होय, असे याबाबत म्हणता येईल. पण katharsis ही संज्ञा काव्यशास्त्रांत नाट्यसंदर्भातहि येते. मराठी परंपरेंत त्या ठिकाणी 'विरेचन' किंवा 'शुद्धीकरण' असा त्यासंबंधी निर्देश करण्यांत येतो. जे अशुद्ध, मलीन-भ्रष्ट, अपभ्रष्ट, प्रक्षेपित, अयथार्थ आहे, त्याचा त्याग करणे, ते काढून टाकणे, या अर्थी 'विरेचन' या पदाची योजना पारिभाषिक शब्द म्हणून होऊ शकते. संहितासमीक्षेतली ही क्रिया म्हणजे नको ते सहेतुक काढून टाकणे, या स्वरूपाचीच असल्यामुळे 'विरेचन' ही संज्ञा इथेहि थोड्या फरकाने, पण अखेर 'बाहेर टाकले किंवा

काढले जाणें' या क्रियेशीं सुसंगत ठरेल. साहित्यशास्त्रांतील या संज्ञेमागील संकल्पना, प्रक्रिया व परिणाम, हे याहून वेगळे आहेत, हें अर्थातच ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

दोन शास्त्रांत एकच संज्ञा वापरली जाते, तेव्हां ती दोन्ही ठिकाणीं समानार्थी असली पाहिजे, हें खरें. पण तिच्यांत याबाबत थोडा फरक गृहीत धरल्यामुळें ती संज्ञा विपरीत किंवा चुकीची ठरेलच, असें मानण्याचें कारण नाही. प्रस्तुत दोन्ही ठिकाणीं 'बाहेर टाकलें जाणें' किंवा 'काढून टाकणें', ही समान क्रिया आहे. म्हणून त्या मर्यादित समान संज्ञा ठेवण्यास हरकत नाही.

३/१३४ Amplification : विवरणविस्तार :

प्रतीकरणाद्वारा संहितांचें संक्रमण होते. या प्रक्रियेंत वेगवेगळ्या कारणांनीं संहितेंत बदल घडत जातात. हे बदल केवळ पाठ बदलणें, एवढ्याच मर्यादित स्वरूपाचे असत नाहीत. प्रत करणारे आपापल्या उद्देशानुसार आणि आपल्या शंकांच्या निवारणासाठीं अथवा आपल्या उपयोगाच्या दृष्टीनें किंवा मुलभीकरणाच्या दृष्टीनें सोयीचे म्हणून कांहीं बदल करीत असतात. या बदलांद्वारा संहितेंत अधिक मजकूरहि समाविष्ट होतो. असा अधिक मजकूर, प्रक्षेप, यासंबंधीं संहिताचिकित्सकाला, संशोधकाला, अभ्यासकाला विवरण हें करावें लागतें. या विवरणासाठीं तपशीलवार व खुलासेवार स्पष्टीकरणे द्यावीं लागतात. हे खुलासे व तपशील देणें हें amplification या संज्ञेनें संबोधिलें जातें.

अधिक पाठ किंवा अधिक मजकूर हा प्रक्षेपच होय. त्यासंबंधीं विवरण तें प्रक्षेपविवरण. या प्रक्षेपविवरणासंबंधीं तपशील देऊन तें विवरण विस्तृत करणें, ही प्रक्रिया या ठिकाणीं असते. हें लक्षांत घेतां इथें मराठी संज्ञा म्हणून 'प्रक्षेपविवरण-विस्तार' असा शब्द योजता येतो. हा विवरणविस्तार मुख्यतः प्रक्षेपासंबंधीं असल्यामुळें 'प्रक्षेप' या पदाची योजना 'विवरणविस्ताराआधीं' केली आहे. पण असा विस्तार प्रक्षेपाव्यतिरिक्त इतर विवरण, प्रतिपादन, इत्यादिकांसंबंधींहि असू शकतो. अशा वेळीं तें 'प्रक्षेप' या पदाची आवश्यकता नाही. आणि प्रक्षेपविवरणविस्तार हासुद्धां 'विवरणविस्तार'च असतो. तेव्हां, व्यापक व समावेशक संज्ञा म्हणून 'विवरणविस्तार' या शब्दाची योजना करणें सयुक्तिक ठरतें. जिथें हा 'विस्तार' प्रक्षेपविषयक विवरणाचा असेल, तेव्हां विशेषणात्मक शब्द म्हणून 'प्रक्षेप' या पदाची योजना करतां येईल. संज्ञा म्हणून 'विवरणविस्तार', असा समावेशक शब्द घेणें उचित होय.

३/१३५ Hermēnia/Hermēnēutic/Interpretation :

पदभाष्य/पदभाष्यात्मक :

संहितेच्या चरणांतील किंवा ओळींतील पदांचीं सुसंवादी, साधं आणि संदर्भाशीं सुसंगत अशीं स्पष्टीकरणे देणें किंवा त्यांचा अर्थ लावणें, या गोष्टी प्रसंगविशेषीं संहितासमीक्षेंत आवश्यक बनतात. उदाहरणार्थ : मुक्तेश्वरानें केलेला 'लीलाविश्वंभर' हा निर्देश कुणाचा ? त्याच्या स्वतःच्या मातापित्यांचा, गुरूंचा कीं श्रीदत्तात्रय या दैवताचा ? याचा अर्थ लावावा लागतो व त्यासंबंधीं स्पष्टीकरणहि करावें लागतें. यासाठीं अभ्यासकाला जितका आपल्या बुद्धिकौशल्याचा व चिकित्सादृष्टीचा उपयोग करावा लागतो, तितकाच प्रामाण्यांचाहि आधार घ्यावा लागतो. कीर्तनांत पुराणकार आख्यानांतल्या एखाद्या प्रसंगवर्णनांतील शब्दांचें स्पष्टीकरण करतांना स्वकपोलकल्पित गोष्टी सांगतात. यावेळीं आपण सांगत असलेल्या कपोलकल्पित गोष्टी अर्थ, संदर्भ, आशय, इत्यादि दृष्टींनीं बरोबर असतील, अशी न्वाही श्रोत्याला पटेल, इतकें विवरण त्यांना करावें लागतें.

अभ्यासकानें किंवा कीर्तनकारानें पदांचे अर्थ असे विशद करणें, स्पष्ट करणें, स्वतःचा अर्थ स्पष्ट करून सांगणें, याला संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत hermeneia असें म्हणतात आणि अशा पद्धतीनें केलेला अर्थ तो hermeneutic अर्थ.

शब्दशः पाहिलें, तर धर्मसूत्रांतील पदांचे अर्थ लावणें, म्हणजे hermeneia होय. हा संदर्भ लक्षांत घेतला, तर हीं भाष्येंच होत. फक्त, हीं भाष्यें संपूर्ण ग्रंथाचीं नाहींत. तर ग्रंथांतील पाठांवरील. पाठ हे संहितेतील चरणांचें किंवा ओळींचें एक 'पद', असें समजून इथें 'पदभाष्य' आणि 'पदभाष्यात्मक' असा संज्ञा योजतां येतील. 'भाष्य' या शब्दाऐवजी 'विवरण' असा शब्दहि योजणें शक्य आहे. कारण भाष्यें हींमुद्रां लावलेल्या अर्थासंबंधीं विवरणें असतात. पण 'विवरण' हें पद amplification संज्ञा सुचवितांना त्या संदर्भांत योजिल्लें आहे. तेव्हां, त्या पदाचा उपयोग दुसऱ्या संज्ञेच्या संदर्भांत शक्यतो टाळावा, हे बरें. शिवाय, 'विवरण' हें सर्वसामान्य अर्थाचें पद आहे. इथें विवक्षित 'अर्थ लावणें', हें अभिप्रेत आहे. तेव्हां, 'पदभाष्य' व 'पदभाष्यात्मक' अशा संज्ञा योजणें अधिक उचित. Interpretation हें याहून वेगळें नसल्यामुळें त्या संदर्भांतहि याच संज्ञा योजण्यास हरकत नाहीं.

३/१३६ Athetise/Athetisation : सहेतुक उत्क्षेप करणें/सहेतुक उत्क्षेप/सहेतुक वर्जन करणें/सहेतुक वर्जन :

संहितेची प्रत केली जाते तेव्हां, किंवा संपादन केलें जातें तेव्हां, जी संहिता सादर केली जाते, ती कित्येकदां मुळावरहुकूम किंवा आधारप्रतीची तंतोतंत अनुकृति नसते. तिच्यांत गाळसाळ, अधिक-उणें केलें जातें. प्रत करणारा किंवा संपादन करणारा आपल्या दृष्टीनुसार आणि/अथवा हेतुनुसार मूळ किंवा आधारप्रत यांतील कांहीं भाग गाळतो, असें अभ्यासकाला कांहीं वेळां आढळून येतें. संहितेचा भाग अशा तऱ्हेनें गाळण्यामागें कांहीं हेतु अथवा उद्देश असतो व ही कृति जाणीवपूर्वक अथवा जाणूनबुजून केलेली असते. असें करणें म्हणजे athetise व ही कृति म्हणजे athetisation. मराठींत omission या संज्ञेसाठीं वापरला जाणारा 'अवक्षेप' हा प्रतिशब्द येथें योजणें शक्य आहे. एकच शब्द दोन वेगळ्या संकल्पनासाठीं वापरण्याचा अप्रस्तुतपणा यामुळें होतो, असें वाटेल. पण प्रस्तुत सुचविलेल्या पारिभाषिक संज्ञामध्ये omission या अर्थी 'अवक्षेप' हा शब्द सुचविलेला नाहीं. तेव्हां, athetisation साठी 'अवक्षेप' हा शब्द स्वीकारल्यामुळें असा अप्रस्तुतपणा होणारा नाहीं. पण दोन वेगवेगळ्या अभ्यासकांचें लेखन नजरेखालून घालतांना मात्र गोंधळ होण्याची शक्यता आहे. म्हणून 'अवक्षेप' हा शब्द या ठिकाणीं संज्ञा निश्चित करतांना टाळणें बरें. म्हणजे omission या अर्थी ज्यांना 'अवक्षेप' हा शब्द वापरावयाचाच असेल, त्यांना खुल्या मनानें तो वापरण्याची मोकळीक राहिल. त्यानंतर, उत्सारणाच्या धर्तीवर इथें 'उत्क्षेप' या शब्दांचें साहाय्य घेतां येण्यासारखें आहे. या दृष्टीनें पारिभाषिक संज्ञा होईल ती 'सहेतुक उत्क्षेप'. पण omission या अर्थी प्रस्तुत सुचविलेल्या 'वर्जन' या संज्ञेच्या सूचनेशीं सुसंगत अशी संज्ञा इथें योजावयाची झाली, तर ती 'सहेतुक वर्जन' अशी होईल. पण अपक्रम 'सहेतुक उत्क्षेप' करणें, व सहेतुक 'उत्क्षेप' या संज्ञांना देणें बरें.

३/१३७ Authenticate/Authenticity: सत्यप्रामाण्य देणें/सत्यप्रामाण्य : संहितेच्या उपलब्ध हस्तलिखित प्रतीमधून आढळणाऱ्या वेगवेगळ्या पाठांची चिकित्सा करून सामान्यतः अनुमानित किंवा अन्वेषित अशी शाखाप्रत, कुलप्रत, मूलरूप प्रत, स्वाक्षर प्रत, मूळ प्रत, प्रतिशुद्ध प्रत, इत्यादि सिद्ध केलें जातें. यामाठीं आवश्यक तर उपलब्ध मुद्रित प्रतीचाहि उपयोग केला जातो,

करावा लागतो. ही प्रत सिद्ध करतांना, प्रत करणाऱ्यांकडून घडलेले म्हणून उघड उघड दिसणारे लेखनदोषहि दुरुस्त केले जातात, तसे ते दुरुस्त करणे प्राप्त असते. अशा तऱ्हेने सिद्ध करावयाच्या प्रतिशुद्ध संहितेत उपलब्ध प्रतीतले कोणते पाठ स्वीकारावयाचे, हे चिकित्सापूर्वक ठरवावे लागते, हे उघड आहे. अशा तऱ्हेने स्वीकृत पाठ हे स्वीकारावे, अस्सल, सत्य आहेत, याची खात्री पटवून द्यावी लागते. विश्वसनीय हस्तलिखित प्रतीची प्रतिशुद्ध आवृत्ति लोकांसमोर ठेवतांना तीमध्ये स्वीकृत पाठांची स्वीकारावृत्ता, अस्सलपणा, सत्यता, ही तर विशेष काळजीपूर्वक प्रस्थापित करावी लागते. त्यासाठी खात्रीलायक आधार, पुरावे, हे द्यावे लागतात. ही क्रिया म्हणजे to authenticate आणि 'स्वीकृत पाठोमागे' असे खात्री पटविणारे आधार, पुरावे असणे, ही त्यांची authenticity होय. प्रतिशुद्ध आवृत्तीतील पाठांचे 'सत्यप्रामाण्य देणे' अशी ही प्रक्रिया आहे, हे यावरून उघड दिसते. तेव्हा, या ठिकाणी authenticate व authenticity यांच्या निदर्शक मराठी संज्ञा म्हणून 'सत्यप्रामाण्य देणे' व 'सत्यप्रामाण्य' अशा शब्दप्रयोगांची योजना करणे यथार्थ ठरेल. येथे 'प्रामाण्य' आणि अधिकृतता¹¹¹ दोन्ही समाविष्ट आहेत. प्रामाण्य हे केवळ आधारत्व होईल, आणि 'अधिकृतता' अधिकारतेशी संबंधित राहिल. Authoritative किंवा official या वेगळ्या संज्ञेशी 'अधिकृतते'चा अधिक जवळचा संबंध जुळेल. म्हणून या दोहोपैकी एखादी किंवा दोन्ही संज्ञा येथे घेणे यथार्थ व उचित होणार नाही. म्हणून 'सत्यप्रामाण्य देणे' व 'सत्यप्रामाण्य' अशा संज्ञा सुचविलेल्या आहेत.

३/१३८ Examinatio/Examination: निरीक्षण :

संहितेच्या उपलब्ध होणाऱ्या हस्तलिखित प्रती हा संहितासमीक्षेचा पायाभूत आधार होय. हा पाया कच्चा निघाला, तर संहितासमीक्षेतील प्रक्रियेचे प्रत्येक अंग कच्चे राहणार, हे मुद्दाम सांगण्याची गरज नाही. तेव्हा, हाती आलेल्या हस्तलिखित प्रतीची कसून परीक्षा करावी लागणे, साहायिकच आहे. यासाठी या हस्तलिखिताचा सतत काळजीपूर्वक अभ्यास करणे अपेक्षित असते. अनेक अंगांनी हा अभ्यास करून हस्तलिखित कितपत विश्वसनीय आहे, याविषयी निर्णय घ्यावा लागतो. तसेच, या अभ्यासांतून हस्तलिखिताची वैशिष्ट्येही नोंदावी लागतात. पुढील अभ्यासाचा हा पाया असतो. हस्तलिखिताचे सातत्याने सूक्ष्म निरीक्षण करीत राहून ही वैशिष्ट्ये नोंदावयाची व त्यांच्या आधारे हस्तलिखिताची विश्वसनीयता ठरवावयाची असते. हस्तलिखिताचा असा सर्वांगांनी सतत सूक्ष्म दृष्टीने अभ्यास करून सर्व प्रकारचे बारकावे लक्षात घ्यावयाचे असतात. हस्तलिखिताच्या विश्वसनीयतेच्या निर्णयाला येण्यापूर्वीचा हा अभ्यास असतो. साहजिकच अशा अभ्यासांत प्रतीचा काल, तिची परंपरा, त्या परंपरेचे मूळ प्रतीशी असलेले नाते, इत्यादि अनेक अंगांचे ग्रहण, निरीक्षण व त्यावरून निष्कर्ष, यांचा समावेश होतो. या अभ्यासाला examinatio असे संबोधतात. ही हस्तलिखिताची अनेक बाजूनी केलेली अथवा करायची सूक्ष्म तपासणीच असते. हे लक्षात घेऊन, 'निरीक्षण' अशी मराठी संज्ञा योजल्यास ते अप्रयोजक ठरणार नाही.

Examinatio किंवा examination याचा सरळ अर्थ 'परीक्षा', 'परीक्षण'¹¹¹. पण येथील प्रक्रिया 'निरीक्षणाशी' अधिक जवळची आहे. कारण 'परीक्षा' म्हटली की, अभ्यासाचा शेवट आला. पण इथे तर यानंतर खरा अभ्यास सुरू व्हावयाचा असतो. त्यासाठी प्रस्तुत हस्तलिखित विश्वसनीय आहे की नाही, हे ठरविण्यासाठी हे 'निरीक्षण' असते. 'परिशीलन'¹¹¹ ही संज्ञा येथे प्रस्तुत असलेल्या प्रक्रियेच्या मानाने अधिक व्यापक आहे. 'परिशीलन' हे सर्व अंगांनी जरूर असते. पण

परिशीलनांत अभ्यासाची पूर्णता अपेक्षित असते. तेव्हां, 'निरीक्षण' ही मराठी संज्ञा प्रस्तुत संदर्भात इष्ट ठरते.

३/१३९ Lemma/Lemmata: प्रतीकोल्लेख :

संहितेवर संपूर्ण म्हणा किंवा तिच्या कांहीं भागांवर म्हणा, टीका, भाष्ये, करतांना पद्य (कडवी), वाक्ये, यांच्यावरील टीका व भाष्येहि त्यांत अंतर्भूत असतात. अशा वेळीं ज्या पद्यावर किंवा वाक्यावर टीका, भाष्य करावयांचें, तें संपूर्ण उद्धृत न करतां संक्षेपासाठीं टीकाकार, भाष्यकार किंवा टिप्पणीलेखकहि, त्याचा आरंभ फक्त उद्धृत करतो व बाकी उद्धृत केले, असें गृहीत किंवा अध्याहृत धरतो. उदा. कालीदासाच्या 'कुमारसंभवा'च्या पहिल्या श्लोकावर भाष्य किंवा टीका करावयाची असतांना 'अस्त्युत्तरस्यां, दिशि . . .', एवढाच भाग उद्धृत करून चरणाचे बाकी अंश किंवा भाग व श्लोकाचे इतर चरण उद्धृत केले गेले आहेत, असें गृहीत मानले जातें. केशवसुतांच्या 'स्फूर्ति' कवितेच्या पहिल्या कडव्यावर भाष्य, टीका करावयाची आहे, तर तें संपूर्ण कडवें उद्धृत करून नंतर भाष्य, टीका, टिप्पणी करण्याऐवजीं 'कांठोकांठ भरू द्या पेला . . .', एवढा पहिल्या चरणाचा भाग उद्धृत करून बाकी उद्धृत केला आहे, असे अध्याहृत समजले जाईल. हा उद्धृत केलेल्या श्लोकाचा किंवा कडव्याचा भाग, अंश म्हणजे Lemma. याचें अनेकवचन lemmata. प्रतीकात्मक म्हणून पद्यांरंभ किंवा वाक्यांरंभ उद्धृत करून बाकी उद्धृत केला गेला आहे, असें त्याद्वारा समजण्याचा हा प्रकार आहे. आद्याक्षर किंवा आरंभीचा कांहीं भाग उद्धृत करण्याची प्रस्तुत संदर्भातील प्रथा गृहीत धरून हा मुळाचा प्रतीकात्मक उल्लेख आहे. हें लक्षांत घेऊन 'प्रतीकोल्लेख' अशी मराठी संज्ञा इथें योजनां येण्यासारखी आहे. केवळ 'प्रतीक' असा शब्द इथें योजला, तर त्याची symbol या वेगळ्याच संकल्पनेशीं गल्लत होईल. म्हणून 'प्रतीकोल्लेख' अशी संज्ञा योजणें युक्त. 'संक्षेप' असें येथें म्हणतां येणार नाहीं. कारण हा उल्लेख म्हणजे मूळ चरणाचा किंवा वाक्याचा संक्षेप नसतो.

३/१४० Stichometry: शब्द-पंक्ति-गणना :

संहितेच्या प्रतीचें वस्तुनिष्ठ चित्र तपशीलवार सादर करतांना, तिच्या लेखनासाठीं योजलेल्या सामग्रीच्या दरेक तुकड्यावर/पृष्ठावर ओळी किती आणि ओळीत शब्द किती, याविषयीं माहिती देण्याची पद्धत आहे. या माहितीसाठीं हें परिगणन किंवा मोजणी करणें प्राप्त असतें. ही परिगणना म्हणजे stichometry. ही प्रक्रिया दुहेरी आहे. ओळी मोजणें व ओळीतील शब्द मोजणें, या दुहेरी प्रक्रियेला एकच मराठी संज्ञा सहजपणें योजणें कठीण आहे. ओळी मोजणें आणि शब्द मोजणें, एवढेंच सहजपणें म्हणतां येतें. कांहींसा कृत्रिमपणाचा आश्रय करून 'शब्दपंक्तिगणना' अशी संज्ञा योजावी लागेल. शब्दगणना आणि पंक्तिगणना या दोन्ही स्वरूपांच्या मोजणीचा हा एकच उल्लेख आहे. संदर्भानुसार योग्य तो अर्थ घ्यावा लागेल.

३/१४१ Recognitio/Recognition: दखल घेणें/नोंद घेणें/दखलपात :

संहितेचीं अनेक हस्तलिखितें किंवा प्रती उपलब्ध असतात, तेव्हां संहितासमीक्षेच्या दृष्टीनें त्यांची विश्वसनीयता पारखावी लागते. यासाठीं कांहीं प्रतीचें सातत्यानें काळजीपूर्वक निरीक्षण करावें लागतें अथवा अभ्यास करीत रहावें लागतें. या प्रक्रियेद्वाराच एकेका प्रतीचीं खास अशीं वैशिष्ट्ये नोंदतां येतात. पण कांहीं प्रतीची केवळ दखल घेऊन किंवा नोंद करून पुढें जातां येतें. या प्रती अर्थातच मूलरूप प्रतीच्या किंवा मूळ प्रतीच्या अनुमानाच्या दृष्टीनें गौण असतात. त्यांची विश्वसनीयता प्रतीच्या मानानें

बारकाईने पारलप्याची गरज नसते. अनुमानित मूलरूप संहितेसाठी पाठ निश्चित करतांना यांचा उपयोग दुय्यम मानावा, अशा या प्रती असतात. या फक्त दखलपात्र होत, असे म्हणता येईल. त्यांची दखल घेतली, त्यांमधील वैशिष्ट्यांची नोंद केली की, पुढे जाता येते. ही अशी प्रतीची दखल घेणे म्हणजे recognitio. निर्णयाच्या वेळीं या प्रतीतील पाठांच्या वैशिष्ट्यांचा उपोद्बलक किंवा पूरक म्हणून उपयोग करता येईल. पण मुख्य प्रमाणे म्हणून त्यांचा आधार घेणे शक्य होणार नाही. अशा प्रतीमधील पाठांची वैशिष्ट्ये लक्षांत घेऊन दखलपात्र किंवा नोंदपात्र संहिता सिद्ध करता येईल. पण तिला अनुमानित मूलरूप संहिता, असें माद म्हणतां येणार नाही. तेव्हां, recognitio म्हणजे दखलपात्र किंवा नोंदपात्र संहिता, आणि त्यासाठीं विवक्षित प्रतींची तींमधील पाठांची दखल घेणे, नोंद करणे म्हणजे recognition किंवा recognitio सुद्धां. या दुसऱ्या ठिकाणीं recognitio म्हणजे 'दखल' किंवा 'नोंद' घेणे. या पद्धतीनें 'दखलपात्र संहिता' किंवा 'नोंदपात्र संहिता' आणि 'दखल घेणे' किंवा 'नोंद घेणे' अशा मराठी संज्ञा संदर्भानुसार योजणे शक्य आहे.

३/१४२ Siglum/Silga: संकेतचिन्ह/चिन्हे :

संहितासमीक्षेच्या प्रक्रियेनें संहितेची मूळ प्रत अनुमानित करण्यासाठी ज्या निरनिराळ्या प्रतींचा उपयोग केलेला असतो, साहाय्य घेतलेलें असतें, त्या प्रतींची अभ्यासकानें तपशीलवार माहिती देणे आवश्यक असतें. ही माहिती देताना किंवा अन्यत्र, चिकित्सा-सामग्रीच्या मांडणींत किंवा चिकित्सासामग्रीसंबंधीच्या नोंदींत या प्रतींचा निर्देश करणे, प्राप्त असतें. प्रत्येक वेळीं प्रत्येक प्रतीची वैशिष्ट्यांसह संपूर्ण नोंद करणे, संपूर्ण नामकरणाची नोंद करणे जिकिरीचें व विस्तार वाढेल, असें असतें. यासाठीं होणारी सतत पुनरावृत्ति कंटाळवाणी व डोकेदुखीची असते, किंवा तशी ती होऊं शकते. संहितासमीक्षेच्या प्रथेनुसार या प्रतींचा कांहीं सांकेतिक व संक्षेपानें निर्देश करण्याचा रिवाज आहे. प्रतींच्या नामकरणाचा हा सांकेतिक संक्षेप म्हणजे siglum याचें अनेकवचन sigla. प्रतींना अक्षरक्रम देणे (क, ख, ग . . .) किंवा क्रमांक देणे (१, २, ३ . . .) अथवा या दोन्ही पद्धतींचा आवश्यकतेनुसार एकत्र, संयुक्त प्रयोग करणे (क, ख, ग, क, ख, ग, . . .) असा हा रिवाज आहे.

यासाठीं ज्या मराठी संज्ञांची योजना झालेली आढळते, त्या संज्ञायोजनेंत एकवाक्यता नाही. उदाहरणार्थ, या संदर्भांत संक्षिप्त नांवें, ^{११३} बोधाक्षरें, ^{११४} संक्षेपाक्षर, ^{११५} संकेत अक्षर, ^{११६} असे शब्द योजलेले आहेत. अर्थाच्या दृष्टीने पाहिले, तर 'बोधाक्षर' ही संज्ञा वगळतां बाकीच्या संज्ञा येथील संक्षेप आणि संकेत या घटकांचा आदर करून निर्माण केलेल्या आहेत. 'बोधाक्षर' (—जें जाणावें, त्यासंबंधीं बोध करून देणारें अक्षर) ही संज्ञाहि पर्यायानें संकेताकडेच संकेत करणारी आहे. एकवाक्यतेच्या दृष्टीने यांचाच समन्वय करून 'संकेताक्षर' व 'संक्षेपाक्षर' अशा दोन संज्ञा सिद्ध होतील. संकेत हा या ठिकाणीं प्रमुख आहे व संक्षेप हा त्याचें साधन आहे. संक्षेप गौण मानून तो गृहीत मानावा असें म्हटलें, तर 'संकेताक्षर' अशी संज्ञा योजतां येईल. पण इथें अक्षर हा संक्षेप आहे. प्रथा अशी कीं, हीं सांकेतिक व संक्षेपक नांवें सिद्ध करतांना ज्या अक्षरांची निवड होईल, तीं अक्षरें त्या त्या प्रतीच्या वैशिष्ट्यांचीं निदर्शक असावीं. उदाहरणार्थ, निर्णयसागर प्रतीचा संक्षेपानें निर्देश करण्यासाठीं 'नि' या अक्षराची योजना व्हावी. तसेंच तंजावरच्या प्रतीचा निर्देश करण्यासाठीं 'त' या अक्षराची योजना करावी. तंजावरच्या प्रती अनेक असतील, तर तं, तं, तं, . . . असा निर्देश करावा. म्हणजे इथें अक्षर हें संकेताचें चिन्ह असतें. तेव्हां तें 'संकेतचिन्ह' आहे, केवळ संक्षेपाचें अक्षर नव्हे.

'चिन्ह' हे संक्षेपाचे व संकेतांचे निदर्शक असते. त्यानें विशिष्ट गोष्टीचा बोध व्हावा, अशी योजना असते, अपेक्षाहि असते. या सर्व गोष्टींचा एकत्र विचार केला, तर संक्षेप हा शब्द किंवा हे पद संज्ञावाचक शब्दघटनेतून गाळतां येईल. (ते गाळल्यामुळे अर्थाची हानि होणार नाही.) तेव्हां, संज्ञा म्हणून 'संकेतचिन्ह' असा शब्दप्रयोग करावा. याचे अनेकवचन 'संकेतचिन्हे'.

३/१४३ Gnome : सूत्र :

संहितासमीक्षेतले विवेचन हे तत्त्व, निर्णय, मूल्यमापनात्मक निष्कर्ष, मत, गृहीततत्त्व, विचारमूल निर्देश, अशा बौद्धिक घटकांच्या बैठकीवर करावयाचे असते आणि अक्षर या स्वरूपाच्या निष्पत्तीलाहि यावयाचे असते. या वैचारिक तत्त्वांचा निर्देश प्रस्तुत gnome या संज्ञेनें केला जातो. विचारमूल व निष्कर्षमूल, अशी ही वैचारिक सूत्रे असतात, असें म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

'सूत्र' या शब्दाला एक भारतीय परंपरा आहे. या परंपरेनुसार विचार, तत्त्व, संक्षिप्त आविष्कार, सूक्ष्मता आणि सर्वव्यापकता, यांचे एकत्र दर्शन या शब्दाद्वारे होते. ही सूत्राची संकल्पना आणि gnōme या संज्ञेनें निर्देशित करावयाच्या वैचारिक बैठकीचे स्वरूप वेगळे आहे, असें दिसत नाही. तेव्हां, प्रस्तुत मराठी संज्ञा म्हणून 'सूत्र' या शब्दाची इथे योजना करण्यास हरकत नाही.

३/१४४ Verso : डावीकडचे पान/पृष्ठ :

बांधणीचे किंवा एकत्र शिवलेल्या कागदाचे पुस्तक उघडल्यानंतर डाव्या हाताकडे येणारे पृष्ठ म्हणजे verso. या संकेतानुसारच हा शब्द संहितासमीक्षाशास्त्रांत योजला जातो. या संदर्भात मराठी संज्ञा सिद्ध करणे कठीण आहे. 'पृष्ठ' किंवा 'अंक' अशा संज्ञा येथे वापरतां येणार नाहीत. 'पृष्ठ' आणि 'अंक' या शब्दांचे संस्कृत भाषेतले विशेष संकेत मराठीला अज्ञात आहेत. रूढीचा किंवा परंपरेचा आधार मराठीत त्यांना नाही. नव्यानें ते संकेत प्रस्तुत संदर्भात रूढ करण्याचा प्रयत्न करावा, तर 'पृष्ठ' शब्दाचा मराठी संकेत व रूढि (पृष्ठ हे डावीकडचे, उजवीकडचे, दोन्हीकडचे) त्याला आड येणार. मराठी परंपरा झुगारून देणे शक्य नाही. अन्य दुरुस्ती शक्य नाही. 'वाम-पृष्ठ' असा नवा शब्दशः भाषांतराचा शब्दप्रयोग करावा, तर तो मराठी भाषेच्या प्रकृतीच्या संदर्भात चमत्कारिक ठरेल. इतकेच नव्हे, तर सुस्पष्ट आकलनाच्या दृष्टीनें हि अडचणीचा होईल. या परिस्थितीत 'डावीकडचे पान किंवा पृष्ठ' असा वर्णनात्मक निर्देश करण्यापलिकडे दुसरा मार्ग नाही.

Verso संबंधी इजिप्तचा व पाश्चिमात्य इतिहास पाहिला, तर जी बाजू लिहिण्यासाठीं मुलभतेने उपयोगी नसते, ती म्हणजे verso. 'पापायरस'च्या तुकड्यांची ही बाजू ओबडधोबड किंवा खांचा असलेली असल्यामुळे ही परिस्थिति होती व तीमधून असा संकेत निर्माण झाला. संज्ञावाचक विशेष नांवांत हा ऐतिहासिक विशेष आतां आणतां येणार नाही. तसा तो आणण्याची गरजहि नाही; आणि प्रस्तुत तो अन्वर्थकहि ठरणार नाही. कारण आज लेखनसामग्रीची ही बाजू तशी निरुपयोगी किंवा मुलभतेच्या दृष्टीनें अडचणीची नाही. मुद्रणाच्या सोयीच्या दृष्टीनें हस्तलिखित किंवा टंकलिखित प्रत करतांना मात्र कागदाच्या मागील बाजूवर म्हणजे डाव्या बाजूस लिहिणे जुळणीच्या दृष्टीनें अडचणीचे ठरते; एवढा हा वारसा मात्र टिकून आहे, असें म्हणतां येईल. पण येथेहि लेखनसामग्रीची ही बाजू लिहिण्यास अडचणीची असते, असें नाही. जुळणीच्या किंवा टंकलेखनाच्या सोयीच्या दृष्टीनें ती अडचणीची होऊ शकते, इतकेच.

सारांश, डावीकडचे पान/पृष्ठ अशी वर्णनात्मक संज्ञा योजावी, या पलिकडे पर्याय दिसत नाही.

३/१४५ Recto : उजवीकडचे पान/पृष्ठ :
बांधणीचे किंवा एकत्र शिवलेल्या कागदाचे पुस्तक उघडल्यानंतर उजव्या हाताकडे येणारे पृष्ठ म्हणजे recto. या संकेतानेच संहितासमीक्षाशास्त्रातहि हा शब्द योजला जातो. लिहिण्यासाठी किंवा लिहिण्यायोग्य अशी ही बाजू. या संदर्भात मराठी संज्ञा सिद्ध करणे verso या शब्दाबाबत जसे कठीण, व अडचणीचे आहे, तसेच ते इथेहि आहे. Verso ची विरोधार्थी recto आहे. तेव्हां ' उजवीकडचे पान/पृष्ठ ' असाच वर्णनात्मक निर्देश इथेहि करावा लागेल.

लेखनसामग्रीची लेखनयोग्य बाजू, असा 'पापायरस' संबंधी या संज्ञेचा इतिहास आहे. यासंबंधी माहिती आधी दिली आहे.

३/१४६ Hapax Legomenon : अनन्यार्थबोधक शब्द/
एकदां अर्थप्रदानी शब्द :

एखादा विशेष शब्द त्याच्या वाच्यार्थाने, संकेताने, इत्यादि अनेक अर्थानीं योजणे शक्य असते. असा शब्द एखाद्या संहितेत ज्या ज्या ठिकाणी आला असेल, त्या सर्व ठिकाणीं एकाच अर्थाने वापरलेला असतो, तेव्हां असा शब्द संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत hapax legomenon या संज्ञेने संबोधला जातो. उदाहरणार्थ : ' कर्म ' हा शब्द घ्या. हा मराठीत पूर्वजन्मीचे संचित, दुर्दैव, कार्य (काम), कृति (दुष्कर्म), अशा वेगवेगळ्या अर्थानीं योजतां येतो. पण जुन्या मराठी साहित्यांत तो बहुधा ' पूर्व जन्मीचे संचित ' एवढ्याच अर्थाने वापरला जातो. एखाद्या संहितेत हा शब्द अनेक वेळां फक्त याच अर्थाने वापरलेला आढळला की, त्याचा hapax legomenon असा निर्देश करतां येईल. मराठी संज्ञा म्हणून इथे ' अनन्यार्थबोधक शब्द ' असा शब्दप्रयोग करणे शक्य आहे.

एखाद्या अर्थी एखादा शब्द एकदांच वापरला असेल, तर अशा शब्दाचा उल्लेख hapax legomenon या संज्ञेने केला जातो, असेहि एक मत आहे. अशा संदर्भात ' एकदां अर्थप्रदानी शब्द ' असा उल्लेख करतां येईल. संदर्भानुसार असे दोन पर्याय उपयोगांत आणावे लागतील.

३/१४७ Homonym : श्लेषार्थवाचक शब्द :

शब्द एकच, पण त्याचे वेगवेगळे अर्थ घेतां येतात. उच्चार एकच, पण अर्थ वेगळे. लेखन सारख्या अक्षरांनीं होतें, पण अर्थ भिन्न होतात. असा संहितेमधला शब्द म्हणजे homonym. मराठीत शब्दश्लेषाचीं सगळीं उदाहरणे या प्रकारांत जातील. मराठीत अक्षरानुसारी उच्चार असल्यामुळे उच्चार एकच, पण अर्थ वेगळे, असा शब्द आढळणार नाही. पण शब्दोच्चाराच्या लकबीत फरक करून एखाद्या शब्दाचा प्रचलित सामान्य अर्थ वेगळा व अभिप्रेत अर्थ वेगळा (विरोधी), असा प्रयोग करतां येईल (उदा. ' शहाणा ').

या ठिकाणीं मराठी संज्ञा म्हणून ' श्लेषार्थवाचक शब्द ' असा शब्दप्रयोग करणे उचित ठरेल.

संहितासमीक्षेच्या परिभाषेतील ही संज्ञा नव्हे, असे एक मत आहे. पण डॉ. कत्रे यांनी या विषयासंबंधी आपल्या पुस्तकांत ही संज्ञा नोंदली आहे. तेव्हां यासंबंधी अधिक चर्चेला वाव ठेवून सध्यां ही संज्ञा या क्षेत्रातीलच आहे, असे गृहीत धरून तिचा या ठिकाणी समावेश केला आहे.

३/१४८ Synonym : समानार्थी (शब्द)/पर्यायी^० :

संहितेतले एकाच अर्थाचे विविध शब्द हे synonym होत. उदा. आभाळ, आकाश, नभ, इत्यादि. लेखकाचे शब्दसंपत्तीचे ऐश्वर्य, भाषाप्रभुत्व, अनेक एकार्थी शब्द वापरण्याची लक्ष्म, इत्यादि गोष्टी यांतून लक्षांत येऊ शकतील. प्रस्तुत संदर्भात सर्वसाधारण रिवाजांतहि 'समानार्थी शब्द' ही संज्ञा रूढ आहे. तीच इथे योजने सयुक्तिक होय. 'पर्यायी शब्द' असाहि उल्लेख करता येईल.

या संज्ञेबाबतहि असे एक मत आहे की, प्रस्तुत विषयांत ही पारिभाषिक संज्ञा नव्हे. तेव्हा तिची पारिभाषिक संज्ञा म्हणून नोंद करण्याची गरज नाही. पण याबाबतहि असे दिसते की, डॉ. कत्रे यांनी याविषयीच्या आपल्या पुस्तकांत ही संज्ञा या विषयांतील पारिभाषिक संज्ञा म्हणून नोंदलेली आहे. या आधारावर या ठिकाणी ती गाळलेली नाही.

३/१४९ Antonym: विरोधार्थी (शब्द) :

विरोधार्थी शब्द म्हणजे antonym, हा सर्वसाधारण भाषेतला संकेत संहितासमीक्षेच्या परिभाषेत जशाचा तसा घेतलेला आहे. तेव्हा, मराठीत 'विरोधार्थी शब्द' याहून वेगळी संज्ञा प्रस्तुत परिभाषेत योजण्याची गरज नाही.

Synonym प्रमाणेच antonym ही प्रस्तुत विषयांत पारिभाषिक संज्ञा नव्हे, असे एक मत आहे. पण याहि बाबतीत डॉ. कत्रे यांनी ही प्रस्तुत विषयांतील पारिभाषिक संज्ञा म्हणून आपल्या पुस्तकांत नोंदली आहे. यापूर्वी अशा संज्ञा प्रस्तुत अभ्यासांत गृहीत घेऊन त्यांचा विचार केला आहे, तसा तो याबाबतहि करावा, असे ठरवून ही संज्ञा येथे नोंदली आहे.

३/१५० Incunabula : दोलामुद्रित/दोलामुद्रिते :

छपाईच्या कलेचा शोध लागल्यानंतर संहितेच्या प्रती हाताने लिहून काढण्याऐवजी छापून प्रती करण्याचे युग सुरू झाले. यांत्रिक उपकरणांनी प्रारंभिक काळांत अशा ज्या हस्तलिखित संहिता छापण्यांत आल्या, त्यांना incunabula असे म्हटले जाते. पाश्चिमात्य देशांत इ.स. १५०० च्या आधी मुद्रित झालेल्या ग्रंथांना incunabula म्हणण्याचा प्रघात आहे.

मराठीत इ.स. १८६७ च्या आधी मुद्रित झालेल्या ग्रंथांना incunabula म्हटले जाते; आणि त्यासाठी 'दोलामुद्रिते' ही संज्ञा योजण्यांत आली आहे. ही संज्ञा प्रस्तुत अर्थी मराठीत निर्विवादपणे वापरांत असल्यामुळे तीच या ठिकाणी स्वीकारणे युक्त ठरते.

३/१५१ Lexis: अक्षरचिन्हरूप (शब्द) :

सामान्यतः lexis म्हणजे शब्द. पण येथे एक अक्षरचिन्ह हाच शब्द बनतो, अशी पद्धति दिसते. सामान्यतः शब्द म्हटला की, तेथे अनेक—एकाहून अधिक अक्षरे येतात. मी, की, असे शब्द याला अपवाद आहेत. पण त्या ठिकाणी अक्षरचिन्हेच (म, क, इत्यादि) शब्दरूप बनलेली नाहीत. पण विषयविवेचनाची व्याप्ति पूर्ण करण्यासाठी या विषयांतील एका संज्ञेला मराठीत आविष्कार चिन्ह असावे, असे मानून 'अक्षरचिन्हरूप शब्द' असा प्रतिशब्द योजावा, असे वाटते.

३/१५२ Obleize: निर्देशचिन्हांकन :

संहितासमीक्षेत टीपांमधून निरनिराळे उल्लेख करावे लागतात, संदर्भ द्यावे लागतात. यासंबंधी उल्लेख करतांना किंवा संदर्भ देतांना मार्गदर्शक अशी कांहीं चिन्हे वापरली जातात. या चिन्हांच्या साहाय्याने कोणता

उल्लेख कोणत्या संदर्भात वाचावा, विशिष्ट टीप संहितेच्या कोणत्या भागाशी संबंधित आहे, यांविषयी मार्गदर्शन होते आणि टीपांचे संदर्भनिरीक्षण करता येते.

+ , † , ‡ ' ' अशा स्वरूपाचीं हीं चिन्हे असतात. या चिन्हांना oblige म्हणून संबोधिलें जातें.

तपशील, मुद्दे, सूत्रे, देण्यापूर्वीं योजण्यांत येणाऱ्या - , :- अशा चिन्हांचामुद्दां यांतच समावेश होतो.

प्रस्तुत संदर्भात मराठीत 'टीपाचिन्ह' अशी सरळ 'संज्ञा' योजणे शक्य आहे.

पण 'टीपाचिन्हें' या संज्ञेद्वारा तपशील, मुद्दे, सूत्रे, देण्यापूर्वीं योजल्या जाणाऱ्या चिन्हांचा बोध होण्यासारखा नाही. टीपा व हे विशेष, या दोहोंची समावेशक, किंवा एकत्र बोध करून देणारी संज्ञा म्हणून इथें 'निर्देशचिन्हांकन' (निर्देश करतांना आणि निर्देश दर्शविण्यासाठी, अशा दोन्ही अर्थानीं) अशी संज्ञा योजतां येण्यासारखी आहे.

३/१५३ Probatione(s)/Penna(e): लेखनसाहित्य-चांचणी/
लेखनसामग्री^०:

हस्तलिखिताच्या समासामध्ये कांहीं रेषा काढलेल्या असतात, किंवा मजकूर लिहिलेला असतो. हा मजकूर म्हणजे 'टिप्पणीलेखन' नसतें. या रेषा किंवा मजकूर यांचा संबंध पाठाशी, संहितेशी, संहितेच्या आशयाशी किंवा त्याच्या लेखनाशी नसतो. तरी संहितेतीलच कांहीं अक्षरें किंवा शब्द या ठिकाणीं असू शकतात. त्यांत कांहीं बदलहि नमूद केलेला असू शकतो. पण या गोष्टी कोणतेहि पाठांतर किंवा दुरुस्ती सुचविणाऱ्या किंवा निर्देशित करणाऱ्या नसतात. ज्या लेखनसाहित्यानें (लेखणी, शाई, कागद, इत्यादि) प्रतकार प्रत करीत असतो, तें साहित्य बरोबर, नीटनेटकें, लिहितांना अडथळा येणार नाही अशा स्थितीत आहे कीं नाही, हें तपासून पाहण्यासाठीं आधारप्रतीवरच असें लेखन करून किंवा रेषा ओढून प्रतकार ही तपासणी करीत असतो. या प्रकारच्या मजकुरावरून किंवा रेषांवरून असें अनुमान करतां येतें कीं, प्रतकार प्रतीवरून (प्रत समोर ठेवून) स्वतः नक्कल करीत असला पाहिजे. दुसऱ्यानें तोंडी सांगितलेला मजकूर किंवा प्रतीवरून वाचून दाखविलेला मजकूर लिहून घेतांना अशा खाणाखुणा प्रतकार करीत असलेल्या प्रतीवर असू शकतात. या प्रकारचें प्रतीवरील लेखन/रिखन हें लेखनसाहित्य सुव्यवस्थित आहे किंवा चालतें आहे कीं नाही, हें पाहण्यासाठीं असल्यामुळें त्याला 'लेखनसाहित्य-चांचणी' किंवा 'लेखनसामग्री-चांचणी' अशा संज्ञांनीं संबोधितां येईल.

संज्ञा-सूचि : मराठी-इंग्रजी

(प्रथम अंक प्रकरणाचा, नंतर छेदकाचा)

- अनन्यार्थबोधक शब्द : Hapax Legomenon. ३/१४६
अनिर्णित ग्रंथ, पाठ : Crux. ३/७८
अनुपलब्ध प्रत, अनुपलभ्य प्रत : Non-Extant. ३/१९
अनुमानित कुलप्रत (संहिता) : Recensio. ३/११२
अनुमानित मूलरूप संहिता : Constituted Text. ३/१२३
अन्यहस्ताक्षर-नक्कल प्रत : Secunda Manu. ३/१७
अपपाठ : Mislection, Misreading. ३/६८
अपभ्रंश : Corruption. ३/९५
अर्थपरिवर्तनशील पाठ : Substantive Reading. ३/५७
अर्थपरिवर्तनशील पाठभेद : Substantive Variant. ३/५७
अर्वाचीन प्रत, ०प्रती : Codices Recentiores. ३/३७
अशुद्ध पाठ : (पाहा : अपपाठ) ३/६८
असंद्रिय : Inorganic. ३/९७
अस्थिर संहिता : Amorphous, Fluid. ३/२१
अस्थिरसंहिता वर्तनमागे, ०व्यवस्था : Textual Dynamics. ३/२३
अक्षररूपांतरित पाठ : Accidental Reading. ३/५६
अक्षररूपांतरित पाठभेद : Accidental Variant. ३/५६
अक्षरलोप : Homoeographon. ३/८७
अक्षरविग्रह : Hiatus. ३/८९
अक्षरारोपण : Superscript. ३/८८
अक्षरस्थानांतर : Anagrammatism. ३/९०
आद्य आवृत्ति : Editio Princeps. ३/१०८
आधारप्रत : Exemplar. ३/३२
आधारसंमिश्रण : Electic Fusion. ३/३४
आधारानुसारी प्रत : Transcript. ३/२९
आधारानुसारी प्रतीकरण : Transcription. ३/२९
आवृत्ति : Edition. ३/१०७
उच्चारण्युति-अक्षरलोप : Elision. ३/७३
उज्वीकडवें पान, पृष्ठ : Recto. ३/१४५
उत्सारण : Eliminatio. ३/१३०
उप-पाठभेद : Sub-variant. ३/६६
उपलब्ध प्रत : Extant. ३/२४
ऊर्ध्व तारांकित, ०शरांकित : Supra Lineam. ३/८२
एकदा अर्थप्रदानी शब्द : (पाहा : अनन्यार्थबोधक शब्द) ३/१४६
एकमात्र पाठ, एकमेव पाठ, केवळ पाठ : Lectio Singularis. ३/५२
एकाक्षरी शब्द : Lexis. ३/१५१
अंतरंगमूल (पाठ) : Intrinsic Probability. ३/११९
अंतःस्फुरण : Conjecture. ३/११७
अंतःस्फूर्त अनुमान : Divinatio. ३/११८
अंतःस्फूर्त पाठ, ०संहिता : Conjectural Emendation. ३/१२१
कठीण पाठ : Lectio Difficilior, Harder
Reading. ३/५८
काकपदीय लेखन : Inter Lineas. ३/८१
कुलप्रत : Recension. ३/१३
कुलप्रतसंहितानिश्चिति : Restoration. ३/११२
कुलप्रतसंहितान्वेषण : Critical Recension. ३/११२
कुलमूल (प्रत) (पाहा : संबंधमूल) : Hypothetical Common Ancestor.
३/१२
कुलमूल-पद्धति : Genealogical Method. ३/१०४

कुलवृक्ष : Pedigree, Setemm(ta) Codicum. ३/१०२
 केवल पाठ : Lectio Singular. ३/५२
 गौण पाठ, ०प्रत : Secondary Reading. ३/६१
 गुंडाळी : Roll. ३/४६
 गृहणीय पाठभेद : Presumptive Variant. ३/६५
 चिकित्सक आवृत्ति : Critical, Definitive Edition. ३/११६
 चिकित्सापात्र पाठप्रत : Variant Bearer. ३/६४
 छायाचित्रण, छायाचित्रित प्रत : Photostat Copy. ३/४७
 टिप्पणीलेख : Adscript, Gloss, Marginalia. ३/८०
 टीप : Scholium. ३/९३
 टीपचिन्ह : Obleize. ३/१५२
 टीपणलेख : (पाहा : टिप्पणी लेख). ३/८०
 डावीकडचे पान, पृष्ठ : Verso. ३/१४४
 दखल घेणे : Recognition. ३/१४१
 दखलपात्र संहिता : Recognitio. ३/१४१
 दुरुस्त करणे : Amend. ३/१२८
 दुरुस्त पाठ : Amended Reading. ३/१२८
 दुरुस्त संहिता : Amended Text. ३/१२८
 दोलामुद्रित, दोलामुद्रिते : Incunabula. ३/१५०
 द्विरक्षित : Dittography. ३/७४
 नक्कल प्रत : Secunda Manu. ३/१७
 निम्न तारांकित, ०सरांकित : Infra Lineam. ३/८३
 निराधार पाठ : Un-original Reading. ३/५४
 निरीक्षण : Examinatio, Examination. ३/१३८
 निष्पन्न पुरातन प्रत : Antiquarian. ३/१११
 नोंद घेणे : (पाहा : दखल घेणे). ३/१४१
 नोंदपात्र संहिता : (पाहा : दखलपात्र संहिता). ३/१४१
 पदखंडरहित लिप्यंकन : Scriptura Continua. ३/४१
 पदभाष्य : Hermeneia, Interpretation. ३/१३५
 पदभाष्यात्मक : Hermeneutic. ३/१३५
 पर्यायी : Synonym. ३/१४८
 पाठ : Reading. ३/५१
 पाठ-उत्सारण : Eliminatio Lectionum Singularium. ३/१३२
 पाठदुरुस्ती : Amendment of Reading. ३/१२८
 पाठनिश्चिति : Selectio. ३/१०६
 पाठभेद : Varia(e) Lectione(s), Variant Reading. ३/६३
 पाठमिश्रण : Conflation, Corssing. ३/७६
 पाठमिश्रण करणे : Conflate. ३/७६
 पाठमिश्रित प्रत, ०प्रती : Mischcodex, Mischcodices. ३/७६
 पाठसंकर : Contamination. ३/७७
 पाठसंतुलन ०संतुलना : Collation. ३/१००
 पाठांतर : Version. ३/३५
 पारंपरिक पाठ : Traditional Reading. ३/५५
 पारंपरिक संहिता : Paradosis. ३/२७
 पुनरावृत्त शब्दसंकेत : Reclamante(s). ३/६
 पुष्पिका : Colophon. ३/४४
 पूरक चिकित्सासामग्री : Testimonia, Testimonium. ३/९९

- प्रचलित पाठ : Lectio Valgata. ३/६२
 प्रचलित प्रत : Vulgate. ३/१०१
 प्रचलित संहिता : Textus Receptus. ३/२८
 प्रत-उत्सारण : Elimination Codicum
 Discriptorum. ३/१३१
 प्रतकार : Hand, Scribe. ३/४२
 प्रतकारराप्रतिशुद्ध : Paradiothoseis. ३/१२२
 प्रतपरंपरा : Traditio. ३/३९
 प्रतपाठ : Transmitted Reading. ३/६०
 प्रत-संक्रमण-परंपरा : (पाहा : प्रतपरंपरा). ३/३९
 प्रत-संदिग्धतामूल दोष : Damnum, Defectio. ३/९२
 प्रतिछायाचित्रित प्रत : Rotograph. ३/४८
 प्रतिशुद्ध संहिता : Emendatio. ३/११३
 प्रतिशुद्धि : Emendation. ३/११३
 प्रतीकरण : Transmission. ३/२५
 प्रतीकरणमूल अपपाठ : Documentary/Extrinsic/
 Graphical/Transcriptional/
 Probability. ३/७९
 प्रतीकोल्लेख : Lemma. ३/१३९
 प्रक्षेप : Addition, Interpolation. ३/६९
 बहिरंगमूल समीक्षा : Lower Criticism. ३/१२४
 भ्रष्ट प्रती : Codices Deteriores. ३/३३
 मल्लीनाथी : Critique. ३/१२६
 मात्राधिकी : Hypermetric. ३/९६
 मालिकामूल (हस्तलिखित, प्रत) : Lineal Ascendant. ३/२०
 मिश्र पाठांतर : Composite Version. ३/३६
 मुद्रित ग्रंथ : Codices Impressi Typis. ३/३८
 मूलभूत चिकित्सासामग्री मांडणी : Apparatus Criticus. ३/९८
 मूलरूप अनुमान : Constitutio Textus. ३/१२३
 मूळ, मूळ प्रत : Ur-text. ३/९
 मूलरूप प्रत : Archetype, Archetypus. ३/१०
 मूळ पाठ : Original Reading. ३/५३
 मूळ लेखनिक-प्रत : Propria Manu. ३/१५
 लिप्यंकन : Scriptal Fixation. ३/२
 लेखणीभ्रंशित्य : Lapsus Calami. ३/९१
 लेखनसामग्री-चांचणीलेखनसाहित्य-चांचणी : Probatione(s) Penna. (९) ३/१५३.
 लेखनिक : Amanuensis. ३/८
 लोप : Lipography, Parablepsia. ३/७१
 बर्जन : Omission. ३/७०
 विद्युत्प्रक्रिया : Xerography. ३/४९
 विद्युत्प्रक्रिया प्रत : Xerox Copy. ३/३९
 विद्युत्प्रत : (पाहा : विद्युत्प्रक्रिया प्रत). ३/३९
 विद्युत्प्रतिबिम्बप्रक्रिया : (पाहा : विद्युत्प्रक्रिया).
 विद्वत्भाष्य : (पाहा : टीप). ३/९३
 विरेचन : Katharsis. ३/१३३
 विरोधार्थी (शब्द) : Antonym. ३/१४९
 विवरणविस्तार : Amplification. ३/१३४
 विशिष्टदृष्टिनिष्ठ (संपादन) : Subjective (Editing). ३/११५
 विशिष्टवस्तुनिष्ठ (संपादन) : Objective (Editing). ३/११४
 वैय्याकरण टीप : (पाहा : टीप). ३/९३
 व्याकरणप्रमाद : Solecism. ३/९४
 शब्द-पंक्ति-गणना : Stichometry. ३/१४०

- शाब्दाप्रत : Sub-recension. ३/१४
 शास्त्रीय अंतःस्फुरण : Scientific Interpretation. ३/१२०
 शोध : Corrector, Diorthotes, Revisor. ३/४३
 श्लेषार्थवाचक शब्द : Homonym. ३/१४७
 सकलसंहिता : Textus Ornatior. ३/३०
 संकेतप्रमाद : Solecism. ३/९४
 सत्यप्रामाण्य : Authenticity. ३/१३७
 सत्यप्रामाण्य देणें : Authenticate. ३/१३७
 समान अत्याक्षरी पंक्तिलोप : Homoeoteleuta. ३/८६
 समान अक्षरलोप : Haplography. ३/७२
 समानार्थी (शब्द) : (पाहा : पर्यायी). ३/१४८
 समानाक्षरलोप : (पाहा : समान अक्षरलोप). ३/७२
 समान आद्याक्षरी पंक्तिलोप : Homoeoarcta. ३/८५
 समांतर मूलरूपप्रत : Hoyparchetypus. ३/११
 सर्वसंग्राहक (आवृत्ति) : Variorum. ३/१०९
 सहेतुक उल्लेप : Athetisation. ३/१३६
 सहेतुक उल्लेप करणें : Athetise. ३/१३६
 सहेतुक वर्जन : (पाहा : सहेतुक उल्लेप). ३/१३६
 सहेतुक वर्जन करणें : (पाहा : सहेतुक उल्लेप करणें). ३/१३६
 सामग्रीसंतुलन : Heuristics. ३/१०३
 सारसंग्राहक : Eclectic. ३/११०
 सारसंग्राहक आवृत्ति : Eclectic Edition. ३/११०
 सुधारणा : Revision. ३/१२९
 सुधारित आवृत्ति : Diaskeuensis. ३/१२९
 मुलभ पाठ : Lectio Facilior. ३/५९
 सुशोभित करणें : Illuminate. ३/४५
 मूल : Gnōme. ३/१४३
 सूक्ष्मपट : Microfilm. ३/५०
 संकेतचिन्ह, चिन्हें : Siglum, Sigla. ३/१४२
 संक्रमित (मूलरूप) संहिता : Transmitted Text. ३/२६
 संबंधमूल हस्तलिखित (पाहा : कुलमूल) : Hypothetical Common Ancestor.
 ३/१२
 संमिश्र पाठांतर : (पाहा : मिश्र पाठांतर). ३/३६
 संहिता : Text. ३/२४
 संहितादुरुस्ती : Amendment of Text. ३/१२८
 संहितामूल अंतरंगसमीक्षा : Higher Criticism. ३/१२५
 संहितासमीक्षक : Textual Critic. ३/१२७
 संहितासमीक्षा : Textual Criticism. ३/१
 संहितासंकलक : Redactor. ३/१०५
 संहितासंकलन : Redaction. ३/१०५
 संहितागालोप : Lacuna. ३/८४
 संक्षिप्त संहिता : Textus Simplicior. ३/३१
 सटीक आवृत्ति : Annotated Edition. ३/१०७
 स्थलांतर : Transposition. ३/७५
 स्थिरपद चिकित्साप्रक्रिया : Textual Statics. ३/४०
 स्वतंत्रपाठ : Differentia. ३/६७
 स्वाक्षरसंहिता : Autograph. ३/७
 हस्तलिखित : Manuscript. ३/३
 हस्तलिखित उत्साराण : (पाहा : प्रत-उत्साराण). ३/१३१
 हस्तलिखित ग्रंथ, पुस्तक : Codex, Codices. ३/४
 हस्तलिखित ग्रंथप्रत, पुस्तकप्रत : Codices Scripti. ३/५

संज्ञा-सूचि : इंग्रजी-मराठी

(प्रथम अंक प्रकरणाचा, नंतर छेदकाचा).

Accidental Reading : अक्षररूपांतरित पाठ ३/५६

Accidental Variant : अक्षररूपांतरित पाठभेद ३/५६

Addition : प्रक्षेप ३/६९

Ad Script : टिपणलेख, टिप्पणीलेख ३/८०

Amend : दुरुस्ती करणे ३/१२८

Amended Reading : दुरुस्त पाठ ३/१२८

Amended Text : दुरुस्त संहिता ३/१२८

Amendment of Reading : पाठदुरुस्ती ३/१२८

Amendment of Text : संहिता दुरुस्ती ३/१२८

Amanuensis : लेखनिक ३/८

Amorphous : अस्थिर संहिता ३/२१

Amplification : विवरणविस्तार ३/१३४

Anagramatism : अक्षरस्थानांतर ३/९०

Annotated Edition : सटीक आवृत्ति ३/१०७

Antiquarian : निष्पन्न पुरातन (प्रत) ३/१११

Antonym : विरोधार्थी (शब्द) ३/१४९

Apparatus Criticus : मूलभूत चिकित्सासामग्री, ०मांडणी ३/९८

Archetype : मूलरूप (प्रत) ३/१०

Archetypus : (पाहा : Archetype) ३/१०

Athetisation : सहेतुक उल्लेप, सहेतुक वर्जन ३/१३६

Athetise : सहेतुक उल्लेप करणे, सहेतुक वर्जन करणे ३/१३६

Authenticate : सत्यप्रमाण देणे ३/१३७

Authenticity : सत्यप्रामाण्य ३/१३७

Autograph : स्वाक्षरसंहिता ३/७

Codices : हस्तलिखित ग्रंथ, पुस्तक, (प्रत) ३/४

Codices Impressi Typis : मुद्रित ग्रंथ ३/३८

Codices Deteriores : भ्रष्ट प्रती ३/३३

Codices Recentiores : अर्वाचीन प्रत, ०प्रती ३/३७

Codices Scripti : हस्तलिखित ग्रंथप्रत, ०पुस्तकप्रत ३/५

Codex : हस्तलिखित ग्रंथ, ०पुस्तक (प्रत) ३/४

Codex Script : हस्तलिखित ग्रंथप्रत, ०पुस्तक प्रत ३/५

Collation : पाठसंतुलन, पाठसंतुलना ३/१००

Colophon : पुष्पिका ३/४४

Composite Version : मिश्र पाठांतर, संमिश्र पाठांतर ३/३६

Conflate : पाठमिश्रण करणे ३/७६

Conflation : पाठमिश्रण ३/७६

Conjecture : अंतःस्फुरण ३/११७

Conjectural Emendation : अंतःस्फुर्त पाठ (संहिता) ३/१२१

Constitutio Textus : अनुमानित मूलरूपसंहिता ३/१२३

(पाहा : constitutio textus) ३/१२३

Constituted Textus : (पाहा : Constitutio Textus) ३/१२३

Contamination : पाठसंकर ३/७७

Corrector : शोधक ३/४३

Corruption : अपभ्रंश ३/९५

Critical (Edition) : चिकित्सक (आवृत्ति) ३/११६

Critical Recension : कुलप्रतसंहितान्वेषण ३/११२

Critique : मल्लीनाथी ३/१२६

Crossing : (पाहा : Conflation) ३/७५

Crux : अनिर्णित पाठ (ग्रंथ) ३/७८

- Damnum : प्रतसंदिग्धतामूल दोष ३/९२
 Defectio : (पाहा : Damnum) ३/९२
 Definitive (Edition) : (पाहा : Critical Edition) ३११/९
 Diaskeuensis : सुधारणा (सुधारित आवृत्ति) ३/१२९
 Differentia : स्वतंत्र पाठ ३/६७
 Diorthotes : (पाहा : Corrector) ३/४३
 Discrepentia : (पाहा : Differentia) ३/६७
 Dittography : द्विरुक्ति ३/७४
 Divinatio : अंतःस्फूर्त अनुमान ३/११८
 Divination : (पाहा : divinatio) ३/११८
 Documentary Probability : प्रतीकरणमूल प्रमाद, ०प्रमादी पाठ ३/७९
 Eclectic : सारसंग्रहाहक ३/११०
 Eclectic Edition : सारसंग्रहाहक आवृत्ति, ०प्रत ३/११०
 Eclectic Fusion : आधारसंमिश्रण ३/३४
 Edition : आवृत्ति ३/१०७
 Editio Princeps : आद्य आवृत्ति ३/१०८
 Eliminatio : उत्सारण ३/१३०
 Eliminatio Codicum Descriptorum : प्रत-उत्सारण, हस्तलिखित-उत्सारण ३/१३१
 Eliminatio Lectionum Singularium : पाठ-उत्सारण ३/१३२
 Elimination : (पाहा : Eliminatio) ३/१३०
 Elision : उच्चारण्युक्ति-अक्षरलोप ३/७३
 Emendatio : प्रतिशुद्ध संहिता, प्रतिशुद्धि ३/११३
 Emendation : (पाहा : emendatio) ३/११३
 Examinatio : निरीक्षण ३/१३८
 Examination : (पाहा : examinatio) ३/१३८
 Exemplar : आधारप्रत ३/३२
 Extant : उपलब्ध प्रत ३/२४
 Extrinsic Probability : (पाहा : Documentary Probability) ३/७९
 Fluid : (पाहा : Amorphous) ३/२१
 Geneological (Method) : कुलमूल (पद्धति) ३/१०४
 Gloss : (पाहा : A dscrip)t ३/८०
 Gnome : सूत्र ३/१४३
 Graphical Probability : (पाहा : Documentary Probability) ३/७९
 Hand : प्रतकार, नक्कलनबीस ३/४२
 Hapax Legomenon : अनन्यार्थबोधक शब्द, एकदा अर्थप्रदानी शब्द ३/१४६
 Haplography : समानअक्षरलोप, समानाक्षर लोप ३/७२
 Harder Reading : कठीण पाठ ३/५८
 Hermēneia : पदभाष्य ३/१३५
 Hermēneutic : पदभाष्यात्मक ३/१३५
 Heuristics : सामग्रीसंतुलन ३/१०३
 Hiatus : अक्षरविग्रह ३/८९
 Higher Criticism : संहितामूल अंतरंगसमीक्षा ३/१२५
 Homoeoarcta : समानआद्याक्षरी पंक्तिलोप ३/८५
 Homoeographon : अक्षरलोप ३/८७
 Homoeoteleuta : समान अंत्याक्षरी पंक्तिलोप ३/८६
 Homonym : श्लेषार्थवाचक शब्द ३/१४७
 Hyparchetypus : समांतर मूलरूपप्रत ३/११

- Hypermetric : मात्राधिकी ३/९६
Hypothetic Common Ancestor : संबंधमूल हस्तलिखित (प्रत),
कुलमूल प्रत ३/१२
Illuminate : सुशोभित करने ३/४५
Incunabula : दोलामुद्रित (दोलामुद्रितें) ३/१५०
Infra Lineam : निम्न तारांकित, निम्न शरांकित ३/८३
Inorganic : असेंद्रिय ३/९७
Interpolation : (पाहा : Addition) ३/६९
Inter Lineas : काकपदीय लेखन ३/८१
Interpretation : (पाहा : Hermēnia) ३/१३५
Intrinsic Probability : अंतरंगमूल (पाठ) ३/११९
Katharsis : विरेचन ३/१३३
Lacuna : संहितासालोप ३/८४
Lapsus Calami : लेखणीभ्रमिष्य ३/९१
Lectio Difficilior : (पाहा : Harder Reading) ३/५८
Lectio Facilioris : सुलभ पाठ ३/५९
Lectio Singular : एकमात्र पाठ, एकमेव०, केवल० ३/५२
Lectio Valgata : प्रचलित पाठ ३/६२
Lemma : प्रतीकोल्लेख ३/१३९
Lemmata : (पाहा : Lema) ३/१३९
Lexis : एकाक्षरी शब्द ३/१५१
Lineal Ascendant : मालिकामूल हस्तलिखित/०प्रत ३/२०
Lipography : लोप ३/७१
Lower Criticism : बहिरंगमूल समीक्षा ३/१२४
Manuscript : हस्तलिखित ३/३
Marginalia : (पाहा : Ad Script) ३/८०
Microfilm : सूक्ष्मपट ३/५०
Mischcodex : पाठमिश्रित प्रत ३/७६
Mischcodices : पाठमिश्रित प्रती ३/७६
Mischoding : (पाहा : Conflate) ३/७६
Mislection : अपपाठ, अशुद्ध पाठ ३/६८
Misreading : (पाहा : Mislection) ३/६८
Non-extant : अनुपलब्धप्रत, अनुपलब्ध० ३/१९
Objective (Editing) : विशिष्टवस्तुनिष्ठ (संपादन) ३/११४
Obleize : दीपचिन्ह ३/१५२
Omissio : प्रतसंदिग्धतामूल दोष ३/९२
Omission : बर्जन ३/७०
Original Reading : मूल पाठ ३/५३
Parablepsia : (पाहा : Lipography) ३/७१
Paradiathoseis : प्रतकार-प्रतिशुद्धि ३/१२२
Paradosis : पारंपरिक संहिता ३/२७
Pedigree : कुलवृक्ष ३/१०२
Photostat : छायाचित्रण, छायाचित्रित ३/४७
Photostat Copy : छायाचित्रित प्रत ३/४७
Presumptive Variant(s) : गृहणीय पाठभेद ३/६५
Probatione(s) Penna(e) : लेखनसामग्री-चांचणी, लेखनसाहित्य-चांचणी ३/११३
Propria Manu : मूल लेखनिक-प्रत ३/१५
Reading : पाठ ३/५१
Recensio : अनुमानित कुलप्रत (संहिता) ३/११२
Recension : कुलप्रत ३/१३
Reclamante(s) : पुनरावृत्त संकेतशब्द ३/६

- Recognitio : दल्लपात्र (संहिता), नोंदपात्र ३/१४१
 Recognition : दल्ल घेणे, नोंद घेणे ३/१४१
 Recto : उजवीकडचे पान, ०पृष्ठ ३/१४५
 Redaction : संहितासंकलन ३/१०५
 Redactor : संहितासंकलक ३/१०५
 Restoration : कुलप्रत संहितानिश्चिति ३/११२
 Revisor : (पाहा : Corrector) ३/४३
 Revision : सुधारणा ३/१२९
 Rhapsode/Rhapsodist : भाट, चारण, कीर्तनकार, पुराणिक, कथेकरी ३/२२
 Roll : गुंडाळी ३/४६
 Rotograph : प्रतिछायाचित्रित प्रत ३/४८
 Scholium : टीप, विद्वत्भाष्य, व्याकरणी टीप ३/९३
 Scientific Interpretation : शास्त्रीय अंतःस्फुरण ३/१२०
 Scribe : (पाहा : Hand) ३/४२
 Scripta Continua : पदसंभरहित लिप्यंकन ३/४१
 Scriptal Fixation : लिप्यंकन ३/२
 Secunda Manu : नक्कल प्रत, अन्यहस्ताक्षर नक्कल प्रत ३/१७
 Secondary Reading : गौण पाठ ३/६१
 Secondary Transmission : गौण प्रत ३/१६
 Selectio : पाठनिश्चिति ३/१०६
 Selection : (पाहा : Selectio) ३/१०६
 Siglum : संकेतचिन्ह ३/१४२
 Sigla : संकेतचिन्हे ३/१४२
 Solecism : व्याकरणप्रमाद, संकेतप्रमाद ३/१४
 Stemma(ta) Codicum : (पाहा : Pedigree) ३/१०२
 Stichometry : शब्द-पंकित-गणना ३/१४०
 Subjective (Editing) : विशिष्टदृष्टिनिष्ठ (संपादन) ३/११५
 Sub-Recension : शाखाप्रत ३/१४
 Substantive Reading : अर्थपरिवर्तनशील पाठ ३/५७
 Substantive Variant : अर्थपरिवर्तनशील पाठभेद ३/५७
 Sub-variant : उप-पाठभेद ३/६६
 Superscript : अक्षरारोपण ३/८८
 Supra Lineam : ऊर्ध्व तारांकित, ऊर्ध्व शरांकित ३/८२
 Synonym : पर्यायी, समानार्थी (शब्द) ३/१४८
 Testimonia : पुरक चिकित्सासामग्री ३/९९
 Testimonium : (पाहा : Testimonia) ३/९९
 Text : संहिता ३/२४
 Textual Critic : संहितासमीक्षक ३/१२७
 Textual Criticism : संहितासमीक्षा ३/१
 Textual Dynamics : स्थिर-संहिता-वर्तनमार्ग, ०व्यवस्था ३/२३
 Textual Statics : स्थिरपद चिकित्साप्रक्रिया ३/४०
 Textus Ornator : सकलसंहिता ३/३०
 Textus Receptus : प्रचलित संहिता ३/२८
 Textus Simplicior : संक्षिप्त संहिता ३/३१
 Traditio : प्रतपरंपरा, प्रतसंक्रमण-परंपरा ३/३९
 Traditional Reading : पारंपरिक पाठ ३/५५
 Transcript : आधारानुसारी प्रत ३/२९
 Transcription : आधारानुसारी प्रतीकरण ३/२९

Transcriptional Probability : (पाहा : Documentary Probability) ३/७९
Transmission : प्रतीकरण ३/२५
Transmitted Reading : प्रत-पाठ ३/६०
Transmitted Text : संक्रमित (मूलरूप) संहिता ३/२६
Transposition : स्थलांतर ३/७५
Un-original Reading : निराधार पाठ ३/५४
Ur-Text : मूल प्रत, मूल ३/९
Variant Bearer : चिकित्सापात्र पाठप्रत ३/६४
Varia(e) Lectione(s) : पाठभेद ३/६३
Variant Reading : [पाहा : Varia(e) Lectione(s)] ३/६३
Vartorum : सर्वसंग्राहक (आवृत्ति) ३/१०९
Version : पाठांतर ३/३५
Verso : डावीकडचे पान, ०पृष्ठ ३/१४४
Vulgata : प्रचलित प्रत ३/१०९
Xerography : विद्युत्प्रक्रिया, विद्युत्प्रतिबिंब प्रक्रिया ३/४९
Xerograph : विद्युत्प्रक्रिया प्रत, विद्युत्प्रत ३/४९

संदर्भ-दीपा/१

१. F. W. Hall, A companion to Classical Texts, Oxford, 1913, २६.

२. किता, २६.

३. " In copying the Scriptures great care is to be used in preserving *idiomata* or peculiar phrases of scripture which are not in accord with the uses of the spoken language. The style of the Scriptures is divinely inspired and no attempt is to be made to bring it into agreement with the rules of human eloquence. The ' *in corrupta locutio quae Deo placuisse cognoscitur* ' is to be preserved by an appeal to the two or three old and trustworthy manuscripts. " *dourum uel trium priscorum emendatorum codicum auctoritas inquiratur* (. . .). Orthography is to be studied in ancient authorities as epitomized by Cassiodorus himself. Punctuation is to be carefully preserved. In ecclesiastical writings other than the scriptures the text is to be treated according to the rules laid down for secular literature. . . . ". किता, ६६.

४. Sir Richard C. Jebb, Textual Criticism, A companion to Greek studies, Ed. Leonard Whibley, Cambridge, 1916, ७२०.

५. स्वतः लेखकाने केलेल्या हस्तलिखित प्रतीतहि परिष्करणे असतात, हे केशवमुतांच्या कवितेच्या हस्तलिखितावरून मराठी वाचकाला परिचित आहे. माधव ज्यूलियन व पु. शि. रेगे यांच्या मुद्रित कवितांमध्ये मुद्रणाच्या कालानुसार भिन्न पाठ आढळतात.

६. केशवकुमारांच्या ' भेंडूची फुले ' मधील निरनिराळ्या आवृत्तीतील पाठांतरें या संदर्भात लक्षात घेण्यासारखी आहेत.

७. Textual Criticism, Encyclopaedia Britannica, Cambridge, 1911, Vol. 26, ७१०.

८. किता, ७१५.

९. F. T. Bowers, Textual Criticism, Encyclopaedia Britannica, Cambridge, 1973, Vol. 21, ९१९.

१०. (See 3) " It is to be presumed. . . that such writers observed the rules of grammar which they were taught. . . . ", F. W. Hall. पूर्वाहत, ६६

११. "पूर्वीच्या लोकांनी आपापल्या संप्रदायात जी प्रत मान्य केली होती ती घेऊनच विवरण अथवा भाष्य लिहिले . . . क्वचित् प्रसंगी पाठहि दिले "

—शं. वा. दांडेकर, आर्चीवाँद, श्री ज्ञानेश्वरविरचित अनुभवामृत, संपादक कै. डॉ. वा. दा. गोखले, नीलकंठ प्रकाशन, पुणे-९, १९६७, ५.

" नकला लेखकांनी परिश्रमपूर्वक लिहून काढल्या. पण लिहिताना आपापल्या काळाप्रमाणे, बुद्धीप्रमाणे त्यांनी संस्करणे केली आहेत. नकलाकारांचा उद्देश धार्मिक स्वरूपाचा असे. महान् संतांचे वाङ्मय आपण वाचावे, त्यांचे मनन करावे, इतरांनीहि ते वाचावे असा स्वार्थ-परार्थ साधावा, पुण्यसंपादन करावे, हाच प्रमुख हेतु लेखकांच्या मनात असे. जुन्या भाषेचे स्वरूप कसे, हे दाखविण्याचा विचार या लोकांच्या ध्यानीहि नव्हता. म्हणून दुर्बोध शब्द किंवा कठीण वाक्य यांचे सुलभीकरण वा अर्वाचीनीकरण हस्तलिखितात अनेक ठिकाणी झाल्याचे दिसून येते. पोथी एकच पण निरनिराळ्या काळी लिहिलेल्या पोण्यांत शब्दभेद, लिपिभेद नजरेस पडतात " —वा. दा. गोखले, श्री ज्ञानेश्वरविरचित अनुभवामृत, प्रस्तावना, नीलकंठ प्रकाशन, पुणे-९, १९६७, ३०-३१.

१२.

F. W. Hall, पूर्वोक्त, १२४.

१३.

" Bekker had been content to analyse the existing manuscripts of an author in order to distinguish the best tradition or traditions that they contained. Karl Lachmann (1793-1851) a greater critic, does not content himself with the evidence which our existing manuscripts contain, but asks whether it is not possible in some cases to push inquiry beyond the existing documents, Does not their present condition betray some of the characteristics of their lost ancestors, and it is not possible sometimes to show that a common ancestor or archetype (to use the term which Lachmann first brought into use in this sense) lies behind all or some of them. "

-F. W. Hall, -पूर्वोक्त, १२५.

१४.

" It not unfrequently happens that good or instructive readings are found in manuscripts which are in general of small trustworthiness . . . and whose relations to the general tradition is not worthwhile to investigate. " - J. P. Postgate.

पूर्वोक्त, ७१०

१५.

पूर्वोक्त, ५१.

१६.

पूर्वोक्त, १२१.

१७.

पूर्वोक्त, १४९.

१८.

कित्ता, १४९.

१९.

आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९७५, २५.

२०.

कित्ता, १.

२१.

पूर्वोक्त, ७०८.

२२.

पूर्वोक्त, ११८.

२३.

पूर्वोक्त, ११८-१९.

२४.

कित्ता, ११९.

२५.

कित्ता, ११९.

२६.

पूर्वोक्त, १२८.

२७.

" Conjecture is not banished from such a scheme of criticism, but it is only to be employed after the known sources of the text have been classified and their worth estimated.

-F. W. Hall. - पूर्वोक्त, १२२.

२८.

पूर्वोक्त, ७१५.

२९.

पूर्वोक्त, Preface, iv.

३०.

पूर्वोक्त, ७३३.

संदर्भ-टीपा/२

१.
James D. Hunt, Gandhi in London, Promilla & Co., New Delhi, 1978, ९.
२.
वि. मि. कोलते, पाठचिकित्सा, प्रा. अ. का. प्रियोळकर, स्मृतिग्रंथ, प्रा. अ. का. प्रियोळकर, स्मृतिग्रंथ समिती, मुंबई, १९७४, २५८.
३.
Dr. V. S. Sukthankar, Prolegomena, Critical Edition of Mahabharat, Adiparvan, 1933, iv-v; Dr. S. M. Katre, Introduction to Indian Critical Texts, Karnatak Publishing House, Bombay 1941, ३१-३२.
पाठनोंदणी, नोंदपत्र, शोधपत्र इत्यादि तपशिलांसाठी हे संदर्भ पाहावेत. याच संदर्भाच्या आधारे पुढे 'संहितासमीक्षेची परिभाषा' या विषयाच्या विवरणांत collation या संज्ञेसंबंधी विवेचनांत माहिती दिली आहे, ती पाहावी.
४.
साधन चिकित्सा व पाठचिकित्सा, १०.
५.
प्राक्कथन, १५.
६.
पूर्वोक्त, २४९.
७.
F. W. Hall, A companion to Classical Texts, Oxford, 1913, १५४.
८.
वि. मि. कोलते, पूर्वोक्त, २४०.
९.
एफ्. डब्ल्यू. हॉल, पूर्वोक्त, १५०.
१०.
कित्ता, १५०.५१.
११.
कित्ता, iv.
१२.
Textual Criticism, Encyclopaedia Britannica, Vol. 26, Cambridge, at University Press, 1911, ७०८.
१३.
Textual Criticism, A Companion to Greek Studies, Ed. Leonard Whibley, Cambridge, at University Press, 3rd Edition, 1916, ७२०.
१४.
Textual Criticism, Encyclopaedia Britannica, Vol. 21, 1973, ९१९.
१५.
कित्ता, ९१८.

संदर्भ-टीपा/३

१.
डॉ. ल. जोशी, प्रौढ मनोरमाशब्दरत्नम्, डेक्कन कॉलेज, पुणे, १९६६.
२.
श्री. ना. बनहट्टी, श्रीज्ञानदेवी, बाराबा अध्याय, ज्ञानोपासक निकेतन, पुणे, १९६७.
प्रस्तावना, ८.
३.
डॉ. ल. जोशी, पूर्वोक्त, प्रस्तावना, ६.
४.
डॉ. ल. जोशी, पूर्वोक्त, प्रस्तावना, ६.
५.
कित्ता, परिशिष्ट, ३४९.
६.
कित्ता, परिशिष्ट, ३४९.
७.
कित्ता, ३४६.
८.
कित्ता, ३४६.
९.
म. वा. घोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, मराठी संशोधन मंडळ,
मुंबई, १९७५, १.
१०.
म. वा. घोंड, मराठी संशोधनपत्रिका, वर्ष २१, अंक ३, एप्रिल-मे-जून,
१९७४, १०१.
११.
वि. मि. कोलते, पाठचिकित्सा, अ. का. त्रियोळकर स्मृतिग्रंथ, अ. का. त्रियोळकर
स्मृतिग्रंथ समिती, मुंबई, १९७४, २१८.
१२.
श्री. वा. दांडेकर, (श्री. ना. बनहट्टी संपादित श्रीज्ञानदेवी, बाराबा अध्याय, पूर्वोक्त),
पुरस्कार, ३.
१३.
श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, २.
१४.
Textual Criticism, Encyclopaedia Britanica, 1973, Vol. 21, ११८.
१५.
रा. ग. हर्षे, श्रीभगवद्गीता - व्याख्यान ज्ञानदेवी, १९४७, प्रास्ताविक निवेदन, ७.
१६.
म. वा. घोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, २.
१७.
प्रा. वा. शि. आपटे यांच्या The Student's English-Sanskrit Dictionary मध्ये
Archetype चा 'मूलरूप' असा एक अर्थ दिलेला आहे. हा केवळ कोषार्थ
असल्यामुळे प्रा. आपट्यांसमोर संहितासमीक्षेचा संदर्भ होता का, हे समजण्यास
मार्ग नाही. पण हा शब्द या संदर्भात लक्षणीय वाटतो.
१८.
म. वा. घोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, २.
१९.
वा. दा. गोखले, अनुभवामृत, नीलकण्ठ प्रकाशन, पुणे, १९६८, प्रस्तावना, ३०.
२०.
Introduction to Indian Textual Criticism, Karnatak Publishing
House, Bombay, 1941, १५.
२१.
डॉ. ल. जोशी, पूर्वोक्त, ३४९.
२२.
डॉ. ल. जोशी, पूर्वोक्त, ३४९.
२३.
म. वा. घोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, २.

२४.

वें. ल. जोशी यांनी (प्रौढमनोरमा - शब्दरत्नम - पूर्वोक्त, ३४६ - ४७) ' प्रवाहि, अस्थिरम्, द्रवरूपम्, अनिश्चिताकारकम् ' अशा विविध संज्ञा योजना आहेत. त्यांपैकी ' अस्थिरम् ' चे मराठीकरण इथे स्वीकारले आहे. ' प्रवाही ' अशी संज्ञा स्वीकारण्यास सफुद्दशांनी हरकत दिसत नाही. पण ' प्रवाही ' पणातील नित्यनूतनतेलाहि प्रगतिकारक ही एक अर्थकळटा चिकटणे शक्य आहे. असा संकेत प्रस्तुत संदर्भात स्वीकारणे शक्य नाही. म्हणून ' अस्थिर ' ही वस्तुस्थितिबोधक संज्ञा योजना उचित. परिवर्तनशील म्हटल्यामुळे अंगभूत ' प्रकृती ' चा बोध होतो, पण वास्तवस्थितीचा - सारखी बदलत असणारी (- केवळ बदलण्याचा स्वभाव असणारी क्षमता असणारी असा नव्हे -) बोध होत नाही.

२५.

वि. भि. कोलते, पूर्वोक्त, २३० (पण अशा समर्थनां text व reading यांचा गोंधळ टळत नाही. तो टळावा म्हणूनहि ' संहिता ' व ' पाठ ' या दोन वेगवेगळ्या संज्ञांची योजना त्या त्या संदर्भात करणे, उचित.

२६.

अ. का. प्रियोळकर, साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा, दमयंतीस्वयंवर, १९३५, ९; वि. भि. कोलते, पूर्वोक्त, २३०.

२७.

रा. ग. हर्षे, पूर्वोक्त, ८१.

२८.

वि. भि. कोलते, पूर्वोक्त, २३६.

२९.

प्रा. वि. शि. आपटे, पूर्वोक्त, version चे अर्थ ' पाठांतर ' व पाठभेद असे दिले आहेत. त्यांतून इथे ' पाठांतर ' शब्दाची निवड करणे उचित वाटले.

३०.

भवानराव पंतप्रतिनिधि (अ. का. प्रियोळकरसंपादित दमयंतीस्वयंवर, पूर्वोक्त), प्रस्तावना, ८, ९.

३१.

अ. का. प्रियोळकर, पूर्वोक्त, ३.

३२.

अ. का. प्रियोळकर, मुक्तेश्वरकृत महाभारत, आदिपर्व (खंड पहिला), मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९५३, प्राक्कथन, ११ : मुक्तेश्वराचा शोध, ७.

३३.

रा. ग. हर्षे, पूर्वोक्त, १.

३४.

अ. का. प्रियोळकर, साधनाचिकित्सा व पाठचिकित्सा, पूर्वोक्त, १.

३५.

वें. ल. जोशी, पूर्वोक्त, ३४१

३६.

वि. भि. कोलते, पूर्वोक्त, २५४.

३७.

वें. ल. जोशी, पूर्वोक्त, ३४९.

३८.

श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, ३.

३९.

अ. का. प्रियोळकर, साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा, पूर्वोक्त, ९.

३९अ. सु. आ. गावस्कर (संपा.) हस्तलिखितांची वर्णनात्मक नामावली, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९७२, प्रस्तुत नामावलीची रचना.

४०.

' The tail piece of a manuscript or a section thereof, recording the ending of a section, part or the whole work itself :

- मुमिन्न मंगेश कजे, पूर्वोक्त, ९०.

४१.

' Inscription or device at end of old books or manuscripts, containing title, scribe's or printer's name, date, place of printing etc. ' : The Reader's Digest Great Encyclopaedic Dictionary, 1964.

४२.
रा. ग. हर्षे, पूर्वोक्त, ७ (टीप २६).
४३.
रा. ग. हर्षे, कित्ता १४, २७ . . . श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, १४.
४४.
श्री. ना. बनहट्टी, कित्ता, १९, २०.
४५.
मु. आ. गावस्कर (संपा.), हस्तलिखितांची वर्णनात्मक नामावली, भाग १, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९७२, प्रस्तुत नामावलीची रचना, भाग २, १७, २८.
- ४५अ.
वि. वा. प्रभुदेसाई, मराठी संशोधन मंडळातील 'सूक्ष्मपटांची सूची', मराठी संशोधनपत्रिका, जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर, १९७७. (प्रस्तुत सूचीच्या प्रास्ताविकांत मात्र डॉ. प्रभुदेसाई यांनी 'समाप्तिलेख' असा शब्द वापरला आहे. संदर्भ : पृ. ३.)
४६.
ही संज्ञा 'वाच्यस्पत्यकोशां'तली आहे.
४७.
वें. ल. जोशी, पूर्वोक्त, ३३५.
४८.
श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, ६, ७; वि. मि. कोलते, पूर्वोक्त, २३८.
४९.
वि. का. राजवाडेसंपादित ज्ञानेश्वरी (संस्कारित), आवृत्ति तिसरी, महाराष्ट्र शासन, १९६३.
५०.
भवानराव पंतप्रतिनिधि, पूर्वोक्त, १.
५१.
वि. मि. कोलते, पूर्वोक्त, २१७.
५२.
वें. ल. जोशी, पूर्वोक्त, ३४६.
५३.
कित्ता, ३४७.
५४.
वि. मि. कोलते, पूर्वोक्त, २३९ ते २४५.
५५.
वें. ल. जोशी, पूर्वोक्त, ३३७, ३४८.
५६.
सुमिल मंगेश कळे, पूर्वोक्त, ९३.
५७.
श्री. ना. बनहट्टी, ज्ञानदेवी, पूर्वोक्त, संकलित पाठसंचाची समजूत, ९.
५८.
वें. ल. जोशी, पूर्वोक्त, ३५०.
५९.
रा. ग. हर्षे, ज्ञानदेवी, पूर्वोक्त, संपादकीय निवेदन, ६; अ. का. प्रियोळकर, मुक्तेश्वरकृत महाभारत, पूर्वोक्त, ११; श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, प्रस्तावना, ३२; म. वा. धोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, ८.
६०.
The Reader's Digest, Great Encyclopaedic Dictionary, पूर्वोक्त;
Encyclopaedia Britannica, पूर्वोक्त, १२०.
६१.
म. वा. धोंड, मराठी संशोधनपत्रिका, वर्ष २१, संक ३, एप्रिल-मे-जून, १९७४, १०६.
६२.
श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, २३.

६३.

ज्ञानेश्वरीच्या भाडगांवकर आवृत्तीवर टीका करतांना ते म्हणतात :
'... स्थूल, काल व लेखक यांच्यामुळे पोथीच्या प्रतीत फार मोठा फरक पडत
असतो हे त्यांच्या लक्षात आले नाही. नुसत्या पाठभेदांच्या संकलनास या
माहितीची जरूरी नाही.' पूर्वोक्त, २.

६४.

अ. का. प्रियोळकर, साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा, पूर्वोक्त, १४

६५.

रा. ग. हर्षे, पूर्वोक्त, ८१.

६६.

श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, ३२.

६७.

म. वा. धोंड, मराठी संशोधनपत्रिका, पूर्वोक्त, १०६.

६८.

म. वा. धोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, २.

६९.

म. वा. धोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, २.

७०.

हा भेद Heuristics संबंधी संज्ञेचे विवरण करतांना केला आहे.

७१.

अ. का. प्रियोळकर, साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा, पूर्वोक्त, १६.

७२.

अ. का. प्रियोळकर, मुक्तेश्वरकृत महाभारत, पूर्वोक्त, प्राक्कथन, १२.

७३.

वि. भि. कोलते, पूर्वोक्त, २६१.

७४.

वि. भि. कोलते, कित्सा; म. वा. धोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा,
पूर्वोक्त, २.

७५.

सुमित्त मंगेश कद्रे, पूर्वोक्त, ३१.

७६.

म. वा. धोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, ५.

७७.

म. वा. धोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, ५.

७८.

श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, प्रस्तावना, १.

७९.

अ. का. प्रियोळकर, साधनाचिकित्सा व पाठचिकित्सा, पूर्वोक्त, ४, ५, ६;

म. वा. धोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, ६, ७, १०...

८०.

वि. भि. कोलते, पूर्वोक्त, २६४.

८१.

म. वा. धोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, १०.

८२.

वि. भि. कोलते, पूर्वोक्त, २६४.

८३.

म. वा. धोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, ७.

८४.

म. वा. धोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, ७.

८५.

अ. का. प्रियोळकर, साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा, पूर्वोक्त, ७.

८६.

वा. दा. गोखले, पूर्वोक्त, ३०.

८७.

म. वा. धोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, ७.

८८.

श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, प्रस्तावना, ३२.

८९.

Recension विषयी संज्ञासंबंधी विवेचन. पृ. ५५.

९०.

Encyclopaedia Britanica, पूर्वोक्त, ११८-१९.

९१.

अ. का. प्रियोळकर, साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा, पूर्वोक्त, १३-१४.

९२.

अ. का. प्रियोळकर, साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा, पूर्वोक्त, १३-१४.

९३.

अ. का. प्रियोळकर, विविधज्ञानविस्तार, एप्रिल १९३७, ११५.

९४.

वि. मि. कोलते, पूर्वोक्त, २६३.

९५.

अ. का. प्रियोळकर, साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा, पूर्वोक्त, १३-१४.

९६.

Encyclopaedia Britanica, पूर्वोक्त, ११९.

The slippery nature of an original document must be emphasized, for critical writing has vastly over simplified the problem. For example, a standard definition asserts that the aim of textual critic is the restoration of a text, as far as possible, to its original form - "the form intended by the author". This ignores the fact that an author may intend a composition to take various forms, each with its own original. Even final intention may be an insufficient criterion. If the versions of a play as cut and rewritten during rehearsals are printed, the author will have approved it as printed form, but if he had had an option he might have preferred to print the initial more literary form. Revisions may be undertaken for various motives that do not meet the universal approbation. Poets may in later years alter their earliest printed originals as to achieve forms of their poems that call for parallel text, additions rather than rejection of the earlier original. All alterations are not necessarily connected with a desire for literary perfections, changes in political beliefs or a desire to moderate too frank autobiographical details may operate. At any distance authorial intention is usually quite impossible to determine for the details of a text, and cannot be used as part of any scientific definition. If the literary and then the stage version of a play are both preserved no later critic without collaborateral evidence can estimate the author's intention concerning the two different texts. If this is so, it is clear that a critic would be greatly misguided to estimate intention or original form if only one of the two variant forms survived. Thus a critic must use the term 'original' form recognizing that the word is loose in substance.

९७.

म. वा. घोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, ८.

९८.

कित्सा, ७.

९९.

कित्सा, ७-८.

१००.

कृ. पां. कुळकर्णी, श्रीमुकुंदराजकृत श्रीविवेकसिंधु, १९५७, प्रस्तावना.

१०१.

वै. ल. जोशी, पूर्वोक्त, ३४८.

१०२.
म. वा. धोंड, आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, पूर्वोक्त, ८.
१०३.
श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, प्रस्तावना, ३.
१०४.
कित्ता, २; रा. ग. हर्षे, पूर्वोक्त, प्रास्ताविक विवेचन, १९.
१०५.
वि. मि. कोलते, पूर्वोक्त, २७४.
१०६.
वा. दा. गोखले, पूर्वोक्त २६.
१०७.
श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, अध्याय सातवा, शीपंकपृष्ठ.
१०८.
श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, अध्याय बारावा, प्रस्तावना, ३.
१०९.
वें. ल. जोशी, पूर्वोक्त, ३४७.
११०.
कित्ता, ३४६.
१११.
कित्ता, ३४७.
११२.
अ. का. प्रियोळकर, साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा, पूर्वोक्त, १.
११३.
अ. का. प्रियोळकर, मुक्तेश्वरकृत महाभारत, पूर्वोक्त, प्राक्कथन, ११.
११४.
अ. का. प्रियोळकर, मुद्रित तुकाराम वाङ्मय, मराठी संशोधनपत्रिका, वर्ष २, अंक ३, एप्रिल-मे-जून, १९५५, २.
११५.
श्री. ना. बनहट्टी, पूर्वोक्त, प्रस्तावना, २४.

विषयसूचि

- अंकपुष्टः ५
अंतरंगमूलः ११२, ११३
अंतःस्फुरणः २१, २२, २४, १११, ११२, ११४
अंतःस्फूर्त अनुमानः २१, २२, २४, ११२
अंतःस्फूर्तपाठः १८, २०, ११३, ११४
अंतःस्फूर्त संहिताः ११४
अंत्यलेखः ७२
अंत्योल्लेखः ७२
अतिनवः ५
अधिकृतः १११
अधिकृतताः १२५
अधिकृतप्रतः ९८, ९९
अनंक पुष्टः ५
अनधिकृतः १२२
अनन्यपाठः ७५
अनन्यार्थबोधक शब्दः १२९
अनवधानजन्यः ४
अनिर्णीत ग्रंथः ८६
अनुपलब्ध प्रतः ५७, ५८
अनुपलभ्य प्रतः ५७, ५८
अनुमानः ११२
अनुमानित कुलप्रतसंहिताः १०६, १०७
अनुमानित कुलप्रतसंहितानिश्चितः १०६, १०७
अनुमानित कुलप्रतसंहितान्वेषणः १०६, १०७
अनुमानित मूलरूपसंहिताः ११५
अनैसगिक प्रक्रिया/मार्गः ६
अन्यहस्ताक्षर नवकलप्रतः ५७
अपपाठः ८२, ९३, ९५
अपभ्रंशः ९३
अपभ्रष्ट पाठः ९५
अप्रमाणितः १२२
अभंगः ९, १०, ९४
अभ्यासकासाठी पद्यैः ३०
अर्थपरिवर्तनशील पाठ/पाठभेदः ७८
अर्थपरिवर्तनीय पाठ/पाठभेदः ७८
अर्वाचीन प्रतः ६७
अवक्षेपः ७, ८३, १२४
अर्वांतर सामग्रीः ९६
अशुद्ध पाठः ८२
असिद्धीय पाठः ९४, ९५
अस्थिर संहिताः ५८, ५९
अस्थिर संहितावर्तनमार्गः ५९, ६०
अस्थिर संहिताव्यवस्थाः ५९, ६०
अस्वीकृतिः १२२
अस्सलः १११
अहेतुकः ४
अक्षरग्रथनः ४७
अक्षरप्रासः ५
अक्षरचिन्हरूप शब्दः १३०
अक्षररूपांतरित पाठः ७७, ७८
अक्षररूपांतरित पाठभेदः ७७, ७८
अक्षरलोपः ८९, ९०
अक्षरवटिकाः ३६
अक्षरविग्रहः ९०
अक्षररूपानांतरः ९०, ९१
अक्षरांतरः ९१
अक्षरारोपणः ९०
आख्यानकाव्यः ९
आख्यानेः १०
आदर्शमुस्तकः ५

विषयसूचि

- आदि : ७६
आदिप्रतः ५३
आद्य : १०४
आद्य आवृत्ति : १०३, १०४
आद्यप्रतः ५३, ५५
आद्यप्रत संहिता : १०७
आद्याक्षरसादृश्यजनित वृत्ति : ५
आदिमप्रतः ५३
आदेशलेखन : ९
आधार प्रतः ६४, ६५, ६६, ९८, ९९
आधारभूत प्रतः ९८, ९९
आधारसमिश्रण : ६५
आधारानुसारी प्रतः ६३
आधारानुसारी प्रतीकरण : ६३
आरोह-अवरोह : १४
आवृत्ति : ४, ६६, ६७, १०३, १०४, १२०
इतिकथन : ४
उखाणी : १०
उच्चारण्युति-अक्षरलोप : ८४
उजवीकडचं पान : १२९
उत्सारण : १२१
उत्सारित प्रतः १२१, १२२
उत्सारित हस्तलिखित : १२१, १२२
उपपाठभेद : ८१
उपलब्ध प्रतः ५७
उपसामग्री : ९६
ऊर्ध्वतारांकित : ८७, ८८
ऊर्ध्वशारांकित : ८७, ८८
एकदा-अर्धप्रदानो शब्द : १२९
एकमात्र पाठ : ७५
एकमेव पाठ : ७५
एकलेखनिक हस्तलिखित : ५६
एकांकी प्रतः ३५
ओव्या : १०, ९४
कठीण पाठ : ७८, ७९
कथा : ९, १०
कथेकरी : ५९
कारनामैः ५२
कविता : ९
काकपद : ८७
काकपदीय लेखन : ८७
कादंबरी : ९
कार्यपद्धति : ८
काव्यैः १०
कीर्तनकार : ५९, ९४
कुलप्रतः ३९, ५५
कुलप्रतसंहितान्वेषण : १९, ३७
कुलमूलपद्धति : १८, १९, २०, २१, ३७, ३८, ४१, १०१
कुलमूल प्रतः ५४, ५५
कुलमूल संहितान्वेषण : १९, २४
कुलवृक्ष : १८, १९, १००, १०१
केवलपाठ : ७५
कोरीवलेख : ३६
खंडकाव्य : ९
क्षरा पाठ : २२, २३, ३५, ३६, ७६, १०७
गद्य : ९
गद्यपद्य-मिश्रित : ९
गीतकाव्य : ९
गृहणीय पाठभेद : ८१
ग्रंथ : ४८, ६७

विषयसूचि

- ग्रंथसंपादन: १, ४५
ग्रंथसंपादनशास्त्रीयचिकित्सातत्व: ४५, ४६
ग्रंथान्त भाग : ४
गवेषणसामग्री : ५
गीतगायक : ५९
गुंडाळी : ७२, ७३
गौण प्रत : ५६, ५७
गौण पाठ : ७९, ८०, ९५
चारण : १०, ५९
चिकित्सक दुःस्ती : २१
चिकित्सक आवृत्ति : १११
चिकित्सा : ४४, ४५
चिकित्सापात्र पाठ : ९५
चिकित्सापात्र पाठप्रत : ८१
चिकित्सापूर्ण : १११
चित्रकथी : ५९
चिन्ह : १२८
छापिल प्रत : ६७
छायाचित्रण : ७३, ७४
छायाचित्रित प्रत : ७३, ७४
छायाप्रती : ११
टिपणलेख : ८६, ८७
टिप्पणी : ९७
टिप्पणीलेखन : ८६, ८७, ९५, ९६
टीप : ९२
टीपाचिन्ह : १३१
डावीकडचे पान/पृष्ठ : १२८, १२९
तत्व (पाठचिकित्सा, पाठसंशोधन, संहिता चिकित्सा, संहिता संशोधन) : ४४, ४५
तर्क : ११२
तारांकित : ८७, ८८
तौलनिक चिकित्सेचा आरंभबिंदु : २७
वृत्ति : ८८, ९५, ९६
दखल घेणे : १२५, १२६
दखलपात्र : १२६, १२७
दखलपात्र संहिता : १२७
दस्तऐवज : ३२
द्विरक्षित : ७८, ८४
दीर्घकाव्ये : १०
दुःस्त : ११९
दुःस्त करणे : ११९
दुःस्त पाठ : ४१, ७६, ११८, ११९
दुःस्त संहिता : ११८, ११९
दुःस्ती : २४, ९७, ११८, ११९
दोलामुद्रित : १३०
धार्मिक वाङ्मयाच्या संहिता : १७
नकलनवीस : ५७, ७०, ७१
नक्कलकार : ७०
नक्कलप्रत : ५७
नवी घडी कां ? : ७
नवे शुद्धलेखन : ३३
नाटक : ९
नाटकसंहिता : १६
निबंध : ९
निम्नतारांकित : ८८
निम्नशारांकित : ८८
निराधार पाठ : ७६, ७७
निरीक्षण : १२५, १२६
निर्णयदुष्कर ग्रंथ : ८६
निर्णयदुष्कर पाठ : ८६
निर्देशचिन्हांकन : १३०, १३१

विषयसूचि

- निश्चित : १११
निष्पन्न पुरातन : १०५, १०६
नूतन : ५
नौद घेणें : १२६, १२७
नौदपात्र संहिता : १२७
न्यूनमात्रिक : ९४
पंक्तिप्राप्त : ५
पंक्तिमध्यलेखन : ८७
पंक्त्युपरि/री : ८८
पत्रपंक्त्यक्षरमापनम् : ५
पत्रलेखन : ९
पत्रव्यवहार : ५२
पत्राचा पार्श्वभाग : ५
पद : १२४
पदखंडरहित लिप्यंकन : ६९
पदभाष्य : १२३, १२४
पदभाष्यात्मक : १२३, १२४
पदें : १०
पद्य : ९
परंपरा : ६२
परंपरागत नक्कल : ६२
परिशीलन : १२५, १२६
परिष्करण : १२०
परीक्षण : १२५
परीक्षा : १२५
पर्यायी (शब्द) : १३०
प्रकरण : ४८
प्रकरणान्त भाग : ४
प्रचलित प्रत : ९८, ९९
प्रचलित पाठ : ८०
प्रचलित संहिता : ६२, ६३
प्रत : ४७, ४८, ६६, ६७
प्रतकार : १२, १३, ३१, ५७, ७०, ७१,
प्रतकार-प्रतिशुद्धि : ११४
प्रतपरंपरा : ६८
प्रतपाठ : ७९
प्रतलेखक : ७०
प्रतसंक्रमण-परंपरा : ६८
प्रतसंदिग्धतामूल दोष : ९२
प्रतिछायाचित्रित प्रत : ७४
प्रतिभंश : ९३
प्रतिशुद्ध पाठ : २२, २४, २५, ७६
प्रतिशुद्ध संहिता : २३, ५०, ५१, १०७
प्रतिशुद्धि : २०, ४२, १०७
प्रतीकरण : ६१, ६२
प्रतीकरणमूल प्रमाद : ८६
प्रतीकरणमूल-प्रमादी-पाठ : ८६
प्रतीकोल्लेख : १२६
प्रतीचा काळ, क्रम आणि तक्ता : २८, २९
प्रतीची अवस्था : ३१, ३२
प्रतीची बर्गवारी : ३५
प्रथम लिप्यंकन : ४६, ४९
प्रवचनकार : ९४
प्रवचनें : १०
प्रक्षिप्त : ८३
प्रक्षेप : ८२, ८३, १२३
प्रक्षेपविवरण : १२३
प्रक्षेपविवरणविस्तार : १२३
पाठ : ६०, ६१, ७५, ८१
पाठउत्सारण : १२२

विषयसूचि

- पाठचिकित्सा : ४४
पाठचिकित्साशास्त्र : ४४
पाठतुलना : ९७
पाठदुरुस्ती : ३७, ३८, ११९
पाठनिश्चय : १०७
पाठनिश्चिति : ३७, ४१, १०२
पाठनोंदणी : ९७
पाठनोंदणीसाठी निवड : २९, ३०
पाठभेद : ३१, ३२, ३३, ३४, ८०, ८१, ९३, ९५
पाठमिश्रण : ४, ८५
पाठमिश्रित प्रत : ८५
पाठशुद्धि : ११९
पाठसंकर : ८५
पाठसंकलन : ९८
पाठसंग्रह : ९८
पाठसंतुलना : ९६, ९७, ९८
पाठसंतुलनाचा आराखडा : ३०
पाठसंशोधन : ४४
पाठसंशोधनशास्त्र : ४४
पाठसमीक्षा : ४५
पाठांतर : ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, ३१, ३२, ३३, ६५, ६६, ८१, ९३, ९५, १०४
पारंपरिक पाठ : ७७
पारंपरिक संहिता : ६२, ६३
पारायणें : १०
पारिभाषिक संज्ञा : ७, ८
पारिभाषिक संज्ञाचर्चा क्रम : ८
पुनरचित-प्राचीनतम-प्रत : १०६
पुनरावृत्त संकेतशब्द : ४९, ५०
पुराणिक : ५९, ९४
पुराणें : १०
पुष्पिका : ४, २९, ७१, ७२
पुस्तक : ४, ४८
पूरक चिकित्सासामग्री : ९६, ९७, ९८
पूर्वजप्रत : ५८
पूर्वसंचित : १, २
पूर्वास्तर-अक्षरविपर्याय : ९१
पोथी : ४७, ४८
पोथीलेखक : ७०
फोटोप्रत : ७४
बखर : ९
बरा पाठ : २२, २३
बरोबर पाठ : २२, २३
बहिरंगमूल संहिता : ११५, ११६
बाड : ४८, ४९, १०७
बाह्यसामग्री : ९६
बिनचक पाठ : ४३, १०७
बोधक्षरें : १२७
भ्रंश : ८९, ९३
भ्रष्ट : ८२, ९३
भ्रष्ट प्रत : ६५
भाट : ५९
भाष्य : १२४
भिन्न पाठ : ३६, ८१, ९३
भिन्नलेखनिक : ५७
मंत्र : १०
मंत्रवाङ्मय : १०
मराठी जुन्या हस्तलिखितांच्या मुद्रणाची प्रारंभिक कथा : १
मराठी संहितासमीक्षा आणि तिची परिभाषा : २, ३
मराठी संहितासमीक्षेचा व्यवहार : २
मराठी संहितासमीक्षेची मूळाक्षरें : १

विषयसूचि

- मराठी संहितासमीक्षेची आणि तिच्या पारिभाषेची स्थिति : २, ७
मराठी संहितासमीक्षेच्या पारिभाषिक संज्ञा आणि इंग्रजी : ३
मराठी संहितासमीक्षेच्या पारिभाषिक संज्ञा आणि इतर भारतीय भाषा : ६
मराठी संहितासमीक्षेच्या पारिभाषिक संज्ञा आणि संस्कृत : ३, ४, ५, ६
मराठी संहितासमीक्षेच्या पारिभाषिक संज्ञानिमित्तीच्या प्रक्रिया : २, ३, ६, ७
मल्लिनाथी : ११७, ११८
महाकाव्य : ९, १०
महाकाव्ये : १०
महानुभाव : ३२
म्हणी : १०
माताधिकी : ९३, ९४
मातृका : ४, ४७, ४८
मान्य प्रत : ९९
मालिकामूल प्रत : १८
मालिकामूल हस्तलिखित : ५८
मिश्र पाठांतर : ६६, ६७
मिश्रीकरण : ४
मुद्रण : ७३
मुद्रणकलापरिचयापूर्वी मराठी हस्तलिखितांच्या प्रती : १
मुद्रणगोघ : ७१
मुद्रणगोघक : ७१, ७४
मुद्रित ग्रंथ : ६७
मुद्रित प्रत : ६७
मुद्रित संहिता (प्रत) आवृत्ति : १४, १५, ६७
मुद्रितें : ६८
मूलबाह्य : ७७
मूलभूत चिकित्सासाहित्यी : ९५, ९६
मूलभूत चिकित्सासामग्री : ९५, ९६
मूलरूप अनुमान : ११५
मूलरूप प्रत : ३९, ४१, ५३, ५४, ६७
मूलरूप हस्तलिखित : ५८
मूलसंहितानिश्चिति : १०७
मूलसंस्थापन : १०७
मूलसंस्थापना १०७
मूलसंहितापुनर्निमित्ति : १०७
मूलसंहितापुनर्रचना : १०७
मूलसंहितासंस्थापन : १०७
मूलसंहितासंस्थापना : १०७
मूलस्थापन : १०७
मूलस्थापना : १०७
मूलंतर : ७७
मूळ : ५२, ७६, १११
मूळग्रंथ : ५२, ५३
मूळप्रत : ५२, ५३, ५५, ५६, १०८
मूळप्रतीची पुनर्निमित्ति : १०७
मूळ पाठ : ७५, ७६, ८०
मूळ-लेखनिक प्रत : ५५, ५६, ५७
मूळ संहिता : ५०, ५२, ५३, १०८
मौखिक साहित्य : ४६
रामायणाचे गायक : १०
रंगसंहिता : १६
रूढ प्रत : ९९
रूढ पाठ : ८०
रूपंतर : ६६
लिप्यंकन : ४६, ४७, ४९, ५६
लेखक : ५२
लेखकाची पक्की प्रत : २३
लेखछाप्याचित्र : ७४
लेखणीदोष : ९१
लेखणीसौम्य : ९१

विषयसूचि

- लेखननिबंधन : ४७
लेखनसन्निवेश : ४७
लेखनसामग्री चांचणी : १३१
लेखनसाहित्य-चांचणी : १३१
लेखनसीमा : ७८
लेखनिक : ५१, ५२, ५६, ७१
लेखनिकांतर : ५७
लोकवाङ्मय, लोकसाहित्य : १०, १६, ९४
लोप : ८३, ८४, ८९, ९५, ९६
वंशवृक्षा : १००
वर्ग पाठ्येण : १००
वर्गीकरण : १००
वर्जन : ८३, ८४, ९५, १२२, १२४
वर्णने आणि संज्ञा : ५
वर्णलोप : ७७, ७८
वर्णविपर्याय : ९१, ९५, ९६
वर्णक्षेप : ७८
वर्णांतर : ७७, ७८
वर्णारोप : ९५, ९६
वर्णव्युत्क्रम : ९१
वाङ्मयीन संहिता : १६
वाङ्मयीन समीक्षा : ४१
वासना : ७५, ८०
विचारार्हपाठभेदवत् : ५
विद्या (पाठचिकित्सा, पाठ संशोधन, संहिता चिकित्सा, संहिता संशोधन) : ४४, ४५
विद्युत्प्रक्रिया : ७४
विद्युत्प्रक्रियाप्रत : ७४
विद्युत्प्रत : ७४
विद्युत्प्रतिविबप्रक्रिया : ७४
चिद्वत्भाष्य : ९२
चिरेचन : १२२, १२३
चिरोधार्या (शब्द) : १३०
चिबरण : १२४
चिबरणविस्तार : १२३
चिगिष्ट दृष्टिनिष्ठ : ११०, १११
चिगिष्ट वस्तुनिष्ठ : १०९, ११०
चिग्वासनीय प्रत : ६७
वैदिक वाङ्मय : १०, १७
वैय्याकरणो टीप : ९२
व्यक्तिनिष्ठ : ११०
व्याकरणप्रसाद : ९२, ९५, ९६
व्याकुलीकरण : ४
शब्दपंक्तिगणना : १२६
शरांकित : ८७, ८८
शालाप्रत : ५५
शालाविस्तार : १००
शास्त्र : ४५
शास्त्र आणि संहितासमीक्षा : २५, २६
शास्त्रादृष्टिबंलीयसी : ४४
शास्त्रीय अंतःस्फुरण : ११३
शुद्ध : ७६, १११, ११९
शुद्ध-अवद्ध : ९३
शुद्ध करणे : ११९
शुद्ध प्रत : १०८
शुद्ध पाठ : ११९
शुद्धतम पाठ : २२, २३, ४३
शुद्धसंहिता : ५०, ५१, १०८, ११९
शुद्धि : २४, ११९
शोध : ७१
शोधक : ७१

विषयसूचि

- शोधन : ११९
शोधित : ११९
शोधित पाठ : ११९
शोधित संहिता : ११९
श्लेषार्थवाचक शब्द : १२९
संकरप्रती : ४०, ४१
संकलित पाठसंच : ९६
संकुलिता : ४
संकेत-अक्षर : १२७
संकेतचिन्ह : ९७, १२७, १२८
संकेतप्रमाद : ९२, ९५
संक्षिप्त नावें : १२७
संक्षेपाक्षर : १२७
संक्रमण : ६१
संक्रमित मूलरूपसंहिता : ६२
संचारण : ६१
संदर्भशोधन : २८
संपादणी : १०३
संपूर्ण संहिता : ६४
संबंधमूल हस्तलिखित : ५४, ५५
संमिश्र पाठांतर : ६६, ६७
संमिश्रावृत्ति : ४
संशोधन : ४४
संशोधित : १११
संहिता : ९, १०, २६, ४५, ४७, ६०, ६१
संहिताश्लोप : ८८
संहिताचिकित्साशास्त्र : ४४
संहितादुरुस्ती : ११९
संहितानिश्चिति : ५५
संहितापरंपरा : ९
संहितामूल अंतरंगसमीक्षा : ११६, ११७
संहितावाचनातील शंका : २७
संहितागुडि : ११९
संहितासंकलक : १०२
संहितासंकलन : १०२
संहितासमीक्षक : २१, २२, ३६, ४१, ११८
संहितासमीक्षकाची कसोटी : २१
संहितासमीक्षकाचे उद्दिष्ट : २२
संहितासमीक्षकाच्या अभ्यासाची पायाभरणी : २७, २८
संहितासंशोधन : ४४
संहितासंशोधनशास्त्र : ४४
संहितासमीक्षा : २०, २५, ३५, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ६८, ६९
संहितासमीक्षेची मूलाक्षरें : १
संहितासमीक्षेची प्रक्रिया : १७
संहितासमीक्षेचे क्षेत्र/तिची कक्षा : १४, १५, १६, १७, २१, २३, २४
संहितांचा शोध आणि अभ्यास : २७, २८
संहितेचें आदान-प्रदान : १२
संहितेचें प्रसरण-अभिसरण : ९, १०, ११, १२, १४
संहितेचें भ्रष्टीकरण : ६८
संहितेचें रूपांतर : ११
संहितेचें संक्रमण : ६१, ६२, ६८, १२०
संहितेचें संपादन : १२०
संहितेचें स्वरूप : ९
संहितेचे प्रकार : ९, ३६
संहितेच्या प्रती : ११, १७
संहितेमधील बदल : ११, १७, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४
सांकेतिक संक्षेप : १२७
संक्षिप्त संहिता : ६४
संक्षेप : १२६
सकलसंहिता : ६३, ६४

विषयसूचि

- सटीक आवृत्ति : १०३
सत्यप्रमाण प्रत : ३७
सत्यप्रमाण पाठ : ३७
सत्यप्रामाण्य : १२४, १२५
सत्यप्रामाण्य दर्शने : १२४, १२५
समग्रसंहिता : ६४
समान-अक्षराक्षरी-पंक्तिलोप : ८९
समानअक्षरलोप/समानाक्षरलोप : ८४
समानआक्षाक्षरी पंक्तिलोप : ८८, ८९
समानभाषाकुल आणि संज्ञा : ६
समानार्थी (शब्द) : १३०
समानाक्षरी हस्तलिखित : ५६
समान्तर मूलरूप प्रत : ५४, ५६, ५७
समाप्तिमुद्रा : ७२
समाप्तिश्लेष : ४, ७२
समाप्तिवाक्य : ४
समासितगत लेखन : ८७
समीक्षा : ४४, ४५
समीक्षेचें क्षेत्र : ४४
सर्वपरिचित प्रत : ९९
सर्वसंग्राहक (आवृत्ति) : १०४, १०५
सहेतुक उत्क्षेप : १२४
सहेतुक उत्क्षेप करणे : १२४
सहेतुक वर्जन : १२४
सहेतुक वर्जन करणे : १२४
संकेतिक लिपि : १४
सांप्रदायिक परंपरेची संहिता : ६८
सांस्कृतिक स्वप्न : २७, २८
सामग्रीसंतुलन : १८, १०१
सामाजिक अभिसरणांतील बदलाचे घटक : ३१
सारसंग्राहक : १०५
साहित्यसमीक्षा : ४५
सुधारणा : १७, ११९, १२०
सुधारित आवृत्ति : १२०
सुबोध पाठ : ७९
सुलभ पाठ : ७९
सुरक्षित प्रत : ३०
सुशोभित करणे : ७२
सूत्र : १२८
सूक्ष्मपट : ७४, ७५
स्फुट काव्ये : १०
स्थलप्रत : ८४, ८५
स्थलांतर : ८४, ८५
स्थानांतर : ८४, ८५
स्थिरपद : ४६
स्थिरपद-चिकित्सा-प्रक्रिया : ६८, ६९
स्वतंत्र पाठ : ८१, ८२
स्वाक्षर प्रत : १०७
स्वाक्षर संहिता : ५०, ५१, ५२, ५६
हस्तलिखित : ४, ४७, ४८
हस्तलिखित ग्रंथ : ४८
हस्तलिखित ग्रंथप्रत : ४९
हस्तलिखित पुस्तक : ४८
हस्तलिखित पुस्तकप्रत : ४९
हस्तलिखित संहिता : ५३
हस्तलिखितांची छपाई : १
हस्तलिखितांची विश्वासाहता : ३८
हस्ताक्षरप्रत : ३९, ४१
जातुनिष्ठ : १०४, १०५, ११०, १११
ज्ञेयनिष्ठ : १०४, १०९, ११०

ग्रंथकारनामसूचि

एकनाथ : ८०

कवे, सुमित्र संगेश : ५५, ७१, ९०, १०१

कर्णे, वि. ग. : ७२

कुळकर्णी, कृ. पां. : १५

कैमावकुमार : ३६

कोलते, वि. मि. : ३२, ३४, १२०

खांडेकर, वि. स. : ५२

गांधी, महात्मा : २८

गोखले, वा. दा. : १५

गोडबोले, परशुरामतात्या : ६७

चक्रधर : ५२

जेव, आर. सी. : २५, २६, ४२

जोगी, वं. ल. : ३, ४, ५, ६

डुकले, माधव चंद्रोबा : ६७

दाते, य. रा. : ७२

दीक्षित, मो. गं. : ३६

घोंड, म. वा. : २०

नेने : १२०

पंडित, विष्णु परशुराम : ६७

पंडित, शंकर पांडुरंग : ६७

प्रियोळकर, अ. का. : ३१, ३२, ३३

पोस्टगेट, जे. पी. : १५, १८, २१, २४, २५, ४२

फडके, ना. सी. : ५२

बनहट्टी, श्री. ना. : १५

बॉवर्स, एफ. टी. : १७, १९, २१, २२, २३, २४, ४३, ५१, १०८, १११

भवाळकर : १२०

माडखोलकर, ग. व्यं. : ५२

मालणे, स. गं. : ३६

मोडक, जनार्दन बाळाजी : ६७

मंहाहीभट : ५२

राजवाडे, वि. का. : २७

लेंचमन : १८

व्यास (महर्षि) : ५२

सच्चिदानंदबाबा : ५२, १०९

सुखटणकर, वि. स. : ५९, १४४

हर्ष, रा. ग. : ३६, ९८, १०९

हॉल, एफ. डब्ल्यू. : १२, १९, २०, २४, २५, ३७, ४२, ७१

ज्ञानेश्वर : ७७

ग्रंथनामसूचि

अनुभवामृत (अमृतानुभव) : १५, ७७

शेंडूचीं फुले : ३६

दमयंती-स्वयंवर : ३१, ३२

प्रौढमनोरमा-शब्दरत्नम् : ३, ४, ५, ६

महाभारत : १०, ५२

महाराष्ट्र-शब्दकोश-पुरवणी : ७२

मुक्तेश्वरकृत महाभारत (आदिपर्व) : ३२, ३३

मेघदूत : ७७

रामायण : १०

लीळाचरित्र : ५२, १२०

सहायद्रिवर्णन : ३२

विवेकसिंधु : १५

ज्ञानदेवी/ज्ञानेश्वरी : १५, ३६, ६५, ६६, ७७, ७८, ८०, ९९, १०९

विचारांत घेतलेले संवर्भ-साहित्य

कुळकर्णी, कृ. पां.

श्रीमुकुंदराजकृत श्रीविवेकसिंधु, मुंबई, १९५७.

कोलते, वि. भि.

पाठचिकित्सा, अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ,

अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ समिती, मुंबई, १९७४.

खळोबासकृत सह्याद्रिवर्णन, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९६४.

विश्वनाथबासविरचित ज्ञानप्रबोध, अरुण प्रकाशन, मलकापूर,
१९७३. स्थानपोथी, अरुण प्रकाशन, मलकापूर.

गावस्कर, सु. आ.

हस्तलिखितांची वर्णनात्मक नामावली, मराठी संशोधन मंडळ,
मुंबई, १९७२.

गोखले, वा. दा.

श्रीज्ञानेश्वरविरचित अनुभवामृत, नीलकंठ प्रकाशन,
पुणे, १९६८.

जोशी, वेंकटेशशास्त्री

नवशब्दनिर्मितीची प्रक्रिया आणि मराठी परिभाषेची

जडण-घडण, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, अक्टो.-नोव्हें.-डिसें.,

१९७१. महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.

प्रौढमनोरमाशब्दरत्नम्, डेक्कन कॉलेज, पुणे, १९६६.

घोंड, म. वा.

आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा, मराठी संशोधन मंडळ,

मुंबई, १९७५.

प्राचीन मराठी साहित्याचे संशोधन, मराठी संशोधनपत्रिका,

एप्रिल-मे-जून, १९७४, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९७५.

प्रभुदेसाई, वि. बा.

मराठी संशोधन मंडळातील सूक्ष्मपटांची सूची, मराठी

संशोधनपत्रिका, जुलै-ऑगस्ट-सप्टें., १९७७, मराठी संशोधन
मंडळ, मुंबई.

प्रियोळकर, अ. का.

आनंदराजविरचित योगराज टिळक, मराठी संशोधन मंडळ,

मुंबई, १९५६.

दमयंतीस्वयंवर, मुंबई, १९३५.

मुक्तेश्वरकृत महाभारत, आदिपर्व, मराठी संशोधन मंडळ,

मुंबई, १९५३.

मुद्रित तुकाराम बाळमय, मराठी संशोधनपत्रिका,

एप्रिल-मे-जून, १९५५, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई.

भास्करभट्टकृत उद्भव-गीता (संपा. वि. भि. कोलते),

विविधज्ञानविस्तार, एप्रिल, १९३७, मुंबई.

बनहट्टी, श्री. ना.

श्रीज्ञानेश्वरी, बारावा अध्याय, ज्ञानोपासक निकेतन, पुणे,

१९६७.

राजवाडे, वि. का.

ज्ञानेश्वरी (संस्कारित तिसरी आवृत्ति), महाराष्ट्र शासन,

मुंबई, १९६३.

हर्षे, रा. ग.

श्रीभगवद्गीता व्याख्यान - ज्ञानदेवी, पुणे, १९४७.

(पुढील पानावर चालू)

- Apte, V. S.
 Student's English-Sanskrit
 Dictionary.
 Student's Sanskrit-English
 Dictionary.
- Bhandarkar, V. S.
 Polegometn, Adiparvan, Critical
 Edition of the Mahabharat,
 Bhandarkar, Oriental Research
 Institute, Pune, 1933.
- Bowers, Fredson
 Textual Criticism, Encyclopaedia
 Thayer
 Britanica, Vol. 21, Cambridge, 1973.
- Hall, F. W.
 A companion to Classical Texts,
 Oxford, 1913.
- Harvey, Sir Paul
 The Oxford Companion to
 Classical Literature, Oxford, 1955.
- Jebb, Sir Richard,
 Literature, Philosophy, Science,
 Textual Criticism, A Companion to
 Greek Studies, Ed. Leonard
 Whibley, Cambridge, 1916.
- James, M. R.
 Books and Writings, A Companion
 to Greek Studies, Ed. Leonard
 Whibley, Cambridge, 1916.
- Katre, S. M.
 Introduction to Indian Textual
 Criticism, Karnatak Publishing
 House, Bombay, 1941.
- Maas, Paul
 Textual Criticism, Oxford
 at Clarendon Press, 1958.
- Postgate, J. P.
 Textual Criticism, Encyclopaedia
 Britanica, Vol. 26, Cambridge, 1911.
- Readers' Digest
 Great Encyclopaedic Dictionary,
 The Readers' Digest Association,
 London, 1965.
- Saksena, B. R.
 Evolving a National terminology,
 Standing Commission for Scientific
 and Technical Terminology,
 Ministry of Education, Government
 of India, New Delhi, 1968.
- Somayaji, G. T.
 Technical Terminology in the
 present context, Commission for
 Scientific and Technical
 Terminology, Ministry of
 Education, Government of India,
 New Delhi.

मुद्रक : शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय
चर्नी रोड, मुंबई ४०० ००४